

ISTORIA LITERATURII
ROMĂNEȘTI
INTRODUCERE

ISTORIA LITERATURII ROMĂNEȘTI

DE

N. IORGA

INTRODUCERE SINTETICĂ
(după note stenografice ale unui curs)

~~Institutul de Științe Literare și Artistice de 3 ani Buc.~~

A. Șerbanescu BUCUREȘTI

Editura Librăriei PAVEL SURU, Calea Victoriei 73

1929.

~~4522~~

15

99314

Facultatea de Control și Universitatea

54283 sublet

566.148

LC 120/10

B.C.U. "Carol I" - Bucuresti

C566148

INTRODUCERE.

Cred că întâia datorie pe care o am, de la această catedră, în afară de pomenirea cu cuvinte de recunoștință a predecesorului meu, pe care l-am serbătorit cu toții, acum două zile, este să vă arăt care a fost rostul catedrei acesteia, care peste o lună și jumătate de zile va dispărea, pentru că eu sînt ultimul care sînt chemat la această Universitate să presint istoria literaturii românești în întregimea și în legăturile ei sintetice. Catedra va dispărea, după dorința Facultății, și aş adăugi: și după curentul vremii, care curent al vremii, în generațiile acestea noi, duce, de o parte, către generalisări, pe care eu le cred pripite cînd le încep, cineva la douăzeci de ani — căci un teoretician de aceștia care schimbă la douăzeci de ani toată știința de până acum mi se pare pușintel, fără simțul răspunderii, nesprîjinindu-se, așa cum trebuie, pe o lungă experiență analitică de o viață întreagă, — iar, de altă parte, către erudiție, către erudiția cea mai exactă, cea mai precisă, cea mai folositoare, dar, — îngăduiți-mi cuvîntul — și, pușintel, cea mai uscată. Poate niciodată nu s'a întîlnit într'o generație (și cu aceasta închid parentesa) două tendințe așa de deosebite: de o parte, călăreții tuturor norilor, de altă parte, adunătorii tuturor nisipurilor. Nu este nevoie să vă spun că admir tot așa de puțin erudiția care nu merge către înțelegerea totalului, a ceea ce se numește ansamblu, ci de puțin prețuiesc și aceste rătăcirii zădarnice în regiuni nu neexplorate pînă la acela care umblă pe acolo, dar neexplorabile, care nu vor fi niciodată explorate. În sfîrșit, acesta este curentul timpului și potrivit cu acest curent al timpului, mai ales către erudiție, s'a manifestat dorința de a avea mai

multe catedre de istoria literaturii romine, catedre de erudiție, în locul catedrei complexe și comprehensive, care exista înainte. Nu se va mai putea face legătură de la cele mai vechi cărți scrise în românește până la Eminescu și până la operele generației de azi, în cuprinsul unui singur curs. Se va opri cineva la un anumit moment, cu un profesor, și va începe de aici înainte, cu alt profesor. Mă închin și înaintea votului Facultății și înaintea dorinței vremii noastre. Dar nu e mai puțin adevărat că eu sint chemat, în această lună și jumătate¹, să înmormântez catedra unitară a literaturii românești, catedră de orientare și de direcție. Universitatea devine, în genere, o școală de erudiție, o școală de specialitate și mie, domnii miei, nici prin gând nu-mi trece să trec într-o direcție care nu este a mea și să intru în domenii pe care nu le înțeleg așa. Dar era de datoria mea să vă spun în câteva cuvinte, la începutul acestor prelegeri, care a fost rostul întemeierii acestei catedre, care a fost folosul pe care l-a adus, folos cu mult mai mic decât îl vedeau cei cari o întemeiaseră și, după aceea, să trec, în chiar cea d'întăiu din aceste patrusprezece lecții, care vor alcătui o seculă istorie a literaturii românești, pentru toată lumea, — nici pentru filosofi, nici pentru erudiți, ci pentru toți Rominii cari vor să cunoască istoria scrisului românesc, — la însăși expunerea sintetică pe care o am în gând.

Catedra aceasta s'a întemeiat, sint mulți ani de atunci, pentru cineva cu activitate multilaterală și nu totdeauna sprijinită pe cercetarea critică a izvoarelor. Nu este bine aici, în Universitate, să vorbim rău de predecesorii noștri, mai ales că oricine este, mai mult sau mai puțin, omul epocii sale și predecesorii noștri au trăit o epocă de multilateralitate, puțințel cam deslinată, dar cu un sentiment admirabil de romantism, înaintea căruia trebuie să ne inclinăm, fiindcă a fost de foarte mare folos societății românești și spiritului ei de moralitate. Au fost de sigur exagerări, care s'au corectat, dar o idee trăiește în mare parte prin exagerările ei, așa zice chiar că, fără de exagerare, ideea însăși nu ar putea trăi. Pe vremea aceea catedra a fost întemeiată pentru Vasile Alexandrescu Ureche, sau, cum îl știți d-voastră, V. A.

¹ De fapt un an.

Urechiă, care a scris și o istorie a literaturii române („Curs de literatură română” publicat în „Ateneul Român”, 1860-1861, și separat), cu totul insuficientă supt raportul informației și a liniilor celor mari. Era vorba, mi se pare, pe vremea accia și de confundarea istoriei Românilor cu istoria literaturii românești, un lucru nu tocmai așa de rău cum se pare. Eu nu înțeleg profesori de istoria literaturii românești cari să nu cunoască istoria Românilor și nu înțeleg profesori de istoria Românilor cari nu ar cunoaște, în acelaș timp și fundamental, istoria sufletului românesc, oglindit în istoria literaturii românești, — după cum iarăși nu pot înțelege un istoric al artelor care nu cunoaște perfect viața societății în care s’au dezvoltat aceste arte (d. Focillon, pe care l-ați auzit ieri seară, este un strălucit exemplu de cum trebuie să fie un profesor de istoria artelor), și, iarăși, nu pot înțelege un profesor de istorie universală care nu ar fi capabil să ție curs, un an întreg de zile, de istoria artelor în cutare epocă și nici un profesor de istoria literaturii universale, care să nu fi trecut prin greaua disciplină a istoriei universale.

V. A. Urechiă a ținut catedra cu pregătire cîtă era pentru vremea accia, cu o bunăvoință care era nesfîrșită și cu un talent așa cum i-l dăduse Dumnezeu. Aceasta a durat mai multă vreme. Catedra, mi se pare, dispăruse atuncea când d. Ovid Densusiașu i-a dat toată strălucirea talentului său și toată soliditatea cunoștinților sale variate. Catedra a trecut apoi la cineva care ani întregi de zile deprinsese să învețe pe elevii din școlile secundare și care, pe lângă foarte multe însușiri, avea una extrem de rară, cea mai rară din toate, — cu durere trebuie să o spun: foarte rară în însăși generația d-voastră și însușirea aceasta trebuie să căutați a o cîștiga, — însușirea bunului simț. Bunul simț plătește mai mult decît orișice crudiție, cade mai greu în cumpănă decît orișice talent. Talentul desordonat și crudiția egoistă, acestea nu servesc la nimic ca să conducă în viață; ci bunul simț, pe care-l are orișice țeran, acesta este lucrul de preț și nu trebuie să fim inferiori oamenilor simpli pentru că am învățat, nu trebuie să ni pierdem fondul acesta de bun simț pe care ei îl au. Căci bunul simț aduce buna cuviință, aduce purtările frumoase. De aceea țeranul român, avînd bun simț, are și „scaun la cap” și,

„avînd seacaun la cap”, aceasta îi dă în același timp o perfectă logică, îi dă și felul acela frumos de a se înfățișa, care nu este decît altă latură a unui bun simț.

Iată dar istoria acestei catedre; Sintesa care s'a făcut până acum de aici, rămîne să o faceți d-voastră de aici înaintea singuri, din ceia ce vor putea să vă dea cele două catedre de erudiție care sînt pe pragul de a se întemeia și a căror sprijinire am luat-o asupra mea. Căci, întru cît mă ajută puterile mele, voiu căuta să duc la bun capăt dorința Facultății de Litere.

Și acum să vă expun în două cuvinte care este tendința acestui curs, care aș dori să vă rămînă. E o dorință personală, pe care să-mi îngăduiți să o am, ca, de și nu o să trec examene cu d-voastră, așa încît rezultatul acestui curs nu voi putea să-l văd în forma obișnuită a examenelor, în studiile de specialitate pe care sînteți chemați a le face și care vă vor fi foarte bine făcute, să păstrați oarecari amintiri de la mine, pentru a avea legătura dintre aceste studii prin lecțiunile pe pe care le încep.

Vreau să încerc, în afară de cadrele pe care le-am întrebuințat până acum, deci în niște cadre cu desăvîrșire noi, marile legături, pe care nu le-am văzut nici eu așa de clar ca în momentul de față, ceia ce nu exclude posibilitatea ca după cîtiva vreme să văd și mai clar—căci a te întrece este cea d'întăiu datorie; în orișice caz mult mai bine decît a te întrece alții—, legăturile principale ale istoriei scrisului românesc. De aceea nu vă veți mira dacă, în aceste lecții, vor lipsi o mulțime de lucruri care se găsesc în Istoria mea a literaturii române, care vede chiar acum o a doua ediție ce se tirăște cu greu de la un volum la celalt. Nu veți întilni un capitol de literatură slavonă; se presupune cunoscut: în orice caz, nu eu voi fi acela care să vi-l presint. Sintem pe cale de a avea o catedră în domenii în care ni lipsiau până acuma, și de sigur o conferință de cultură slavonă la noi, în țara noastră, ar fi de foarte mare necesitate: ar scuti pe profesorii cari vorbesc de sufletul românesc să se ocupe și de haina străină în care acest suflet românesc a fost îmbrăcat o bucată de vreme. Nu-mi trece prin minte să spun ceia ce se spune foarte adese ori, că sufletul națiunii nu se poate înfă-

șișă decit în limba națională; ar fi cu totul greșit: poți să scrii în românește cu o orientare absolut străină și poți să scrii în limbă străină cu cel mai mare, cel mai adevărat și cel mai complex suflet românesc. S'a scris cîndva la noi în latinește, în grecește, mai tîrziu în franțuzește, dar prin aceasta nu s'a schimbat ceva din sufletul celor cari scriau. Țin să vă spun d-voastră cari sînteți la o vîrstă la care puteți fi foarte ușor ispitiți, către forme de cultură străine, în credința că, dacă ați cuprins una dintre acestea, v'ați însușit și sufletul acelei culturi, că aceasta este o încercare absolut zădarnică. Vei învăța destul de bine franțuzește; limba francesă îți va fi oare și mijlocul de comunicație prin care se va strecura ceva din sufletul străin, deosebit, din sufletul alit de extraordinar de complex, sprijinit pe o cultură de secole, al poporului frances? Gîndiți-vă la complexitatea uimitoare a d-lui Focillon de ieri. Vă puteți trudi cît veți voi a învăța cîte gramatici francese sînt, puteți să frecvențați tot soiul de saloane de păsări și maimuțe din București și cu toate acestea nu veți ajunge să o introduceți în sufletul d-voastră, plin de atîtea energii proaspete, care nu au nimic a face cu tot ce poate să fie într'un suflet ce a strîns atîta viață culturală, în curs de atîtea secole.

Numai că, în ceia ce privește slavona, nu se poate vorbi de mărturisiri de acestea ale sufletului românesc în formă slavonă. Fiindcă aceasta era o cultură de împrumut: era cultura biblică trecută la Bizanț și de la Bizanț la Slavii de dincolo de Dunăre. Prin urmare ce originalitate se putea păstra în această cultură de limbă slavonă? În general Slavii de dincolo de Dunăre ar avea toate motivele să fie ceva mai modești, de cîte ori ridică titluri de acestea de înaintași ai culturii, de mai vechi în ale culturii, fiindcă nu este de fapt vorba de ceva care, la un moment dat, să fi pornit din sufletul lor național, ci de o adaptare, — cît de greoaie! — după nevoile unui mediu încă nedeplin pregătit pentru exprimarea unor anumite noțiuni, a acestor gînduri care veniau din antichitatea biblică sau din lumea accia a Bizanțului, ea însăși rezultată din reunirea, confundarea, strălucitoare de multe ori, a unor principii foarte deosebite între dînsese.

Nu, de cultură slavonă, nu va fi vorba; nu ni putem pierde

timpul în aceste câteva lecții, prin care se isprăvește o catedră, cu amănunte care privesc o cultură pe care d-voastră sînteți liberi să v'o faceți singuri.

Tot așa de puțin va fi vorba de istoria tipografiei la noi. O punem de obicei în cărțile noastre de istoria literaturii, pentru că proporțiile mari ale acestor cărți ni îngăduie luxul de a vorbi și de tipografie. Dar acestea nu sînt lucruri esențiale. Eu îmi pot inchipui pe cineva care, cunoscînd istoria literaturii noastre, nu ar ști momentul exact în care Macarie Muntenegreanul, venit din Veneția, a întemeiat cea d'întîiu tipografie în Țara-Românească, ceea ce de fapt nu era o faptă românească. Se muta omul cu sacul lui de litere, cu scindurelele lui de presă, de acolo din Muntenegru, de unde cartea slavonă se putea vinde cu mai multă greutate, la noi, unde era un centru de desfacere pentru această carte; venia meșterul acolo unde i se deschideau drumuri mai largi pentru meseria lui. Trebuie să scădem din mindria noastră națională, în domenii unde am pus-o pe nedrept, pentru a o strămuta în alte domenii pe care nu le-am văzut pînă acum. Deci, nici de tipografie nu va fi vorba aici.

Nu va fi vorba nici de laturea filologică a acestei literaturi mai vechi, care nu cade în specialitatea mea; totuși îmi atribui oarecare competență de diletant în acest domeniu, de și d-voastră sînteți liberi să mi-o refușați și veți avea și autorități pe care să vă sprijiniți în aceasta.

Ci voi căuta să arăt cum am creat noi deosebitele elemente din care se alcătuieste forma literară a culturii noastre naționale, opera noastră de creațiune în aceste deosebite domenii.

I.

Crearea limbii literare

Cel d'înlăiu capitol dintr'o istorie a literaturii românești înțeleasă în felul acesta sintetic trebuie să fie numit, are dreptul de a fi numit „capitolul creării instrumentului însuși de exprimare”, care este limba literară.

Cum s'a creat deci această limbă literară românească și cînd s'a creat?

Nu mai trăim în vremea în care lumea își închipuia că întrebuințarea limbii naționale rezultă dintr'o concepție clară, dintr'un act de voință: se dezvoltă sentimentul național și, dezvoltîndu-se, el intră în luptă cu formele străine, ceea ce duce la o impunere a limbii vorbite de toată lumea. Trebuie să ne gîndim că, în timpurile mai vechi, nimeni nu avea respectul limbii vorbite de toată lumea. Este un fel de snobism înăscut în această miserabilă și admirabilă ființă umană, care ne face să desprețuim un lucru care este al tuturor, pe cînd, din potrivă, lucrul care este al tuturor ar trebui iubit mai presus de oricare, pentru că el este mijlocul de frăție omenească; dar sufletul omenească suferă de acest defect.

Astfel, pretutindeni, limba națională era limba vulgului, era „le vulgaire”, „vulgare eloquium” și se întrebuința cînd nu se putea face altfel. Se întrebuința de oameni cari nu știau mai mult, pentru lucruri care nu aveau nicio valoare deosebită de exteriorizare; era un lucru intim, familiar, lucru de început și de încercare; era o concesie pe care o făceau slăbiciunii d-tale, sau mai ales slăbiciunii altora, cari, dacă ai fi scris în limba în care trebuia, nu ar fi primit, nu ar fi înțeles ceea ce spui; un fel de haină de interior și de dimineață, un halat, o „pijama”, dacă voiți, pentru persoanele care între-

buințează acest caraghios veșmînt iapones, potrivit pentru amîndouă sexele.

Deci a vorbi de formarea națiunii romine, de crearea spiritului românesc ca una dintre condițiunile întrebuițării limbii românești, este a sacrifica cineva în zădar unor zei cari au murit.

Totuși, în clasele cu mult mai puțină cultură și care nu aveau în jurul lor un mediu cultural — căci în timpul depărtat al formării celor d'înlăiu alcătuirii ale Statelor noastre nu exista un mediu cultural pentru ele—, anumite necesități au provocat întrebuițarea limbii românești, care însă nu a produs monumente de literatură scrisă. Fiindcă nevoia de a scrie nu o simte toată lumea; „literatura”, forma frumoasă, este și satisfacerea unor nevoi practice sau, în unele cazuri, o țișnire nestăpinită dintr'un suflet prea plin, dar, nici într'un cas, nici într'altul, pentru a servi necesități de ordin practic, sau pentru a-ți descărca sufletul, nu alergi neapărat la condei, cum alergi une ori, fără nicio utilitate practică și fără să ai nimic în sufletul dumitale. Toată literatura aceasta curentă de astăzi; jocul de rime dificile, încercarea de ritmuri desagrabile, întrebuițarea de cuvinte științifice culese din dicționare, sărăcia aceasta sufletească de astăzi, plină de atîtea pretenții, poate să servească în acest domeniu de învățatură; literatura aceasta nu o ceștește nimeni, căci își fac o iluzie poeții cari cred că-l ceștește cineva: numai fiindcă preînd că trebuie o revoluție literară pentru a exprima profunda miserie a unor biete suflete sterpe, fără nicio legătură cu societatea și cu scopurile acelea înalte către care tinde omenirea.

Dar anumite necesități de acestea, de ordin practic, au trebuit totdeauna să creeze într'un moment o „literatură”, care nu este scrisă și care nu este prosă. Prosa este un produs lîrziu; cineva ar putea crede că se merge de la prosă la poezie. Nu, se merge de la poezie la prosă. De aceea și d-voastră trebuie să faceți astfel ca și sufletul d-voastră să treacă de la prosa programelor școlare din nou la aceea poezie din care se hrănește omul: izvorul curat, adine, neștiut, din care pornește viața. Așa încît, am început cu poezia, cu poezia aceea care merge din clasă în clasă și din curle în curle. Căci îi place oricui legătura armonioasă a cuvintelor și a

silabelor; de fapt ce este poezia decît legătura armonioasă și misterioasă a silabelor? Cîți nu au vrut să disece pe Eminescu, să afle tainele lui; dar tainele acestea, el însuși nu ar fi putut să le exprime; ele erau ceva format din adîncimea subconștientului său și în care se îngrămădisese tot ce dăduseră atîtea generații. Căci noi purtăm în noi chemarea generațiilor de la care venim, și misterul acela poți oare să-l explici și să-l pui în formule raționale? Ce formidabilă și meschină eroare!

Se simțea deci nevoia de poezie în legătură cu unele rosturi practice ale poporului nostru; se simțea nevoie de puterea de armonie a silabelor, de puterea de rechemare a rimelor. Căci rima este un mijloc de rechemare, iar nu o floare pusă la ureche; iese de multe ori rime extraordinare, dar niciodată nu se gîndește cineva, la începuturile unei poezii populare, să uimească prin bogăția rimei. Se folosea la sfîrșitul versurilor orîșice formă verbală sau adiectivală, fără prea multă alegere. După abuzul făcut de Alecsandri, este natural ca noi să nu mai facem așa. Alecsandri își făcea o plăcere deosebită din întrebuițarea diminutivelor; orice cuvînt, orice substantiv, orice adiectiv, rimă în diminutiv cu orice altă formă corespunzătoare. Numai că nu rimau de fapt substantivele, ci diminutivele. Și critica foarte aspră a unuia dintre oamenii cei mai suptîri ai literaturii franceze, Prosper Mérimée, vorbind despre poezia lui Alecsandri, spunea că, dacă această poezie ar fi adevărată, atunci poporul românesc ar fi un bătrîn popor degenerat. Și îi plăcea lui să creadă că sîntem un popor cu mult mai serios, cu mult mai bărbătesc, mai roman, dacă vreți, decît ar fi reieșit din diminutivele acestuia de gust levantin. Căci este ceva în Alecsandri dintr'o depărtată suflare de vînt levantin, de pe malul Bosforului, e ceva dintr'un Athanasie Cristopulo; nu se observă indeajuns, dar este.

Care sînt aceste necesități de ordin practic din care trebuia să iasă poezia românească?

În vremea veche nu avem poezie românească scrisă, pînă în secolul al XVII-lea, cînd apar pentru întîia dată rînduri ritmate și rimate. Dar trebuie să socotim cîteva secole îna-

înte de bietele versuri de la stema țerii sau înainte de încercarea, foarte complicată, a lui Dosofteiu de a scrie psalmii în românește, psalmi ai lui cari nu sînt de loc o traducere exactă; nu numai ca text nu este exactă traducerea, dar nici măcar sensul nu este exact. Și poate că tocmai aceasta îi face frumuseța: recunoști în psalmii lui Dosofteiu o poezie populară, și de accia Dosofteiu ar trebui să între în orice antologie, și aș zice, potrivit cu timpul lui, căci ar părea altfel un blasfem, să capete un loc pe care Alecsandri nu are dreptul să i-l dispute.

Dar trebuiau descoperite întâiu ritmurile. Fiindcă lucrul esențial sînt ele, și, odată create, se găsește și cuvintele. Nu cuvintele creiază ritmul, ci ritmul creiază cuvintele, și descoperirea cea mare nu este să le găsești pe dinsele, ci ritmul amplu, care rămîne în ureche. Pe ritmul acesta poate face apoi cineva oricîtă poezie populară vrea; El este, de altfel, esențial și pentru alt motiv: fiindcă de la el *trebuie* să se plece. Cercetînd nevoile esențiale ale poporului, răpede ni dăm sama de necesitatea de a găsi ritmul potrivit cu aceste cerințe de ordin practic.

Am crezut și eu cîndva, și am scris și o pagină care se citează dese ori, de persoane care nu au cîtit niciodată cartea din care e extrasă această pagină, în existența unui anumit păstor romantic; aceasta într'o vreme de romantism, pentru mine, cînd eram aproape de vrîsta d-voastră, sau chiar într'o vrîstă mai mică decît cel mai bătrîn dintre d-voastră, cînd am scris „Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea”. Am spus și eu atuncea că păstorul stă, se uită la stele și cîntă. Numai cînt păstorul nu cîntă cînd se uită la stele. Cînd se uită la stele, le admiră, le numără, le cunoaște; după accia, ca orișice om, supt zîmbetul stelelor și al lunii, adoarme, și are un somn bun, un somn ritmat dacă voîți, dar ritmat printr'o suflare adîncă, odihnită; în tot cazul nu suflarea care produce poezia. În cea mai mare parte, ceea ce ni închipuim noi că este un mesajiu de iubire trimis prin văzduh către depărtata aleasă a inimii lui, nu e decît o întovărășire ritmată a nevoilor vieții păstorești. Merge ciobanul cu oile, și li cîntă; le strînge la mulsoare și li cîntă. De sigur că, în anume momente, legate și ele de nevoi practice, dese ori colective, nu

individuale, se produce poezia populară. Iși inchipuie cineva un cioban mut? Un cioban care nu are simțul armoniei cînd vorbește? *Sînt* casuri, dar acesta nu este ciobanul tipic. A-și inchipui cineva un cioban care stă numai într'o tindă și mulge, înseamnă a cunoaște numai o parte a vieții păstorești, iar nu viața păstorească în întregime. Cred că la acest capitol avem încă nevoie de foarte multe lămuriri, fiindcă lucrurile acestea le spun în cea mai mare parte oameni cari trăiesc la orașe, nu acei cari sînt amestecați în viața de toate zilele a ciobanilor.

Spunea d. Bianu, așa de frumos, că își amintește de vremea cînd păștea oile părintești. Ar fi bine să se gîndească a ni spune, pe vremea accia, *cînd* i-a venit să cînte, sau cînd li-a venit acelora cu cari era împreună, să cînte? Căci mi se pare că acest cîntec nu l-a putut da d-lui, care a plecat de tînr la școală, ci pentru a cînta îți mai trebuie, pe lingă oi, și altceva: o anumită vristă și ceia ce această vristă aduce cu sine. În orice cas, într'un suflet copilăresc se poate naște într'o măsură mult mai mică ceia ce se poate naște într'un suflet de adolescent, care se îndreaptă către sentimente, cît se poate de lăudabile cînd sînt curate, și cît se poate de rele atunci cînd sînt provocate de sentimentul netrebnic al „flirtului” de care sînt vrednice numai sufletele omenești cele mai sterile în ce privește sentimentele adevărate: este a-ți bate joc de propriile tale sentimente pentru ca, atunci cînd vei avea nevoie de dînsule, să nu le mai poți găsi pentru că le-ai veștejit în tindălelele acestea stupide și imorale.

Deci iată una din originile acestui cîntec: nu se poate inchipui viața păstorească fără un anumit cîntec, fără trezirea ritmului, fără cuvintele care se perindă de la sine în acest ritm. Noi am dori să știm care sînt cele mai vechi dintre cîntecele bătrînești. Din nenorocire nu se poate, și iată de ce: nu se poate, fiindcă *aceste cîntece se țin în curent cu vremea*. O vreme le-a creat, alta le-a transformat; unei vremi i-a plăcut într'un fel, altei vremi îi place în alt fel. Astfel se introduc mereu modificările necesare pentru ca să rămîie cîntecul în curent cu nevoile vremii noi. S'au făcut în această direcție cercetări foarte interesante asupra poeziei spaniole contemporane. D. Ramon Menéndez Pidal (*Flor nueva de ro-*

mances viejas; 1928), cel mai bun cunoscător al poeziei epice spaniole, și, pe alături de această poezie epică, al oricărei poezii de caracter popular din provinciile spaniole, a găsit o poezie foarte cunoscută a unui poet romantic spaniol trecută în poezia poporului și într-o formă mai bună decât aceea pe care o avea în original: anumite asprimi în silabe, anumite nesiguranțe de ritm, au fost îndepărtate de popor.

Să zicem că poezia va trece mai departe și se va găsi ceva care va îndrepta ceea ce îndreptase cel d'întăiu: se poate întâmpla să strice forma poeziei și forma stricată va merge mai departe și va omorî forma cea bună, de și din fericire, în materie de poezie, nu se întâmplă același lucru care se întâmplă în materie de monedă: aici, moneda proastă gonește totdeauna moneda bună, dar în poezie nu totdeauna forma cea proastă gonește forma cea bună.

Acum se deschide o problemă asupra căreia voiu trece foarte ușor, de și mă simt dator să o ating, pentru că a fost ridicată, aici chiar, de către cineva care cunoaște bine literatura aferentă, dar care, în concluziile sale, merge prea departe, în alt sens decât în sensul obișnuit.

S'a spus: ce este poezia populară? O întrebare care s'a repetat și în ceea ce privește costumele populare. Acum cîțva timp, cînd a venit în București unul dintre cei mai buni cunoscători ai costumului popular din Peninsula Balcanică, răposatul profesor și învățat bulgar Șişmanov, spunea: toate costumele acestea, să zicem cele din Muscel, sînt costume de Curte, care au căzut pe urmă în întrebuiințarea poporului. Este foarte adevărat, atît de adevărat, încît întîlnești costumele cele mai frumoase, cele mai originale, cu mai mult aur și culoare roșie, mai bogate, tocmai în părțile acelea unde s'a întemeiat și s'a dezvoltat la început viața istorică a principalului muntean: în Argeș și în Muscel. Nu găsești dincoace, în Vilcea, unde nu a existat viașă de Curte, unde costumele populare sînt în alb și negru și în desemnuri extrem de simple, doar o ușoară sineleală albastră deschis; pe cînd dincolo sînt cele mai triumfătoare culori ce se pot închipui.

Tot așa, s'a zis: poezia populară a făcut-o un om, și, dacă a făcut-o un om, ea nu mai este poezie populară.

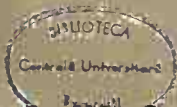
Dar nu se ține samă de faptul că poezia vine din subconștient, din acel misterios, adânc și totdeauna incontrollabil subconștient al omului. Și nu e mai puțin adevărat că poporul trăiește neindividualizat. Noi ne individualisăm, ni creăm individualități, așa cum putem: unii mai modești: în felul de a purta părul, sau îmbrăcămintea; alții își închipuie că s'au individualizat în domenii superioare, fie chiar dacă această individualizare are valoare numai pentru ei singuri; dar poporul nu este individualizat: *fiecare este popor; un om, este popor*. Așa încît poezia pe care o face unul dintre aceștia, este populară, fiind corespunzătoare întregii colectivități. Pe de altă parte poezia aceasta populară nu poate circula așa cum circulă produsele noastre literare: avem bani, dăm opera la tipar; există o instituție care își face păcatul cu noi și din cauza acestei instituții mergem cu produsul nostru literar la tipar; dar poezia populară trebuie să fie primită de toată acea masă pe care o reprezintă însuși creatorul, și numai astfel circulă. Așa dar *poezia populară este populară prin toată popularitatea celui care o produce, prin toată acceptarea celor cari o transmit*.

În felul acesta vă puteți închipui cît de adânc trebuie să ni închipuim existența unei poezii populare, adevărată a poeziei înseși, căci deosebirea aceasta a poeziei în populară și nepopulară se sprijină adesea pe o simplă aparență. Există o poezie, dar se poate întimpla cineva care să o scrie și atunci, dacă a scris-o cineva,—de multe ori nu „serie”, ci mai mult își încearcă doar condeiul—iat'o „cultivată”, pe manuscrite, pe „tartajul” lor. Multe dintr'însele sînt absolut necuviincioase și de sigur n'ar putea fi citite aici; altele sînt însă foarte cuviincioase; de pildă Conachi și-a cercat odată condeiul și poetul tuturor ostărilor pentru cucoanele fanariote ale secolului al XVIII-lea a scris:

„Lunca strigă, lunca zbiară,
Pentr'un puiu de căprioară”.

Vă puteți închipui d-voastră pe Conachi, cu ișlic și cu ciubuc și papuci, față în față cu un puiu de căprioară! Nu se poate închipui.

Astfel deosebirea între poezia populară și poezia care n'ar fi populară, e cu desăvîrșire de suprafață, și, cu toate că de

întrebuințare curentă, nu are nimic care să o legitimeze în adînc.

Dar mai este altceva decît ciobanul în cale și la lucru: oamenii joacă, danțează. Este la început o datorie religioasă, în afară de o manifestare instinctivă. Căci fiecare, în anumite împrejurări, simțim că ni vine a juca și nu înțelegi în adevăr muzica, dacă într'un anume moment nu simți tresărirea, pe care o stăpînești, a întregii tale ființe, chiar dacă nu ai învățat cîndva danșul, și, iarăși, nu există poezie bine ritmată care, fără să-i cunoști melodia, să nu provoace un început de melodie în urechea cui este un om complect, căci sint ființi ne-complete care nu pot prinde o bucată de cîntec, cea ce e o infirmitate.

Poesie, cîntec, adecă muzică, și danș sînt lucruri legate împreună, și zeii din antichitate așa erau slăviți; în timpurile noastre acestea nu se mai poate închipui. Vă închipuiți în mijlocul subiei credincioșii începînd a sălta după cuvintele ritmate spuse de preot! Decența noastră de astăzi ni-o interzice. Dar odinioară nu era așa; ar fi fost suprema indecență să continui, în asemenea momente, rămîinerea în starea de încremenire paralisată, așa cum cere buna cuviință din timpurile noastre. Prin urmare era danșul. Totdeauna au fost danșuri, și, ele au o vechime imemorială: vom întîlni totdeauna aceste mișcări ritmice ale picioarelor și une ori și ale mîinilor, în felul cum, de pildă, fac astăzi țeranii noștri. Dar *danșul cere cîntec, și cîntecul cere poezie. Danșul se cere punctat, și se punctează cu literatură.* În dispoziția aceia cu totul specială pe care o provoacă danșul, sîngele merge mai răpede, mai bogat; în contactul acesta al mîinilor, al trupurilor, în atmosfera aceasta cu totul specială, fiecare, de la o bucată de vreme, nu mai vede pe toată lumea, ci un suflet prieten sau unul dușman, și pentru sufletul dușman aruncă înșepături, pentru sufletul prieten trimete zîmbete, care toate se cristalizează în literatură.

Așa încît *poesia cea mai veche este în legătură cu necesitățile unei vieți practice, care cer neapărat, fără niciun fel de mîndrie, fără niciun fel de pretenție sau aspirație către eternitate, creația literară.*

Dar mai este și altceva: viața de Curte. Viața de Curte de astăzi este prinsă, de o parte, într'o anumită etichetă, de altă parte în intrigă. Din aceasta se compune viața de Curte în timpurile noastre: solemnă etichetă în fața tuturor, intriga pentru intimi. Dar viața aceasta de Curte nu era așa și odinioară. Odinioară erau ospețele cele mari. În a mea „Istoria Românilor prin călători”, se poate vedea o sumedenie de banchete din acestea domnești. Ni descrie un Frances pe la 1570, aici, în București, Curtea lui Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea. Intr'un anume moment se aduce vin, și era o datorie pentru boieri să bea, de câte ori se ridica paharul, în sănătatea, întâiu, a lui Dumnezeu, trei cuvinte românești, care ni-au fost păstrate în descrierea lui l'Escalopier, apoi în sănătatea Impăratului, adecă a Sultanului, și în unele cazuri, cînd era un trimes străin sau un călător venit din Occident, Domnul făcea din ochiu cînd spunea „Impăratul”, ceea ce însemna că era vorba, nu de Impăratul din Constantinopol, ci de cel creștin de unde venia solul sau călătorul. Apoi se bea în sănătatea lui Vodă și în sfîrșit în sănătatea tuturor. Mesele acestea țineau ceasuri întregi și, până nu adormia toată lumea, nu încetau.

Dar pentru astfel de petreceri trebuie cîntec: vechiul cîntec bătrînesc, cîntec bătrînesc pe care îl întîlnește cineva și în vremea lui Attila; cînd se întoarce în ringul lui panonic în secolul al V-lea, era întîmpinat de fete germane care cîntau pe două rinduri, glorificîndu-l. În locul lui Attila, închipuiți-vă un Domn de al nostru care se întoarce biruitor. În loc ca la primire să i se presinte discursuri, era primit cu cîntece. Cînd a intrat Mihai Viteazul în Ardeal, — avem mărturii ungurești contemporane —, mergeau alături cu dînsul lăutarii cari „ziceau”. Iși închipuie cineva că ziceau numai din vioară? Ziceau din vioară, dar, în același timp, cîntau cîntecul, poesia aceea, venită din Peninsula Balcanică la noi.

Să-mi dați voie să strecor cu această ocazie o explicație la care țin. Eu nu cred că Sirbii au creat cîntecul popular; i-au dat o formă strălucită, dar că l-au creat, nu pot admite. Iată de ce: fiindcă de obicei cîntecul popular se află în momente de mare triumf național, sau în clipa unei adînci suferințe naționale. Dar cînd s'a ivit cîntecul popular sîrbesc, ba-

lada sîrbească? Nu în epoca de triumf a lui Ștefan Dușan, nici după adinca umilință din secolul al XV-lea; a doua zi după Cosovo nu era atmosfera trebuitoare pentru a se crea balade. În timpul din urmă s'au făcut analize foarte amănunțite și îngrijite asupra baladei sîrbești și s'au descoperit părți luate de-a dreptul din *chansons de geste* ale Francesilor. Așa, încît migăloasa cercetare filologică dă dreptate îndrăzneței mele ipoteze. Un singur popor a creat cîntecul acesta în epoca cîvului mediu: e poporul frances. De la Francesi a mers cîntecul în Italia, prin dinastia de Anjou, în Neapole, și Sicilia, și de acolo a trecut pe coasta Peninsulei Balcanice, în Albania, unde a influențat viața sîrbească. Așa încît de la luthierii depărtatului ev mediu până la alăturarii sau lăutarii de pe vremea lui Mircea-cel-Bătrîn este o continuă desvoltare.

Am ascultat întăiu la Curtea noastră cîntece de serbătoare slavone care au mers până în plin secolul al XVI-lea, căci la 1570 întilnim încă astfel de cîntăreți ambulanți la Curtea lui Ștefan Băthory, rege al Poloniei. Apoi s'a cîntat românește. S'a cîntat supt Constantin Basarab, pe la 1650, „viersul fetei, care și-a pierdut oile în munți”, care se cîntă și azi în Polonia și care și azi răsună la lăutarii din Vălenii-de-Munte. În *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir*, de Dimitrie Cantemir, se poate vedea un pasagiu de care s'a ocupat și profesorul polon Wendkiewicz, în care se prisintă un mare rege polon, Ioan Sobieski, stînd la o masă de acestea și, după ce băuse puțintel mai mult, cum n'avea la îndemînă cîntăreți, cîntînd, el, care știa românește:

Constantine, fugi bine,
Nici ai casă,
Nici masă,
Nici dragă jupăneasă.

Și Constantin Cantemir i-a răspuns că jupăneasă i-a murit de multă vreme, dar, în ce privește casa, a pregătit-o pentru oaspetele pe care îl aștepta. Fiul de răzeș din Fălciu a avut fără îndoială mai multă atitudine de Curte, în felul lui Ludovic al XIV-lea, decît marele rege polon.

Dar până în acea epocă, foarte tîrzie, obiceiul se păstrează. Întăiu în slavonește s'a auzit cîntecul, pe urmă, în a doua e-

pocă, s'a auzit același cîntec în românește, pe subiecte serbătorești. Literatura noastră a făcut, în desvoltarea ei, până foarte aproape de noi, același lucru: pe subiecte străine a pus cuvinte românești și pe urmă a ajuns la ceea ce este de dorit să se ajungă din nou astăzi în domeniul literaturii mult mai înalte: pe cuvinte românești să se pună lucruri care, fiind românești, să se integreze în cultura generală a timpului. Așa se pune problema, iar nu ca în anumite foarte pretențioase reviste care sînt în mîna d-voastră a tuturor. *Nu te poți integra în cultura universală decît aducînd o notă nouă în această cultură. Nimeni nū ni cere să împlinim funcțiunea de umili represintanți, într'o țară inferioară, ai unei glorioase culturi care încape foarte bine în marginile unui mare popor.*

Va să zică, iată cum s'a produs poesia la noi: cîntecul bătrînesc de Curte, cîntecul epic, alături de cîntecul ciobănesc, țerănesc, însoțind actele vieții obișnuite ale vieții țeranului.

Dar între aceste două trebuie să se mai adauge încă un izvor de poesie: sînt *serbători care cer neapărat cîntec* — acesta este domeniul religios —, *sînt superstiții care cer neapărat, și ele, cîntec*, căci nu poți să vrăjești pe nimeni cu un discurs în Parlament. Nu poți cu prosa, ci trebuie poesia neînțeleasă, misterioasă, de cuvinte rare, legate într'un chip neobișnuit, adevă *descîntecul*. Dar, de altă parte, sînt și serbători și acte religioase în viața omului care nu se pot fără de cîntec. La naștere, la botezul copilului nu se mai cîntă la noi, dar, de sigur, sînt popoare la care se cîntă, popoare care întovărășesc fiecare moment al vieții cu un cîntec. Nu se mai cîntă la nunți, dar odinioară mergeau flăcării călări, cari ajungeau la mireasă spunînd că sînt soli ai Impăratului la Curte străină și se vorbea și de o ciută care se află ascunsă în pădure și, dacă nu se dă, amenințau cu răsbunarea. S'ar mai putea găsi asemenea obiceiuri în care cîntecul își are rostul lui. Am putut să văd cîndva o astfel de nuntă, în Secuime: treceam cu trenul și șoseaua era plină de asemenea flăcăi călări cari făceau nunta ca în vremurile cele vechi, acum vre-o douăzeci de ani. Pe lingă orațiile acestea de nuntă, sînt *bocetele* la îngropare, — asemenea cu cele din Corsica —, din care unele sînt foarte frumoase, și alitea generații au simțit nevoie de ele. Pe urmă, la serbătorile religioase, la Paști, la Crăciun, erau de

sigur iarăși cîntece. Biserica a mîncat în mare parte cîntecul popular, dar nu l-a putut mîncea de tot și pretulindeni, și nu se poate nici astăzi serbătoare de iarnă fără să se audă acest cîntec, care, lucru foarte curios, după cum l-am spus și cu alt prilej, l-am întîlnit și în Norvegia, cu desăvîrșire la fel ca și la noi.

Dar viața se cere și îndreptată. Moșnegii, cari au trăit-o, spun cuvintele care sînt bune de păstrat. Ritmul, pe care l-au găsit, ajută la aceasta.

Avem astfel și *proverbele*. Proverbele acestea, într'o formă ritmică, sînt foarte dese ori rimate. De ex. „frate ca frate, dar brînza cu hani”, sau, cum se zice în Moldova: „mîța cu clopoței, șoareci nu prinde”, cu mai mult simț al ritmului decît dovedesc Muntenii spunînd: „pisica cea cu clopoței nu prinde șoareci”. De unde vin proverbele? De ce s'au răspîndit proverbele? Sînt ele un lucru care a răsărit la început, așa dintr'odată, sau sînt rămășițele unor bucăți literare care au pătruns în sufletul poporului și s'au păstrat acolo cu forma ritmică pe care li-a atribuit-o un om la un anumit moment? Eu sînt pentru ultima soluție. De altfel gîndiți-vă la Grigore Alexandrescu și la alții: din fabulele lor, anumite fragmente au devenit populare.

Iată deci un ultim izvor de poezie. Acum ajung și la *originea prosei*. Și aici sînt într'o divergență de păreri, pe care din nenorocire nu o pot înlătura, cu o parte din cercelătorii limbii românești.

Noi avem, în afară de unele însemnări în marginea documentelor — documentul este slavon și, în margene, sînt însemnări românești, prea puține—, în afară de anumite însemnări de pe dosul documentelor unde se resumă în cîteva cuvinte cuprinsul actului, și alte însemnări, precum, de pildă, mențiunea în care se spune, cu privire la tratatul de pace încheiat între Ștefan-cel-Mare și Ioan-Albert regele polon, că au existat trei forme: o formă latină, o formă ruteană și una „valahă”. Ruteană, aceasta înseamnă forma slavonă; prin urmare a trebuit să existe o ciornă în limba românească. Ciornele acestea în românește se văd foarte bine prin hîrțile lui

Petru Șchiopul. Înainte însă de această existau și altfel de însemnări, în Socotelile Sibiiului, la începutul secolului al XVI-lea, se vorbește iarăși de acte scrise în românește. Și încă de la 1521 avem scrisoarea lui Neațsu din Cimpulung, care dă știre Brașovenilor de anumite mișcări ale Turcilor: e scrisă într'o românească perfect gramaticală. Iată atâtea cazuri de întrebuințare a limbii românești în acte scrise până la 1550.

Dar mai este și altceva — și aceasta nu am spus-o până acum: Cînd se făcea pe vremuri o vînzare, la noi, se redacta un zapis în care se arăta felul în care se înțelegea cumpărătorul cu vînzătorul; zapisul era în românește și cu acest zapis se duceau părțile la Domnie, de unde se da actul slavon. Pentru epoca mai nouă, de la 1590-1600 înainte, zapisele sînt foarte multe; pentru epoca mai veche zapise private nu mai există, nu ni-au rămas decît actele publice slavone. Dar ce înseamnă aceasta: că pisarul își da osteneala să culegă din auz, din ceia ce îi spuneau împricinații, care sînt condițiile vînzării? Cine și-ar putea închipui un pisar avînd această însușire? Oriunde este a se stabili un act definitiv, se cer alte acte (după care să se poată lua scriitorul. Aici, în Facultate, de pildă, nimeni nu ar consimți să fie secretar dacă ar trebui, la înscrierea studenților, să întrebe pe fiecare unde s'a născut, cum i se numiau părinții și care îi este vrîsta. Se cer acte și pe baza acestor acte mai vechi se scrie și actul nou. Sînt convins că în vremea aceia veche, cînd satele nu aveau logofeți de slavonește, zapisele se făceau în limbă vulgară și apoi părțile mergeau cu aceste zapise la logofătul domnesc. Numai cît, pentru vremea mai veche, înseși actele de proprietate s'au păstrat atît de rar și este adevărat că în vremea aceia hîrtia se întrebuința cu mult mai puțin; ceia ce ar putea să fie o obiecție față de ipotesa mea, dar nu una care s'o poată înlătura.

Dar, pe lîngă această presupunere, pe lîngă faptul că, odată ce limba națională a fost întrebuințată în poezie, nu putea zăbovi prea mult momentul cînd se va ajunge la întrebuințarea ei în prosă,— experiența o putem face cu Franța, cu Italia, cu toate popoarele din Peninsula Balcanică,— mai avem și așa-numitul *Codice Voroneșian*, anume părțile de Scriptură din Voroneș, tipărite de răposatul Sbiera în mod

foarte solemn, de și ele fuseseră descoperite de un modest diletant din București, profesorul Crețu, care avuse naivitatea să creadă că descoperirea i-ar da dreptul și la publicare.

Acest „Codice Voronețian”, împreună cu *Psaltirea Șcheiană* și cu *Psaltirea Hurmuzachi*, formează un grup de trei cărți întregi, la care se pot adăugi fragmente, — și sînt sigur că încă nu s'a isprăvit cu descoperirea acestor fragmente, numai cît lumea nu-și dă totdeauna osteneala să caute în legăturile cărților, unde am găsit adevărate tesaururi; acum mai de curînd am aflat din ale lui Coresi o *Psaltire slavo-romînă* din care se păstrează numai cîteva rînduri trunchiate. O cercetare adîncită, mai ales a locurilor ardelene, ar putea duce la bune rezultate și nu voi uita niciodată plăcerea pe care am avut-o găsind textul românesc și slavonesc, unul în roșu, altul în negru, într'un fragment care dădea îndată după 1500 încă o formă a unceia din cărțile sfinte. Dar toate aceste cărți și fragmente, care ni s'au păstrat, de fapt nu constituiesc o literatură. Ele reprezintă numai fabricarea instrumentului literar, fabricarea prosci românești. De aceea am dat primei lecțiuni caracterul acesta.

Eu cred că aceste traduceri în românește ale cărților religioase sînt în legătură cu mișcarea husită; nu cred nici acum că ar putea fi în altă legătură, cu vremea luteranismului. E sigur că nu avem a face cu lucrări pornite din indemnul nostru. În privința aceasta dovadă foarte bună e faptul că se găsește Crezul cu pucederea Sfîntului Duh din Tatăl și din Fiul, acel „filioque” catolic—care, e drept, s'ar potrivi și pentru epoca luteranismului; acest „filioque” arată că traducerile românești au fost lucrate nu numai în afară de ortodoxie, dar și în afară de conștiința deosebiriilor dintre catolicism și ortodoxism, de voința de a face deosebire între crezul catolic și între crezul ortodox. Este vorba prin urmare de introducerea limbii vulgare după exemplul Apusenilor, într'o vreme în care Apusenii ar fi cerut acest lucru, și vremea aceasta nu poate fi decît vremea husită.

De ce cred eu — astăzi și cu argumente noi — că aceste traduceri sînt din epoca husită? Întăiul argument pe care-l pot aduce, rezultă din celirea însăși a textelor: nu avem decît să punem alături limba din Codicele Voronețian, din *Psaltirea Șcheiană* și din *Psaltirea Hurmuzachi* cu scrisoarea lui Neacșu din

Cîmpulung, care este perfect databilă, pentru că e vorba acolo de o expediție a Împăratului turcesc Soliman, din anul 1521: de o parte o limbă care se întrebuințează prima oară, de alta o limbă de întrebuințare curentă. Dar s'a spus: într-o parte avem limba unui colț pierdut de lume, pe cînd dincoace avem limba din cuprinsul regiunii aceleia în care s'a creat limbă românească literară. Da, aceeași ar fi adevărat pentru *teritorii mult mai întinse* și care nu ar avea o *circulație interioară*; dar poporul românesc este un popor de *continuuă circulație interioară*, căci omul din munții Ardealului merge până la Nistru și dincolo de Nistru, până în fundul Dobrogii, această regiune alipită mai tîrziu la regatul României. Pe de altă parte, deosebirea sînt așa de mari, încît este imposibil să nu se simtă, și instinctiv, că este vorba de o limbă din altă epocă.

Dar nu este numai atîta. Husitismul ajunsese pretutindeni în vecinătatea noastră: era în Ungaria de Nord, în Polonia. Mai mult: husitismul a intrat la noi în Moldova, în cea d'întăiu jumătate a secolului al XV-lea: la Troțuș s'a scris Sfînta Scriptură pe ungurește, de refugiați husiți, pentru cari am și avut conflicte cu Polonii, cari învinovățiau pe Alexandru-cel-Bun că adăpostește predicatori eretici. Influența aceasta husită în urma lucrărilor d-lui Macurek, un tînăr Ceh care a stat la noi mai mult timp și care știe bine românește, capătă încă mai multă amploare: vedem o pătrundere și mai adîncă decît ni-am putut-o închipui până acuma.

Firește că, discutînd limba, poate să ajungă cineva la alte concluzii decît ale mele, dar, după cum am arătat în altă parte, în expunerea mea despre istoria literaturii religioase, care a trecut apoi și în Istoria Literaturii Romîne, sînt acolo termeni, în ce privește guvernarea și administrarea poporului cari sînt *anteriori epocii în care s'au organizat principalele noastre*, anteriori de sigur epocii lui Alexandru-cel-Bun în Moldova.

Cred că locul de alcătuire al cărților a fost în Maramurăș. Acolo era marea mănăstire din Peri, stavropighia legată de Patriarhia din Constantinople, încă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Acolo s'au făcut, după mine, cele d'întăiu traduceri ale Scripturii, din care o parte este cuprinsă în Codicele Voro-

nețian și alta în cele două Psaltiri. Maramurășul nu era o regiune răzleață, ci stătea în cea mai strînsă legătură cu Moldova. S'a dovedit acum în urmă prin descoperirea făcută de d. Petrov, profesor rus de la Universitatea din Petrograd, legătura strînsă a Maramurășului, confundarea aproape a acestei regiuni cu țara de peste munți. Precum undeva în Ținutul Inidoarei, la o biserică de la începutul secolului al XV-lea, făcută de citori romîni din jurul regelui Sigismund, este o inscripție slavonă, arătînd că regiunea era în strînsă legătură cu regatul muntean, tot așa s'a găsit un zapis slavon de la începutul secolului al XV-lea în Maramurăș, regiune supusă stăpînirii ungare și unde ar fi fost firească întrebuițarea limbii latine, care e redactat în limba slavonă, întrebuițată așa cum era întrebuițată la noi, ceea ce înseamnă că într'adevăr era acea comunitate de viață între Maramurăș și Moldova.

În sfîrșit un argument care mi se pare absolut decisiv: se află în Codicele Voronețian, cuvintele „chesar” și „craiu”, și aceasta nu poate însemna decît Sigismund regele Ungarici, care era și Impărat, o noțiune a puterii supreme care aparține începutului veacului al XV-lea.

Limba cărților acestora este, o repet, cu desăvîrșire aspră, simțul stilului nu există de loc, traducerea este până într'alta de nedibace încît, dacă se găsește un cuvînt de origine grecească pe care traducătorul nu l-a înțeles ce înseamnă, îl reproduce totmai așa, („estacti” = ἡ στήλη, tămîia).

Dar elaborarea limbii s'a făcut și altfel. Prea mult se crede că o limbă se dezvoltă numai prin scris; ea se dezvoltă și prin întrebuițarea ei curentă, și, cu cît o întrebuițează o clasă mai mult, folosește această limbă literară. Nu aș zice că limba românească de astăzi s'a format în Adunările Regulamentului Organic sau în cele d'întăiu parlamente românești, dar nu se poate spune cît de mult a folosit limba literară pe care o scriem și o vorbim astăzi, de la desbaterile acestea parlamentare, de la procesele de tribunal, de la toate aceste împrejurări în care limba nu se poate înfățișa oricum, ci trebuie să îmbrace oarecare decență. Și, iarăși, dacă școala noastră, literatura noastră au căpătat, de la o bucată de vreme, un trivial aspect pornografic, scîrbos, aceasta se datorește faptului de-

generării viciei politice și sociale de la noi: limbajul boieresc se cobora odinioară până la circiumă; limbajul de circiumă se ridică acum până la presa cea mai cetită și este de găsit până și în discuțiile din Parlament.

Limba românească, instrumentul nostru literar a trecut de la șovăirea naivă a celor d'întăiu traduceri la limba clară a lui Neaeșu din Cîmpulung și apoi la frumoasele scrisori din vremea lui Petru Șchiopul ori, la acea scrisoare minunată de pe la 1610-20, pe care boierii munteni o trimeteau lui Radu Șerban, Domnul lor pribeag¹.

¹ Prea-milostive Doamne, să fii dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cea milostivul. Pentru care lucruri știi dumneata când ne-am despărțit de dumneata: în ce credință ne-ai lăsat în aceia sintem și până acum, și de citeva ori am trimes de am dat în știre dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc. Și dumneata până acum niciun lucru adevărit nu ni trimieți, ce numai nădejde. Ce noi într'această nădejde cădem la lucruri foarte grele, că, întâiu, în țara noastră acum strigă hoguea, că-și ține acest Domn frații și surorile în casă cu el și sint Turci. Și robii cari au scăpat de prin catarge și de printr' alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în țară el îl dă Turcilor, — și alte multe nevoi care nu le-am scris. Acum înțelegem că are Turcul gând să se puie în țara noastră Pașă, așijderea și în țerile ce sint vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la aceia, să rămie în țara noastră Pașă, și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceturi Turcilor, și coconii noștri să-i facă ieniceri, și fetele noastre să le lea Turcii lor muieri, cum fac într'alte țeri ce sint supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de cînd ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și ne-am supus noi supt Împăratul creștinesc, că să nu cădem noi la un lucru ca acesta. Drept aceia am tărpit noi mari cheltuiiele și robii și arsuri și singe vărsat pentru creștini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm: au dumneata nu faci știre Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata, că nu faci în știre împăratului să ne caute la nevoile noastre, Dumnezeu îți va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuiește dumneata plecat și cu lacrimi de la noi să aduci aminte împăratului nostru. Noi că, măcar să [= dacă] n'am fi noi avut nicio tocmeală cu creștinii și acum am striga mila Împărăției Sale, încă s'ar cădea să ne caute, fiind noi creștini — că să nu rămînem păgîni. Căci și an, cînd am venit cu Turcii lui Bătur (Gabriel Báthory) și atunce numai ce așteptam să auzim de dumneata și de ceva oaste creștinească; noi ne grijisem că să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știre dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în știre Împărăției Sale, că acum este vreme bună, și sintem toți gata a sluji Împărăției Sale și dumitale, cum veri înțelege dumneata și de la logofătul Oancea. Măcar să [= de] nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac'a venit sluga Logofătului, toate pe rînd i-au făcut în știre cu omul nostru, cum stau lucrurile de în-

Accastă limbă s'a făcut pe cîmpiile de luptă, în sfaturile domnești, în toată viața noastră națională necontenit mișcată. Și nu poate să existe un instrument de literatură, nu poate să existe literatură decît accia care este ieșită din întregimea vieții naționale.

coace. Care nu sîntem noi îndoșiți că nu vor veni în știre dumitale. Ce ne rugăm să fie cu taină acest lucru. Că, de s'ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. Scris April 29 de zile.

Noi, toți, boierii din țară, și de la slujitori, plecați ne închinăm dumitale.

II.

Primul fond străin al literaturii Românilor.

După ce s'a arătat cum s'a alcătuit limba literară, poate să se presinte evoluția subiectului însuși. Limba literară, ori, dacă este veche, — limba de caracter universal, răspîdită în toate regiunile acestea ale Sud-Estului Europei, limba slavonă, — cri dacă e cea nouă vulgară, trebuie să se aplice la un subiect; limba este o formă și această formă trebuie să se aplice unui fond. Prin urmare care este fondul la care se aplică ea?

În ce privește fondul, e de făcut o deosebire, care va fixa o margene între două împărțiri: anume *fondul străin* și *fondul indigen*.

Orice literatură se adresează, în momentul în care un popor începe abia să capete conștiința de el însuși și să-și pună mai clar, mai de aproape și mai adînc problemele care-l privesc pe dînsul, la modurile care nu sînt ale lui, — și sînt casuri, cînd, și într'o literatură dezvoltată, părăsește cineva fondul indigen pentru a se adresă unui fond străin, cînd părăsește legătura cu viața însăși a societății pentru a se îndrepta spre subiecte care vin de aiurea și sînt în legătură cu alte societăți. Dar pentru orișice societate începătoare lucrul acesta este firesc: *o societate începătoare nu este în stare să-și caute ca înseși subiectele sale*. „A te cunoaște pe tine însuși” este un lucru foarte greu, cu toată recomandajia lui Socrate și a tuturor celor cari l-au urmat, pentru orișice individ și cu atît mai greu pentru o societate, care reprezintă un fenomen complex. Societatea căutîndu-și subiecte în literaturi străine se adresează mai ales la *acelea care sînt legate mai strîns de dînsa*, prin anumite legături, să zicem, *de autoritate*.

La noi, limba slavonă era întrebuințată în Biserică și era întrebuințată în Cancelarii; ferească Dumnezeu, niciodată, cum s'a crezut de învățați de dincolo de Dunăre, în relațiunile politice! Niciodată boierii între dînșii, sau Domnul cu boierii săi, nu au vorbit limba slavonă; niciodată slavona nu a servit drept limbă de întrebuințare în clasa de sus. Și, dacă relațiunile politice au fost făcute în limba slavonă, aceasta se datorește unui fapt pe care îl voi arăta acum. Limba slavonă o luasem de la vecinii noștri de dincolo de Dunăre. Nu poate fi însă vorba de un împrumut care ar arăta o recunoaștere de superioritate față de acești vecini, așa cum au căutat să argumenteze, în anumite momente gingașe ale istoriei noastre, Bulgarii, cari simțeau nevoie să se afirme împotriva noastră; nu înseamnă că am primit cultura noastră de-a gata, făcută de dînșii, ceea ce ar arăta că nu am fost în stare să ni precisăm firea națională și că ne-am folosit de rezultatele unor osteneți culturale care au fost proprii ale lor. Aceasta este cu desăvîrșire fals.

Am luat de la Slavii de peste Dunăre fiindcă ei erau *presintătorii în formă slavonă ai culturii bizantine*, care cultură bizantină fusese, înainte de aceasta, grecesată, și nu era de fapt decât vechea cultură romană, greco-romană, elino-romană, dacă voiți, vechea cultură mediteraneană, trecută de la întrebuințarea limbii latine la întrebuințarea limbii grecești, nu ca limbă superioară, ci fiindcă nu se mai știa, nu se mai întrebuința curent, în aceste regiuni ale Impărăției bizantine, limba latină. S'a trecut de la limba latină la limba grecească pentru că limba grecească era o limbă vulgară pe care o întrebuința poporul, iar nu pentru că era o limbă superioară pe care ar fi cerut-o ambiția Statului. Și după aceea s'a trecut de la limba grecească la limba slavonă, pentru anumite regiuni, nu fiindcă limba slavonă era cerută de o conștiință națională deosebită și nu fiindcă s'ar fi socotit această limbă, cu totul nouă, superioară, pentru întrebuințarea literară, față de grecească întrebuințată de atita vreme și cuprinsă în monumente literare neimitabile pentru toate timpurile, dar fiindcă în anumite regiuni nu se înțelegea grecește. Și, tot astfel, atunci cînd s'a trecut la noi de la slavonă la limba românească, nu s'a trecut din cauza unei conștiințe naționale românești, nici din cauza unei convingeri de superioritate a acesteia față de cea d'întăiu, ci

fiindcă nu se mai înțelegea limba slavonă. A fost, deci, al treilea cas de trecere de la o limbă oficială și administrativă, de la o limbă bisericească, imperială și patriarhală, la o modestă limbă de întrebuințare curentă.

Prin urmare, când a fost să ni căutăm subiectele, *a fost natural ca aceste subiecte să le găsim în acea literatură care avea o mai puternică influență asupra noastră din pricina limbii în care era înfățișată, limbă a Statului și a Bisericii.*

Dar de ce limba slavonă avea această autoritate, care ne silia, ni impunea să o acceptăm? Din două motive. Unul de ordin politic, celalt de ordinul cel mai practic cu putință. Înăiu, fiindcă ideia imperială dincolo de Dunăre era îmbrăcată în stăpînitorii aceștia slavi. Noi aveam Domni populari cari se aflau așezați peste organizații de văi, cu juzi, cu cnezi; pe cînd, dincolo, ideia împărătească din Bizanț era înfățișată și prin domnitorii sirbi din neamul lui Ștefan Dușan și prin domnitorii bulgari de la Tîrnovo. Fusesse o vreme cînd era un singur Țarat bulgăresc, dar, și cînd Țaratul bulgăresc s'a sfărîmat în bucăți, tot era un stăpînitor la Vidin, unul la Tîrnovo și un al treilea pe malul Mării Negre. Și este știut că totdeauna forma pe care o îmbracă o societate politică mai dezvoltată influențează o societate politică mai puțin dezvoltată din vecinătatea ei. Într'un moment am avut în anumite domenii limba latină. În Muntenia, s'au dat, cel puțin pentru anumite legături internaționale, acte în latinește. Este o întrebare dacă pentru Moldova, la începutul dezvoltării principatului, nu s'a făcut us de această limbă latină, de oare ce încă de la cei d'întăiu Domni o cancelarie trebuie să fi fost și aceasta ar fi putut fi adusă, încă de la descălecarea, din Maramurăș, din lumea ungară, care nu întrebuința în cancelariile ei altă limbă decît aceasta. Mai tîrziu, curentul slavon a trecut de la noi în Ardeal și din cauza aceasta în bisericuța despre care am mai pomenit se găsește o inscripție slavonă, ceia ce nu poate fi altceva decît o influență slavonă venită din regiunile de la Sud de Carpați, și în regiunile de influență literară oficială, latină de la Nordul Carpaților, tot pe la începutul secolului al XV-lea, în Maramurăș, s'a găsit acelu, care privește anumite legături dintre elementele superioare românești de acolo, redactat în slavonește, ceia ce arată iarăși o influență

slavonă venită de dincolo, din Moldova. Dar, dacă limba latină a fost întrebuințată de un Vladislav sau Vlaicu-Vodă în Muntenia, dacă putem presupune că a fost întrebuințată într'un anumit moment și de cei d'întăiu Domni moldovenești, datorită faptului că asupra noastră coroana regală ungurească, reprezentînd o formă politică mai evoluată, putea să aibă o influență, tot astfel și *coroana imperială din Balcani a trebuit să aibă asupra noastră o adîncă influență de autoritate.*

Dar cancelariile nu se improvisau; ele se dezvoltă foarte greu, atuncea cînd nu e nimic înainte; dar, cînd e o cancelarie gata făcută în vecinătate, ea se *împrumută.* Și dincolo de Dunăre era la dispoziția noastră o cancelarie slavonă, care, aceasta, în timpurile din urmă fusese supusă chiar unei înoinri: la sfîrșitul secolului al XV-lea a fost în Serbia reforma gramaticală a lui Constantin Filosoful, care unei limbi mai înaintate i-a adăus și o formă gramaticală mai precisă. Această limbă ni stătea la îndemînă, și omul particular, ca și o societate, așa este: decît să caute a crea de la sine, preferă să iea lucrul făcut de-a gata de cineva care l-a precedat pe această cale.

Prin urmare, cele d'întăiu subiecte pe care am voit noi să le luăm, au fost luate de la Bizanțul literar al vecinilor noștri, de la cari, pentru motivele arătate, luasem și limba oficială, limba bisericească de care era legat totdeauna un caracter sacru. Până ajunge cineva a strămuta Cuvîntul lui Dumnezeu într'o limbă nouă, până atuncea trebuie să se petreacă o întregă evoluție: se crede că trecerea aceasta la o limbă cu care nu este obișnuit Dumnezeu, ar putea să nu-i fie plăcută, că lui Dumnezeu nu i se pot înfățișa orice fel de miresme, ale oricării tămii. În popor astăzi încă mai există această credință care a contribuit foarte mult la rutenisarea unor anume sate din Bucovina; prejudecata limbii mai vechi și, deci, sacre.

Prin urmare, din această cultură slavonă, bizantino-slavonă, i-am luat subiectele.

Care sînt aceste subiecte? Întăiu, e cartea care poate înlocui o întregă literatură, cu care se poate sătura sufletul unei societăți încă simple, și, de cîte ori o societate poate să întrebuințeze o carte pentru orișicine, este mai bucuroasă decît atuncea cînd fiecare își are cartea lui. Pentru o societate este

o binefacere ca toți să se hrănească la același izvor literar, ca toți să întrebuințeze același fel de vorbă care duce dese ori și la același fel de a cugeta și de a simți. Se creiază în felul acesta un fel de uniune morală, de care societatea are cea mai mare nevoie. Astăzi trăim într'o epocă de individualism, de și individualitățile sînt mai mult aparente decît reale, căci se vede atît de bine cum prea de multe ori nu se face decît să se repete cuvinte învățate, sau să se biiguiască idei cuprinse în ultima carte citită; dar toată lumea are pretenția de a fi individualitate. Până și aceia cari ne sîm a ne afirma în felul acesta, încă mai păstrăm în fundul sufletului dorința de a găsi ceva care să ne deosebească de toți semenii noștri. În timpurile mai vechi însă, nu era așa. Societățile omenești din evul mediu, în Apus și încă mai mult acelea din Răsărit, condamnă orice individualizare; ele vor, din potrivă, o cultură tipică. Un mare învățat german, mort acum vre-o douăzeci de ani, Lamprecht, imparte chiar societățile umane, pe linia lor de dezvoltare, în epoce de individualism și epoce de tipism. În epoca individualismului, individual este oarecum constitutor de opinie publică, el este legea. În tipism, individul este dator, din rațiuni de bună-cuviință socială, să-și sacrifice individualul, pentru a fi așa cum este toată lumea. Ei bine, o carte care are avantajul de a „fasona” pe fiecare cam în același fel, o carte care, pe lângă acestea, în ea însăși are însușiri superioare de frumuseță și, în sfîrșit, dar nu cel din urmă motiv, ca însemnătate, o carte ce nu este de fapt decît resumatul unei întregi literaturi, poate să satisfacă toate nevoile literare ale unei societăți începătoare. *Această carte este Biblia.*

Istoricul literar știe cum s'a făcut Biblia: ea este compusă din mai multe elemente legate împreună la o dată care se poate precisa și din cauza unei nevoi care poate fi definită. Biblia este o antologie și o crestomatie a poporului evreiesc, stabilită din bucăți, care nu au aceeași dată, nu corespund aceluiași moment și nu au servit aceluiași scopuri, ale unei literaturi ce se întinde pe mai multe secole, în momentul cînd s'au întors preoții la Ierusalim. O literatură care s'a alcătuit în momentul cînd preoții s'au întors după captivitate și, întorcîndu-se, au avut nevoie de o carte, așa cum își închipuie societățile din timpurile noastre că au nevoie de o constituție. De fapt socie-

tatea poate trăi și fără de constituție și fără de „carte”, dar părerea, de atunci și de acuma, este că nu se poate fără de carte sau fără de o constituție. Biblie nu înseamnă, de altfel, altceva, în grecește, decît carte. Această carte a fost făcută potrivit cu nevoile societății din acel moment, culegîndu-se din toată tradiția literară cea ce putea să fie aprobat de preoți. Este ceva analog, dar făcut cu mult mai mult gust, de un caracter nesfîrșit mai intim, fără nimic din rigiditatea, din înșepeneala administrativă și din formalismul care caracterizează, nu totdeauna, dar foarte dese ori Bizanțul, cu opera de pe vremea Impăratului Constantin Porfirogenetul, în secolul al X-lea, în care exista o întregă și foarte vastă literatură bizantină, privitoare la desvoltarea Imperiului bizantin, însă fără legătură și răspîndită în toate părțile. Constantin Porfirogenetul a vrut să creeze un manual al bunului Bizantin, și manualul acesta a fost alcătuit cu bucăți extrase din toată această literatură, care în mare parte s'a pierdut, rămînînd numai cea ce compilatorii au pus în adunarea lor. Tot așa un fel de manual religios și național al poporului evreiesc a fost Biblia și de aici rezultă interesul cel mare pe care o asemenea carte putea să-l deștepte.

Astfel, Cartea Regilor, sau, cum se zicea odinioară: Cartea Impăraților. Cine doria, în societatea românească din secolul al XV-lea să cetească pagini în care să răsune ciocnirea armelor, în care scene teribile de tragedie să zguduie, în care să fie momente de înfrîngere, în care să se simtă voința lui Dumnezeu intervenind în acțiunile omenești, nu avea nevoie de altceva: lua și cetia Cartea Regilor. Dar, de altă parte, în această Biblie se cuprindeau elemente de poezie lirică, de multe ori poezia lirică cea mai nestăpînită, cea mai neîngăduită din punctul de vedere religios, mult mai înălțat și mult mai perfect, care este acela din timpul nostru, S'au trudit o mulțime de teologi, în toate timpurile, să explice „Cîntarea Cîntărilor” în chip alegoric: ea nu este altceva decît o bucată erotică și toate sforțările celor mai curași la suflet dintre teologi, întrebuițînd cele mai ingenioase explicații, nu vor putea răpi „Cîntării Cîntărilor” acest caracter. Doritorul de așa ceva se ducea deci la această parte din Biblie. Dar era cineva, să zicem, în societatea românească de după 1400 care

nu doria nici evenimente războinice și nici strigăte de acestea de pasiune din pustia Arabiei, cum se întîlnesc în „Cîntarea Cîntărilor”, ci voia să audă despre legătura omului cu divinitatea, despre marea durere și marea speranță, despre așteptarea supremă, despre înfrîngerea trupurilor din care se ridică strigătele desnădăjduite de ajutor; atunci se ducea la Psalmii lui David, acei Psalmi, supu influența cărora s'au format toate societățile creștinești. Și noi trebuie să ținem samă că sîntem plăsmuiți sufletește supu influența Bibliei, cum sînt societăți plăsmuite și mai puternic supu influența ei, ca societatea engleză; nu poate înțelege cineva literatura engleză dacă nu cunoaște Biblia, dacă nu este străbătut el însuși de Biblie. Carlyle este un profet al lui Israel și toată poesia engleză contemporană, în toată partea sa misterioasă, ne trimete la Psalmi; întreaga atmosferă engleză, și în ce privește manifestările cele mai violente și în ce privește cea mai subtilă emanație sufletească, legare de divinitate, vin din Biblie. Psalmii pot prin urmare să hrănescă ei singuri un suflet omenesc în ceasurile cele mai mari ca și în ceasurile cele mai desperate ale ființei noastre.

Dar sînt și amatori de înțelepciune pusă în formule, oameni cari doresc o filosofie elementară, în tonul minor, care este foarte dese ori mai sensibil, mai general sensibil decît celalt. Atuncea se duc la cea ce se numește Proverbele și înaintașii noștri, cari întrebuișau limba grecească sau limba slavonă, îndreptată după cea grecească, numiau Parimiile.

Însă oamenii aceștia aveau și lupte politice, erau amestecați în frămîntările societății contemporane, combăteau pentru un Domn, sau, alt grup de boieri, pentru alt Domn; oamenii aceștia stăteau cu glasul sau stăteau cu sabia asupra altora și aveau nemulțămiri, care se cereau hrănite și exprimate prin literatură. Ei bine, atuncea se duceau contemporanii lui Ștefan-cel-Mare sau ai lui Mircea-cel-Bătrîn la altă parte, foarte bogată, de un ton foarte variat, fiindcă acei oameni cari s'au exprimat prin această parte din Biblie nu aparțineau unui singur moment istoric ci unor momente istorice deosebite, altei conștiinți politice: atuncea se ducea spiritul combativ la Profeți.

Cînd era vorba de luptă fără cruce, Isaia, acela care ar pu-

lea fi socotit ca un Eschile al literaturii evreiești. Dar, cînd era nevoie de o notă de poezie mai adîncă, mai duioasă, Ieremia, care vorbește mai omenește, un fel de Sofocle evreiesc. Sau, cînd era în planul prosei simțirea lui, se adresa omul profesorilor celor mici, cari argumentează, raționează, întocmai cum în literatura dramatică grecească se poate adresa cineva lui Euripide.

Biblia este o *carte complectă*, aleasă într'un moment, și de mare exaltare națională, și de puternic sentiment al disciplinei levitice, de unul dintre popoarele din antichitate al cărui suflet fusese supus la foarte multe încercări și găsisese în literatură termeni potriviți pentru exprimarea sentimentelor ieșite din aceste încercări. Și de aceea, îndată ce îndemnul husit s'a auzit în regiunile acelea de Nord, preoții sau călugării s'au grăbit s'o traducă și s'o răspîndească, într'o limbă care nu era încă deplin dezvoltată, care cu greu putea să redea nuanțe de sentiment și felurimi de idei, ca acelea care se cuprind în Biblie. Dar cărțile acestea, care nu erau aprobate de Biserică, nefiind în slavonă, nu puteau să fie răspîndite și de la un amvon de către Vlădică, sau d'inaintea ușii altarului, unde pontifică preotul, ci numai trimese, din mîină în mîină, ca manifestele comuniste din timpurile noastre. De aceea, ele au mers pretutindeni și au fost fără îndoială citite, de și, totuși, nu foarte mult citite. Ajungă dovada, la care nu m'am gîndit pînă astăzi, și nu a fost pînă acum presintată de alții, că, dacă aceste cărți ar fi fost numai niște simple încercări literare, dacă nu ar fi pătruns pînă în adine, prin manuscriptele acelea de care am vorbit, dacă nu ar fi existat în mult mai multe exemplare decît acelea care ni s'au păstrat, fiind la îndemîna foarte multora din societatea de atunci, nu ni-am putea explica un lucru: *sufletul oamenilor de atunci*, așa cum acest suflet se oglindește, nu în operele pe care noi le numim literare, ci în *manifestările lor practice*, pe care Domnii sau boierii le făceau sau în cuvintele pe care le rostiau în anumite împrejurări. Cînd Petru Rareș este învins de regele polon, acesta îi trimite un sol care-i spune că, de Pocuția, pentru care a năvălit pămîntul regal, nu mai poate fi vorba: s'au încercat puterile, el este cel învins, regele, învingătorul; țara pe care o pretinde Voevodul trebuie să o părăsească. Petru Rareș, a-

ceea care a exprimat mai puternic, în toate varietățile și toate nuanțele lui, sufletul românesc din prima jumătate a secolului al XVI-lea,— și Ștefan-cel-Mare va fi vorbit așa, însă cunoștința spuselor lui Ștefan-cel-Mare o avem în măsură mult mai mică decît pentru Petru Rareș, de la care s'au păstrat, de o parte mai multe manifestări de acestea în cuvinte, de altă parte mai multe scrisori, — Petru Rareș răspunde că nu are nimic de dat înapoi, fiindcă nu l-a bătut regele, ci l-a bătut Dumnezeu pentru păcatele lui.

Acest strigăt este ieșit de sigur dintr'o personalitate românească extrorcinară, dar și dintr'un anumit fel de lectură. *Nu din cuvinte slavone auzite în Biserică se creiază o conștiință capabilă de a se exprima în felul acesta:* trebuie să fi ajuns înțeles cuvîntul lui Dumnezeu din Biblie la Petru Rareș. Sau, cînd Petru este izgonit, dus la Tarigrad, unde, după legendă, a trecut Sultanul peste podul supt care el stătea, pentru că jurase în mod solemn că-l va avea supt copitele calului său, el a spus cuvintele acelea pe care le citam la Iași, în Decembrie 1916, în momentele cele mai grele ale vieții noastre naționale, cînd anume optimiști de zile bune nu știau unde să se ascundă: „Vom fi ceia ce am fost și mai mult decît atîta”. De unde a scos această splendidă formulă literară, care face mai mult decît nu știu cîte sute de pagini umplute de biuguieli teologice sau enumerări istorice fără miez și fără culoarea împrejurărilor? Din frămîntarea acestui suflet puternic și hrănit cu anumită literatură. Și scrisoarea pe care o reproduc mai sus, scrisoarea boierilor lui Radu Șerban, strigătul acela de durere al unei țeri unilite care se teme să nu vie încă mai rău decît ceia ce i se întîmplă în acel moment, acesta este strigătul unui suflet profund frămîntat de o mare literatură capabilă de a se ridica foarte adese ori la sublim, și, în același timp, să se coboare la ce este mai adînc și mai greu de exprimat în ființa morală a omului. Noi, astăzi, — spun în parentesă—, în momentul cînd sîntem mai chinuiți sau mai bucuroși, nu găsim cuvinte și vorbim trivial, punem adesea o notă de comedie în tragediile vieții noastre, fiindcă avem în ureche răsunetul unei literaturi proaste, în loc să fim crescuți într'una din acele literaturi care fac să tresară atît de pu-

ternic sufletul omeneșc și-l învață cum să vorbească potrivit cu însemnătatea împrejurărilor.

Dar, dacă Biblia cuprindea așa de mult teren în viața morală a oamenilor de atunci, dacă era capabilă chiar să acopere întreg acest teren, a fost totuși, o concurență literară venită de aiurea, și *aceasta era necesară, în călătoria de subiecte pentru literatură*. Nu societatea românească produsese Biblia, numai cît Biblia, adoptată de toate societățile omenești, devine cartea tuturor, cartea umanității. Dar, în afară de aceasta, avea cineva nevoie să însemne anumite momente istorice. Se dădea o luptă, era un Domn biruitor, un Domn învins, o țară în primejdie, o țară care scăpa de primejdie printr'o revoltă împotriva dușmanului biruitor. Pentru lucrurile acestea trebuia o notare; de la o bucată de vreme cel puțin, au simțit oamenii nevoia să aibă astfel de însemnări. Aici s'a ridicat o chestiune care, dacă nu ar fi fost prezentată în timpul din urmă cu oarecare aparat de erudiție, nu mi-ar plăcea să o discut înaintea d-voastră. Este vorba de originea cronicilor noastre, origine foarte modestă, în însemnări foarte simple, pe care le făceau în mănăstiri călugări fără de nicio pretenție și asupra cărora s'au făcut acum în urmă observații care sînt, de altminteri, foarte întemeiate, dar nu în contradicție cu ceia ce s'a scris de către generația căreia-i aparțin.

Vechile noastre cronici sînt scrise în slavonește, fiindcă limba, forma chiar, erau gata; nu aveam decît să o luăm de la Slavii de peste Dunăre, cari ei înșii nu făceau altceva decît să repete ce făcuseră Bizantinii. Pe de altă parte este foarte sigur că și din pomelnice s'au dezvoltat cronicile în forma aceasta foarte simplă a analelor. Intr'o biserică întemeiată de cutare Domn, era o datorie — care se observa față de oricare ctitor al oricărui lucru — de a se pomeni în liturghie numele acelora cari contribuiseră la clădirea și împodobirea bisericii sau a mănăstirii. Numele acestora sînt scrise și se impune aceleia care păstrează pomelnicul, datorită de a ținea în curent, continuu, lista celor însemnați înuntru. Biserica a fost întemeiată de un Domn sau de un boier; familia acestora se duce mai departe, și astfel numele celor noi vin să se alătore la numele celor vechi. Sau, pe lângă donatorii de la în-

ceput, se adaugă donatori noi, și atunci se pun și aceștia. Dar iată se întâmplă ca unul dintre ctitori, din aceia al căror nume se pomenește totdeauna la liturghie, a făcut o ispravă oarecare și atuncea călugărul se simte îndemnat a scrie în margene: Domnul cutare s'a bătut, în cutare loc, cu cutare dușman. Sau se poate întâmpla să fie mai mulți cu același nume, și atunci el pune în margene o poreclă sau un fapt caracteristic din viața acelora. De sigur acestea nu se spun la liturghie, ele nu sînt pentru Dumnezeu, ci pentru el, scriitorul. Pune de exemplu: „Iuga, căruia i s'a zis Ologul”.

Dar astfel pomelnicul începe să se desvolte. Și avem alitea alte cazuri caracteristice, cum este acela al pomelnicului bisericii lui Constantin Brîncoveanu din Făgăraș, care se păstrează pînă acum și pe care l-am lipărit eu pe vremuri. Biserica aceea era făcută și ajutată de mai mulți ctitori și atunci călugărul s'a simțit dator să însemneze pentru ce figurează în pomelnic fiecare din ei, și spune: cutare a dat cutare rînd de veșminte, cutare a dat o cruce, și așa mai departe. Dintr'un pomelnic care trebuie să fie numai o simplă enumerare de nume au început să se desfacă note istorice.

Dar teoria aceea de care vă pomeniam spune: nu numai din pomelnic s'au desfăcut analele. De sigur că nu numai din pomelnic. Cînd s'a ajuns la nevoia de a se spune mai mult decît simplul nume, cînd sînt pomenite și biruințile, cum este cazul pentru Ștefan-Vodă care s'a bătut cu Ungurii la „Hindău” — presupun: Hirlov, deci Hîrlău—, călugărul va putea mai lîrziu să-și spuie: din moment ce am însemnat bătălia, de ce nu aș însemna înseși condițiile luptei? Și atunci se înseamnă și acestea, foarte pe scurt, pe foile de hîrtie.

Dar în bibliotecile acestea de mănăstiri erau dese ori pribegi slavi cari fugiseră din Peninsula Balcanică, și aceștia aduseseră în pribegie scurte însemnări analistice ale Bulgarilor și mai ales ale Sîrbilor. Sînt astfel manuscrite de cronici sîrbești care se continuă cu Domnii noștri. Se copie acolo cronicile sîrbești, dar paralel, iar, de la un timp, aproape exclusiv, se adaugă faptele Domnilor noștri, mergînd astfel de la Mircea pînă la Gavril Movilă. *Din astfel de manuscrite slavone se împrumută, nu alît subiectul, cît felul de a trată subiectul.* De fapt are cineva a face cu evenimente românești presintate într'un fel care

nu este specific românesc, ci general bizantin-slav și care acum devine bizantin-slavo-romin.

A mai spus cineva că, pentru epoca lui Ștefan-cel-Mare măcar, însemnările acestea de cronică ar putea fi datorite voinții Domnului. Prin urmare nu ar fi vorba de un pomelnic evoluat, nu ar fi un împrumut de la analele slavone care s'ar găsi prin bibliotecile mănăstirilor și de unde putea să învețe călugărul nostru, oareșicum silit prin pregătirea accia de material slavon, a ajunge la conștiința unei literaturi mai înalte. Dar, dacă teoria aceasta că Ștefan-cel-Mare ar fi cerut să i se scrie istoria faptelor sale ar fi adevărată, bunul simț răspunde foarte răpede că aceste anale ar fi avut cu totul alt caracter, ar fi fost cu mult mai bogate decât sînt. Se poate crede că Ștefan-cel-Mare s'ar fi mulțămît, în ce privește biruința lui cea mai mare, cu astfel de însemnări ca acelea care privesc lupta de la 1475, nu în analele redactate la Putna pe vremea lui, ci într'un manuscript cu mult mai bogat decât acela, pe care I. Bogdan l-a numit *Letopiseșul de la Bistrița*?

Mă întreb dacă în acele cîteva zeci de rînduri era neapărat nevoie a se mărturisi că Isus Hristos este „fiul lui Dumnezeu cel viu, care s'a născut din prea-curata Fecioară spre mîntuirea noastră”.

Și să se observe că numai pentru că sînt „limbi necredincioase”, pentru că sînt păgîni, îi bate Ștefan. Elementul personal lipsește cu totul și, de altfel, epoca proslăvirilor individuale prin cronici un venise pe atunci nici în anume părți din Apus, unde, cu cîlva timp înainte, Henric al V-lea Englesul atribuie, ca și Ștefan Moldoveanul, lui Dumnezeu singur și sfinților ocrotitori ai țerii sale biruința.

Cineva care ar fi asistat la bătălie ar fi știut însă cu totul altceva decât aceste lucruri, care samănă cu unele întrebări și răspunsuri de la examenele noastre.

Așa scrie un războinic, așa scrie un logofăt? Așa putea să înțeleagă un imperial ostaș, un cîrmuitor cum era Ștefan-cel-Mare înfățișarea celei mai mari biruinți a lui? Dar să se compare numai cu scrisoarea de biruință, acum individuală, pe care a trimis-o Ștefan însuși, și care ni s'a păstrat în mai multe forme și în mai multe limbi și pe care am tipărit-o și în „Scrisori domnești”. Acolo Ștefan-cel-Mare spune: „Cînd am

văzut noi așa oaste mare, ne-am ridicat vitejește, cu trupul nostru și cu armele noastre, și li-am stat împotriva și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, am învins strasnic pe acei dușmani ai noștri și ai Creștinătății întregi, și i-am sfărâmat, și i-am călcat în picioare...”

„I-am biruit și i-am călcat în picioare!”, acesta este Ștefan-cel-Mare. „Cu ajutorul lui Dumnezeu”, de sigur, dar el, Ștefan, i-a „biruit și i-a călcat în picioare”.

Alfel, scrie, e drept, același călugăr despre durerea cea mare, suferința supremă, răstignirea lui Ștefan-cel-Mare, cînd el a trebuit să părăsească cîmpul de luptă în fața lui Mohammed al II-lea călare, expunîndu-și persoana lui împărătească ca să poată răzbi pe boierii Moldovei, părăsiți de țerani, căci boierii sînt și ei buni la ceva: știu să moară, atunci cînd îi părăsește țara. Loviți de Turcii lui Mohammed, improșcați de tunuri, au căzut cu toții până la unul; a doua zi țara avea alți boieri: cei vechi periseră cu toții. Și gloria cea mai mare a lui Ștefan este *aceasta*, a bătăliei în care s'a îngropat boierimea țerii, părăsită de toți.

Aici *este* ceva totuși: s'a mișcat și sufletul călugărului. Dar așa de puțin pentru o așa de mare durere a trecut până și în această chilie unde el migălia slova lui slavonă.

Dar puneți alături inscripția de la Războieni, aceia dictată de Ștefan-cel-Mare. Ce nu încapă în cîteva cuvinte numai! A venit Mohammed din „țara păgînilor” și l-a biruit pe dinsul acolo, la Războieni, la Valea Albă: una din cele mai frumoase pagini de literatură. Căci *aceasta* este literatură. Aici nu mai este subiect de împrumut și nici formă copiată, ci subiectul este durerea unui popor întreg și forma aceia care se creiază în însuși focul acestei dureri. Asămuiți aceste două lucruri și veți vedea că, dacă totuși călugărul a simțit mai mult înfrîngerea decît biruința, el rămîne numai un călugăr.

67

A venit însă altă vreme. Subiectul străin a venit de data aceasta cu *un suflet străin*, cu un bun, harnic și luminos suflet străin. Este Doamna lui Petru Rareș, Elena Ecaterina, fată de despot sîrb, aceia care a clădit cele două biserici de la Botoșani și care a făcut și bisericuța din Suceava, care a împodobit, apoi, toate lăcașurile religioase din Moldova cu truda minilor

sale și ale ucenicilor sale, care a sprijinit cu mândria ei împărătească pe soțul ei când se clătina supt loviturile de buzdugan ale lui Soliman-cel-Mare, aceia care scrie scrisori, care pune în frumoasă slavonă — ea deprinsă cu scriptura sârbească—, petiția de iertare a lui Petru Rareș. Ea nu a mai vrut anală de acestea călugărești, crescută fiind în tradiția bizantină; ei îi trebuiau pagini ca acelea pe care le-au dat Bizanțului un șir întreg de istoriografi de acolo. A găsit un călugăr, pe Macarie, acel Macarie, ctitorul de la Rîșca, a cărui biografie, de fapt, ca a oricărui alt monah, nu o voiu da aici.

În Macarie, Elena Doamna a găsit un om știutor de slavonește, dar nu și un om care să poată iscodi din sufletul lui lucrurile care trebuiau însemnate. Atunci a făcut Macarie cronica Moldovei cea nouă, *pentru înălțarea unui om, a unuia singur, cronica individului luptător și cîrmuitor*. Pentru aceasta a luat cronica lui Manase, o mare cronică bizantină, o istorie universală a lumii răsăritene, și ceia ce acesta atribuia Impăraților bizantini, a atribuit el lui Petru, schimbînd doar numele proprii și une ori introducînd unele amănunte mărunte, cărora nu li găsia o formă potrivită. Logofeții cari redactau documentele aveau memoria plină de amintirea unor formule invariabile și cu ele ușor redactau un act de danie, sau de vînzare. Dar a scrie opere literare este altceva.

Vlaga marturului, a părtașului, a celui care a văzut sîngele și lacrimile, lipsește. Priviți numai lupta de la Obertyn ori povestea zilelor nenorocite ale fugii din 1538. Ce este aici ca simbol istoric, ce este ca lucru pătruns de simțirea unui contemporan? Totul vechiu, amestecat cu considerații generale de natură religioasă și profană, și, pe de-asupra, totul este luat din Manase, Bizantinul, cetit în traducere slavonă; este copia credincioasă a lui Manase. De îndată ce a văzut că pentru Domn se poate scoate o expunere mai largă de acolo, din Manase, Macarie a luat de-a dreptul pasajii întregi din izvorul bizantin.

Cineva care a venit după Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, fiul femeii din Lăpușna, care însă avea ambiția părintească, iar nu amintirea stării umile a mamei sale, Alexandru-Vodă, care este de sigur ucigătorul de boieri pe care îl cunoaștem dintr'o operă literară care va dura, și care, în același timp,

este un foarte bun gospodar, un om foarte religios, ba chiar cu unele sentimente duiioase, aproape lirice pentru nevasta lui, Ruxandra, fata lui Petru Rareș și a Elenei Ecaterina, cărcia-i comandă prune uscate din Ardeal el, ale cărui acte de cruzime trebuie, de altfel, puse pe socoteala bolii ce-l ducea spre orbire și a neastîmpărului boierilor din vremea lui, — a vrut și el să aibă o mare cronică imperială bizantină. Dacă Petru Rareș este sprijinit în cele culturale și religioase de către Doamna Elena, tot așa Doamna Ruxandra se simte în dosul oricăror clădiri bisericești ca și a operei literare a lui Alexandru Lăpușneanu. Femeile au avut în trecutul țerii noastre un foarte mare rol, pe care și-l arătau în alte domenii decît acela al schimbărilor de guvern, cum este ziua de azi. Nepoata despoșilor sirbești, care moștenise de la mama ei aspirațiile imperiale a făcut ca și pentru acest „Alexandru cel Nou” să se scrie o astfel de cronică. Și s'a adresat călugărului Eftimie, pe care și acum îl cred a fi fost egumen la Neamț dar și Vlădică în Ardeal¹.

Eftimie însă a imitat pe Macarie pentru a lăuda cu condeiu străin pe Alexandru cel Nou, cel Bun și cel Mare pentru prietenii săi și pentru oamenii pe cari îi plătia. Subiectul este, și aici, un subiect de țară, dar el se pierde cu desăvîrșire în înveșmîntarea lui, el iese așa de puțin din mijlocul acestei retorici care îl cuprinde din toate părțile și-l copleșește.

Cu totul altfel sînt rîndurile vii, colorate, de un stil biblic în care clocotește emoția, în care un anonim, cuprins, cu stilul lui, așa de caracteristic pentru această vreme, în compilația lui Grigore Ureche, povestește cum Petru, ajuns fugar, a luat drumul munților, a găsit prietenie la pescari și ciobani, adăpost la Unguri și cum, la capăt, mîntuitoare, i s'au deschis porțile cetății sale, a Ciceului.

Al doilea domeniu, prin urmare, în care se simte nevoia de a ceti, de a exprima prin literatură, inspirîndu-se din literatura societății contemporane, este acesta al cronicilor: Intăiu analele; pe urmă, de la influența aceasta sirbească a Brancoviceștilor, a femeilor venite din seria de stăpînituri balcanici cu aspirații imperiale, Macarie și Eftimie.

¹ Părintele Lupaș într'un studiu recent are altă părere; eu mențin pe cea veche.

Dar societatea aceasta mai cerea încă, pentru a se exprima deplin, tratarea *unui subiect de imaginație*. Este la orice oameni dorința de a găsi în literatură și subiecte care să atingă puțințel aventura. În orice suflet omenesc este un colț rezervat lucrurilor extraordinare și minunate. Sufletul omenesc se satisface citind aventura sau creînd-o; de cele mai multe ori este mai bine să o cetești decît să o crezi, fiindcă, celită, aventura se presintă bine, iar trăită, ea are de multe ori urmări neașteptate, necorespunzătoare cu speranța cui o pornește. Dar nu este suflet omenesc care să se mulțamească numai cu ceea ce este și nu trebuie socotită rău dorința aceasta după ceva mai presus decît existența și tot ce existența poate da. Într'un roman al celui mai mare scriitor olandes, Multatuli, se înfățișează o societate din cele înguste, strînsă, asfixiată, într'o margene de canal, cu cerul apăsător, cu aierul abia translucid, cu o mulțime de prejudecăți burghese care apasă asupra vieții tuturora; fiecare vorbește, se închină, iubește și moare așa cum dăliua acolo. Și croul, un oim smerit, fără nicio însușire deosebită, nu se poate împiedeca de a striga odată din tot sufletul: „aier, aier, căci mă înăbuș”.

Ei bine, dorința aceasta a sufletului omenesc de a nu fi asfixiat de o viață coborîtă une ori de nevoile practice pînă la trivialitate ne duce spre căutarea aventurii. Fiecare epocă o caută. Și atuncea, iarăși, ne-am dus la străini și *au apărut cele d'întăiu traduceri în românește ale mării cărți aventuroase din literatura universală*, ale cărții de minuni care îndreaptă la lucruri foarte depărtate de supt alte ceruri, unde trăiesc alte nații, unde se săvîrșesc, în domenii legendare, împrejurări pe care nu le poți întilni în viață niciodată, povești de strașnice lupte și de mari nenorociri, de rătăcirii prin regiuni prin care nu va fi călcat niciodată piciorul omenesc, pentru că ele nu au ființă pe lume, cu întilnirea tuturor felurilor de ostași minunați și, alături de cale, a tot fel de monștri pe care în momentele cele mai avîntate ale puținței sale de creare poate să-i deie închipuirea omenească.

De existența acestei literaturi nu se știa pînă acum cîtiva ani. Se zicea: literatura românească înseamnă: popa Coresi. De la el începe literatura românească. Numai cît Coresi nu stătea de traducea de dimineață pînă seară, ci publică și lucruri

pe care el nu le-a înțeles niciodată. Acum de curînd d. P. V. Haneș, care a făcut foarte bune studii de istoria literaturii, a observat un lucru: că, în traducerea lui Coresi, cuvîntul „tecton”, care înseamnă meșter, este redat cu „acia”. D. Drăganu adaugă că nu era vorba de „acel”, ci de „aciu”, care „aciu” înseamnă exact același lucru ca și „tecton” din grecește, trecut în slavonește fără schimbare, ca multe alte cuvinte grecești, în aceeași limbă fabricată. D. Haneș pune la îndoială adevărul acestei explicații a filologului ardelean, dar de sigur că se înșală: „acia” nu înseamnă altceva decît „meșter”.

Prin urmare, nu Coresi, cum se credea odinioară, este creatorul literaturii românești.

Alexandria, povestea lui Alexandru-cel-Mare, pe care cărturarilor au afurisit-o ca neautentică și stricătoare de mințe, dar pe care poporul o cetește până în momentul de față — și de sigur că ediții noi trebuie să se fi scos din această *Alexandrie* și în anii din urmă —, stă lingă *Povestea Troiei*, *Istoria Troadei*. Nici una, nici alta nu prezintă o literatură românească de creație. Dar împrumutarea aceasta a subiectului străin, așa cum a fost împrumutat și anterior, — cronica lui Manase —, înseamnă fără îndoială ceva: înseamnă că, după exprimarea subiectelor străine în forma străină care se întrebuișea în anale și în cronici, de data aceasta avem a face cu un lucru absolut deosebit: *subiectul străin a trecut în românește*.

O foarte frumoasă limbă românească o găsim în manuscrisurile acestea de la începutul secolului al XVIII-lea ale Alexandriei. E aproape desăvîrșita siguranță că traducerea Alexandriei, ba chiar și a „Istoriei Troadei” a fost făcută încă din secolul al XVI-lea. D. Cartoian a cercetat *Alexandria* în legătură cu toate formele pe care le are în literaturile mai mari ale lumii. Eu însumi, într-o serie de lecțiuni la Paris, am reluat subiectul și am adăugat pe ici, pe colo cite ceva pe lingă ceia ce fusese fixat cu foarte multă muncă și pricepere de d. Cartoian, care s'a ocupat din nou de cărțile acestea populare românești, după cele două broșuri care sînt fără îndoială de la un capăt la altul un element de cunoștință nouă pe care trebuie să se bazeze orișicînd explicația acestor cărți. Dar istoricul care este în rîndul înlăiu istoric cercetează și ală-

turi de ceia ce poate interesa pe istoricul literar, și eu cred că am putut izbuti să fixeze epoca în care s'a făcut traducerea acestor cărți de mare aventură, în care se vorbește de Elenii cei vechi, de bătrînul Patrocle, de Hector, de Priam cu ochii lăcrămași, de Hecuba rătăcind în lume, roabă, cu durerea ei, de Alexandru lupînd strașnic nu numai cu oamenii, ci și cu cu Por Impărat și cu furnicile din pustile Indiei.

Și, aici, o parentesă. Un lucru foarte folositor ar fi a pune în legătură poveștile cu Alexandria. Cum au venit poveștile? Se știe că poveștile indiene au ajuns în Bizanț și de acolo au trecut la noi, ca și în Apus, care le are întocmai ca și noi. Acum citva timp cetiam un volum de povești din Languedoc: nu sînt decît poveștile noastre, iar mai de curînd într'o carte de celire portughesă am găsit una din povestirile noastre, dar absolut povestirea noastră cu Făt-Frumos care fură pe fata Impăratului, cu Impăratul care alcargă din urină să-i ajungă, cu focul acela strașnic care-l arde din spate, și, după învățătura a tot știutorului său cal, aruncarea în urmă a peptenului care se face pădure, etc. Toate aceste povești, pe care le întilnești, și în Languedoc, și în Portugalia, și la noi, sînt pornite din India, Ce lung e drumul imaginației populare care se hrănia până atunci cu povești și care ajunge acum a se hrăni și din citirea Alexandriei! Dar, dacă fiecare popor le spune altfel, totuși poți simți, departe, un original comun, pe care îl poți presupune chiar scris: începutul și sfîrșitul, totdeauna aceleași, ale poveștii— „a fost odată ca niciodată, că, de n'ar fi, nu s'ar povesti”— și gluma de la sfîrșit, cu puricele care se potcovește și sare până la cer, arată această. Nu este oare o operă personală a cuiva, putînd fi scrisă, care încetul cu încetul își pierde, în valurile acestea nesfîrșite ale expunerii orale, caracterul original, potrivindu-se după sufletul poporului care o transmite?

Dar, întorcîndu-ne la Alexandrie și la „Istoria Troadei”, dacă întăia e povestea isprăvilor lui Alexandru, iată Alexandru Lăpușneanul — e drept după alți Alexandri cari au domnit în Moldova—, iată, însă, după un singur alt Alexandru muntean (Aldea), pe Alexandru Mircea, contemporanul din București

al Lăpuşneanului. Dacă în „Istoria Troadei” este Elena cea frumoasă, Doamna lui Petru Rareş îi zice Elena Ecaterina, sau Doamna Elena. În Balcanii Brancoviceştilor de multă vreme era tradusă şi povestea lui Alexandru şi povestea Troadei. Lucrurile acestea veniau une ori din Bizanţ, dar pentru Serbia exista şi alt drum, cum a arătat d. Cartoian: în forma pe care o avem noi, subiectul este presintat aşa cum l-au potrivit marii poeţi apuseni cari au cîntat războiul Troadei, poetul frances glorios, sau acel Italian Guido de Colonna care s'a luat după poetul frances, iar din Apus povestea eroică şi dureroasă a venit prin Ragusa, cetatea de pe coastele Mării Adriatice care astăzi încă îşi păstrează cele două porţi arhaice ale ei şi care a rămas independentă la căderea Imperiului bizantin, centrul dalmatin, unde viaţa italiană se îmbina cu viaţa slavă a Peninsulei Balcanice.

Şi aceste două Sirboaiice, a lui Neagoe Basarab, de o parte, Miliţa, de care va fi vorba în capitolul următor— căci acolo vom avea a face nu numai cu împrumuturi pe care le transpunem în limba noastră, ci cu creaţii originale ale noastre, — şi Elena Ecaterina, a lui Petru Rareş, de cealaltă parte, *acestea au adus revoluţia literară de atunci, ele au adus poesia romantică şi de aventură*, şi, cînd vorbim de Alexandru şi Roxana, întîlnim pe Alexandru şi Ruxandra, stăpînitorii din Moldova.

Dar nu este numai posibilitatea unei pătrunderi a literaturii acesteia în imaginaţia ţerilor noastre, în forma generală, ca pentru Alexandria, sau în forma francesă a lui Benoît de St. Maure, devenită apoi populară prin Guido de Colonna; nu numai în acest chip avem dovida că a existat traduceri în româneşte ale literaturii de imaginaţie încă din secolul al XVI-lea. *O literatură se împrumută de o societate, cînd societatea aceea are nevoie de cuprinsul ideal al acestei literaturi şi, odată primită, ea preface pe anumiţi oameni din această societate aşa cum este şi literatura.* De exemplu, bunicele noastre, ale celor din generaţia mea, erau persoane sentimentale care admirau aspectele răsăritului şi apusului de soare, care miroşiau toate florile din grădină, — dar nu cunoşteau deosebirea dintre arborii din pădure—, care găseau lacrimi pentru casul de boală al unei pisici, capabil să îndurereze sufle-

tele nobile, o întregă „sensiblerie”, duioasă și ridicolă în același timp, care ne trimete la anumite romane franceze de pe vremea aceia ale d-nei George Sand. Romanele acestea au contribuit ca să întărească starea de spirit a celor cari căutaseră anume opera literară pentru că aveau de la început această stare de spirit.

Cînd în societatea noastră Domnul nu a mai fost dorit ca un bun bătrîn așezat, ca un Alexandru-cel-Bun, ca un Mircea-cel-Bătrîn, — bătrîn nu pentru că era în vîrstă, ci pentru că era „cel d'înlăiu”, în dată—, cînd societatea noastră a voit Domni cu sabia fulgerîndă, răpezindu-se călare în rîndurile dușmanilor, cînda dorit jertfa vieții lor și a tuturor pentru scopuri care depășesc posibilitățile umane, atunci a fost nevoie de o literatură care să hrănească această pornire sufletească, și astfel operele de imaginație au fost căutate, și au prins. Cu tot îndemnul spre traduceri al Doamnei Elena Ecaterina, fiică de despot sîrb, Alexandria nu ar fi prins dacă nu ar fi răs-puns nevoii societății. Și, îndată ce societatea aceasta a gustat literatura Alexandriei, au răsărit tipuri ca al lui Mihai Viteazul. Gîndiți-vă la Mihai în ziua de la Călugăreni: cu paloșul în mînă întrînd în rîndurile oștirii turcești, expunîndu-și viața pentru glorie. Ceia ce-l interesează pe dînsul este *momentul*, este frumuseța gestului care zdrobește totul în cale, chiar dacă la capătul acelei căi el va rămînea mort în mijlocul celor omoriși de dînsul. Pentru a avea pe Mihai Viteazul, trebuia Alexandria, și, pentru a avea Alexandria, trebuia starea de spirit cavaleriească care începe să se formeze la noi în întăia jumătate a secolului al XVI-lea. Nu în vremea smeritului Matei Basarab, nu în vremea pomposului Vasile Lupu s'ar fi ajuns la aceste elemente de literatură universală, s'ar fi recurs la o literatură de aventuri. Ci s'ar fi luat ceia ce dăria vremea aceia: pravile, predici religioase, literatură juridică și morală, cum vom vedea pe urmă. Dar literatura romantică, de aventură, aceia care coboară pe pămînt minunea secolelor neexistente, această literatură este din veacul al XVI-lea.

III.

Căutarea subiectelor proprii

Ajungînd acum la al treilea capitol din această sintesă a istoriei literaturii românești, anume la căutarea subiectelor proprii, trebuie să spun încă de la început că orișice literatură trece prin trei faze. Stabilirea aceasta înlătură anumite critici care s'au adus literaturii noastre în ultimii ani, de persoane cu orizont foarte larg și cu pretenții universale, care protestă ei într'o anumită măsură, foarte recentă, din dezvoltarea literaturii românești a fost o inspirație națională, locală, de subiecte proprii, pe cînd ei se găsesc pe înălțimi amețitoare; e vorba de așa-numitul „sămănătorism”, care se ocupa numai de lucruri din viața mai adîncă a poporului românesc, în timp ce ei plutesc foarte sus de-asupra ei.

Orice literatură, zic, trece prin trei faze: o fază în care nu-și găsește subiectele în viața poporului căruia îi aparține; trebuie un timp de deslușire a caracterelor unei vieți naționale pentru ca viața aceasta, odată deslușită în caracterele ei esențiale, să servească de inspirație unei literaturi; altfel, la început, se ica după anumite aparențe și crede că aceste aparențe sînt într'adevăr viața unui popor. Iată în însăși literatura noastră, o spun numai în treacăt, încă de acum, Alecsandri a fost încredințat că a descoperit „geniul poporului român” și poeziei populare el i-a adăus zorzoanele de salon ale lui, prefăcînd spiritul popular, așa de simplu, așa de energic, așa de adevărat și de sincer, după nevoile cuconișelor de salon. Tot așa cînd se purta la Curte, pe vremea reginei Elisabeta, costumul popular, crezîndu-se astfel la o inițiere în realitățile fundamentale ale poporului românesc.

Odată descoperite unele caractere naționale, subiectul propriu se dezvoltă; dar, dezvoltându-se, se naște în același timp și putința de a trata orișice subiect, și aceasta va fi faza a treia. Când se ajunge la această fază, se poate trata, de sigur, orice subiect, de oriunde, dar potrivit cu nota fundamentală a poporului propriu. Se poate face o dramă occidentală luând drept subiect pe Ștefan-cel-Mare; Delavrancea, tip reprezentativ al romantismului în vremea tinereții lui, a făcut cu Ștefan o dramă foarte interesantă ca formă, dar care nu are de sigur nimic din ce este spiritul vechii noastre societăți, nimic din aroma secolului al XV-lea, pe care el nu avea de unde să o știe, neinițiat fiind în lucrurile istorice. Dar poți să tratezi pe Sfântul Francisc de Assisi, poți să iei oricare din subiectele lui Shakespeare sau ale oricărui alt dramaturg occidental, și să introduci totuși o notă originală pe care aceștia nu ar fi putut-o da, nota națională.

Deci căutarea subiectului propriu nu este numai faza ultimă a unei literaturi, dar una absolut necesară oricărei literaturi. Nu poate exista un adevărat popor care să trăiască numai din contrafaceri, din copii făcute pe fereastră. Un popor foarte isteț, foarte inteligent, dar care nu este creator, poate dezvolta secole întregi o literatură care nu are nimic a face cu viața însăși a aceluia popor, dar, neavând a face cu realitățile acestei vieți, el nu ajunge niciodată la desprinderea notei caracteristice naționale și nici la putința de a trata un subiect general astfel ca să poată interesa într'adevăr mase mai largi.

Trebuie să spun, încheind această lungă parentesă de la început, menită să introducă puțină lumină în minți care pot să fie confuzionate de anumite teorii, să recheme la realitate, la sinceritate și la bun simț sufletele tinere, încă un lucru: literatura care se cere unui popor de înșiși inițiatorii lui, nu este o literatură care să semene cu acești inițiatori. Căci e foarte ușor a maimușări un popor ca să-l curțenești; ceva mai greu să-l servești cu propriul dumitale suflet, ca și cu propriul d-tale singe.

Și acum să venim la subiectul nostru. Poporul românesc, așa cum este el, nici mai mare, nici mai mic, și în marginile acestea date de soarta în care s'a dezvoltat propria lui is-

torie și în care s'a menținut cu o îndărătnicie admirabilă de-a lungul secolelor, poporul acesta a avut o originalitate care nu se putea distruge. Cîțiva cărturari de slavonește, cu ceva fugari de dincolo de Dunăre, Sîrbi și Bulgari, cu cîțiva dieci de cancelarie, aceștia nu erau în stare să distrugă originalitatea unui popor; originalitatea noastră a biruit această modă. Sînt foarte sigur că această originalitate s'a manifestat de la început în scrisori particulare, în răvașe purtate din mîină în mîină, răvașe care puteau exprima interesele țerii și pasiunile ei și din care se poate cunoaște dese ori ideea fundamentală din viața unei națiuni. Cum se poate crede că, între oameni cari știau carte, sau cari aveau la îndemîină logofeți însărcinați a scrie în numele lor, *nu s'au schimbat scrisori*, în timp de mai mult de două secole, scrisori în care să se exprime sentimente de iubire, de ură, de răsbunare, cum se poate crede că amintiri duiioase din viața de toate zilele nu s'au înfățișat în aceste scrisori? Terminul de „literatură” este totdeauna luat într'un sens prea restrîns. Se zice: literatură știm noi ce este: poezie, nuvelă, roman, teatru; și, încă, se zice că teatrul nu este literatură, ci se cer numai anumite sfori și specialiști în arta misterioasă de a trage sforile. Dar literatură adevărată este oricîe idee limpede, orice sentiment delicat sau puternic, înfățișat într'o formă corespunzătoare. Se poate întîmpla ca o scrisoare particulară să valoreze mai mult — de și cel care a scris-o și cel care a primit-o nu se gîndesc să o publice, — să cuprindă mai multă literatură, mai multă poezie decît toată literatura tipărită din anul acela. Incidental, un exemplu: Intre hîrțile care mi au căzut în mîină, sînt acum vre-o douăzeci de ani, la Iași a fost și o pledoarie a lui Mihail Kogălniceanu, care, cum voi spune cu alt prilej, nu a fost numai un istoric, ci un spirit universal cu îndemănări în toate privințile; a făcut cîteva versuri, pușine, a pregătit piese de teatru, a scris nuvele, ba și un roman care ar trebui relipărit. Dar Mihail Kogălniceanu a ple-dat și ca avocat, și am găsit, cum spuneam, o pledoarie de-a lui. Pe vremea aceea pledoariile erau scrise, ca și discursurile în Parlament. Kogălniceanu a pledat pentru o doamnă văduvă care își crescuse cu multă greutate copiii și cel din-tăiu lucru pe care l-a făcut unul dintre acești copii a fost

să-și dea în judecată mama pentru reaua administrare a averii. Vă puteți închipui cât dramatism este în această situație, și, în pledoaria pe care a făcut-o Kogălniceanu pentru această mamă, sînt accente profund omenești, care nu erau menite să fie publicate. Dar, cu toate acestea, nu constituiau ele o literatură? Iar cine știe ce scripear liric, cine știe ce povestitor cu limba înodată, fiindcă scriu în „genuri literare”, aceștia fac literatură? Adecă literatura este vasul, nu e cuprinsul, e forma și nu fondul?

Deci poporul acesta, atît de bogat în viață sufletească, a trebuit să pună în scrisorile sale literatură. Să zicem că nu ar fi fost nici scrisori. Dar literatura nu este numai decît lucrul pus pe hîrtie; literatură este și un discurs. De ce adecă un discurs să nu fie literatură? Avîntul sufletului omenească cuprins într'un discurs, acesta nu are niciun fel de valoare? De la Ștefan-cel-Mare cunoaștem cîteva expresii, ici și colo, cîteva cuvinte aruncate în documente slavonești sau noțate de cine știe ce scriitor străin. Cînd spune Ștefan-îndemnat să lase Pocuția: „nu o las în ruptul capului”; nu este literatură?

De sigur Ștefan-cel-Mare ar fi fost un „scriitor” foarte adînc și impresionant.

Cînd cutare călugăr apusean, din Ardealul ungurească, se ceartă cu Mitropolitul țerii și vine apoi înaintea lui Vodă,—descoperirea recentă a d-lui Macurek, pe care am comunicat-o și eu în „Revista Istorică”— de spune: „Să nu fi fost noi, pe d-voastră de multă vreme v'ar fi înghițit Turcii”. Iar Ștefan-cel-Mare răspunde cam așa: „foarte bine: lăsați-ne pe noi să apărăm singuri”, un strigăt de acesta, în care este atîta noțare și atîta ironie, nu este cea ce numim noi literatură? Sînt opere „literare” în care nu o să găsiți un rînd care să cuprindă atîtea vibrații ca acest răspuns. Ori în cuvintele, pe care le-am citat, ale lui Petru Rareș lipsește literatura?

Dar după literatura pe care avem dreptul să o presupunem, — să venim la lucrările scrise.

Cea d'întăiu lucrare care ni aparține în ce privește inspirația, sînt „Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie”. Invățăturile acestea au provocat discuții acum vre-o

douăzeci de ani, care nu au fost continuate, și aceste discuții trebuie să le înfățișez, afirmând încă odată punctul meu de vedere, sprijinit, astăzi, pe argumente care sînt în parte noi.

Noi cunoaștem o formă românească a acestei scrieri, tipărite pe vremea Regulamentului Organic și după aceea de către Hasdeu în „Arhiva Istorică”, iar, a treia oară, de mine, la Vălenii-de-Munte, în 1910, cu o prefață lămuritoare. „Invățăturile” se mai păstrează și la Academia Română în două manuscrise despre care d. Cartoian afirmă că au și variante.

În ce mă privește pe mine, m'am mulțumit să reproduc cartea de acum aproape un secol, neavînd putința de a da o ediție critică, căci aceasta nu intra în intențiile mele.

S'a tipărit și o formă slavonă de către un învățat slavist, Lavrov, la Petersburg, în 1904. În sfîrșit există și o formă grecească, care este cuprinsă între manuscriptele unei mănăstiri de la Muntele Atos. Ne aflăm deci în fața unei răspîndiri destul de întinse a acestor „Invățături”: forma românească tipărită, forma slavă tipărită și ea ceva mai tîrziu, în sfîrșit forma grecească, netipărită.

Foarte multă vreme s'a socotit, fără niciun fel de opunere, că „Invățăturile” lui Neagoe sînt într'adevăr ale lui; nimeni nu se gîndia să pună la îndoială această atribuție. Tot de această părere este și un învățat bulgar, care s'a ocupat înainte de războiu de lucrurile românești cu o relativă imparțialitate, d. Stoian Romanschi.

D. Russo, învățatul meu coleg de la Universitatea din București, încă de pe vremea cînd nu era profesor, a ridicat obiecții asupra autenticității „Invățăturilor”. Părerea d-sale este exprimată într'o serie întregă de cercetări, care se resumă în lucrarea *Studii bizantino-romîne*. Ea consistă în aceasta, că un călugăr din secolul al XVII-lea, întrebuișînd numele lui Neagoe, a redactat o operă care se poate vedea foarte bine din ce este compusă: dintr'o carte bizantină, carte foarte cunoscută, și din fragmente ale Sfintei Scripturi, iar, în afară de acestea, din părți de la o vestită carte de care o să ne ocupăm mai pe urmă, *Varlaam și Ioasaf*, care nu este altceva decît legenda lui Buda, căci Ioasaf e unul din numele pe care le purta Buda, carte care a fost tradusă de Udriște Năsturel tocmai în secolul al XVII-lea în românește,

Mărturisesc că de la început, și nu dintr'un sentiment de naționalism românesc, am fost în contra părerii d-lui Russo și cred și acum că dreptate au aceia cari au atribuit și cei cari foarte multe puncte de vedere. Le presint, din nou, pentru că este o chestie importantă, care merită să fie dezvoltată.

Păreră mea este că, în teoria d-lui Russo, nu ni se poate arăta ce l-ar fi îndemnat pe călugărul acesta din secolul al XVII-lea să scrie o astfel de carte. Noi cunoaștem secolul al XVII-lea, care e o vreme clasică românească avînd alte preocupări. Nimeni nu se gîndia atunci la Neagoe Basarab. Dacă el exista pe vremea aceea, era doar ca înaintaș al lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul: se simțea nevoia de a se lega persoana Domnului cu Basarabii de d'înainte, și nici nu era clar de care Basarab era vorba. Cel d'întăiu lucru pe care l-a făcut, apoi, Matei Basarab cînd a început Domnia lui a fost să spună că este urmașul „marelui Basarab”, dar care anume Basarab, nu se precisă. În secolul al XVII-lea Basarab Neagoe trăia doar în amintirea ctitoriiilor sale. Supt raportul acesta, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, care a refăcut Biserica Episcopală, din Argeș, a fost oarecare amintire a lui. Cînd a fost să se compileze cronica generală a principatului muntean, a intrat în ea și Viața Patriarhului Nifon și unele amănunte culese din alte izvoare cu privire la secolul al XVI-lea. Aici era o necesitate de a avea o expunere neîntreruptă a vieții principatului, nu a poporului, care — o recunosc — se îndrepta, altfel, către Neagoe. Secolul al XVII-lea este un secol de legiuiri, și Neagoe nu a fost legiuitor. Secolul al XVII-lea, pe urmă, a fost un secol, într'adevăr, adînc religios, dar în alt sens, în legătură cu Pravilele, cu predicile din cărțile clasice, cum se va vedea. Pe de altă parte, călugăria nu era un produs al atmosferei timpului. Călugăria din acest secol este o instituție de decadență între două epoci strălucitoare ale vieții monacale: epoca veche, încă plină de cultură slavonă, — și ea acum în plină decadență, căci toată sfortărea lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu nu a putut-o învia — și epoca de înflorire călugărească a secolului al XVIII-lea, epoca lui Paisie, care, în ce privește împrumuturile, este o epocă de adîncă influență a literaturii grecești, epocă în care se traduce o mare parte din bogata literatură

teologică a Bizanțului. Prin urmare pe călugăr nu-l putem *localisa*, și în istorie lucrul de căpetenie este să poți așeza în timp pe cineva. Nu poți coborî în mijlocul unei societăți pe cineva, care, vădit, nu are niciun fel de legătură cu ceea ce constituie esența acestei societăți.

Dar, adaug, pretinsul călugăr putea el să cunoască Sfânta Scriptură, călugărul putea să cunoască *Dioptra*, de și eu nu am găsit întrebuițată „*Dioptra*” în secolul al XVII-lea în literatura românească; călugărul putea să aibă știință de *Varlaam și Ioasa*¹.

Să admitem că acest călugăr era în cunoștința tuturor acestor izvoare: cu toate acestea el nu putea să știe un lucru; nu putea să știe normele de Domnie din secolul al XVI-lea; și un întreg capitol din „*Învățăturii*” cuprinde sfaturile asupra felului cum trebuie să se poarte Domnul în toate împrejurările; cum să stea Domnul la masă, cum să vorbească el cu boierii, cum să primească soliile străine, ce atitudine să aibă față de Turci, cum să meargă la războiu, cum să se poarte în pribejie care a avut pe vremea aceea un anume caracter. Este un suflu războinic admirabil în această parte a operei discutate.

Este, evident, o epocă în care Turcii veniau altfel decât în vremea lui Matei Basarab. Acesta nu-și ascundea bogățiile: el trăia când Sultantul se bătea în Mesopotamia și țara era cu desăvârșire scutită de astfel de întâmplări; aici este momentul din secolul al XVI-lea cînd se crezuse cu puțință ca un Basarab lepădat de lege, un Mohammed-beg, să ajungă în Scaunul lui Vlad Țepeș; este oglindirea unei întregi epoci războinice pe care nu putea să o cunoască acolo, în pacea mănăstirii, călugărul din secolul al XVII-lea, care nu avuse unde auzi sunete de trîmbiță și glasuri de asalt.

Pe alocuri, pare că vezi toată purtarea lui Mihai Viteazul la Călugăreni. Și, arătînd că Domnul trebuie să steie totdeauna

¹ Admit pentru secolul al XVII-lea un lucru: traducerea din slavonește a „*Învățăturilor*” lui Neagoe Basarab, pentru că nici prin cap nu-mi trece să afirm că la începutul secolului XVI-lea s'a scris în românește; și prin urmare traducerea în românește din al XVII-lea este evident în stil din această vreme și corespunde celeiași necesități formale și numai mănăstirești care a făcut pe Udriște Năsturel să presinte pe „*Varlaam și Ioasa*” în întregime, iar nu numai în fragmente.

pe un anume loc în luptă, lângă steaguri., scriitorul îl îndeamnă încă odată să nu părăsească țara: „din țara voastră să nu ieșiți, ci să ședeți cu boierii voștri”, adică tocmai aceia ce a făcut Ștefan-cel-Mare la 1476, ceia ce a făcut Petru Rareș la 1538, când s'au băgat cu toții în adîncul Carpaților. Și, la urmă, în acest pasagiu privitor la războiu, se spune: „măcar de ți s'ar întîmpla și moarte, iar numele tău va rămînea pe urmă în cinste”.

Toată partea aceasta ar trebui desfăcută și răspîndită, căci este o adevărată carte de învățătură pentru vitejie. Înainte de toate să avem simțul realităților și simțul realităților ni spune că aceste „învățături” sînt un produs al spiritului militar de la începutul secolului al XVI-lea.

Dar Neagoe a putut foarte bine să scrie acestea. Ce însemna să „scrii”, pe vremea aceia? Însemna să lucrezi în colaborație cu un altul. Împăratul Constantin Porfirogenetul a „scris” culecare carte cu privire la administrația Imperiului bizantin? De sigur nu a scris-o cu mîna lui: a avut înaintea lui izvoare și a fost cineva care a redactat supț auspiciile lui. Și Neagoe a avut de sigur un astfel de ajutor, dar sînt fără îndoială și părți dictate de dînsul. De altfel știri că astfel de dictări se puteau face la noi în acea vreme le avem și prin scrisorile lui Petru Șchiopul, — foarte interesante. Ar fi de cel mai mare interes ca un om familiarizat cu sintaxa latină să facă un studiu asupra acestor scrisori ale lui, un studiu de sintaxă românească așa cum se poate gîci supț cuvintele scrise în latinește. Vestitele scrisori ale lui Mihai Viteazul scrise în latinește au fost și ele dictate. Și, dacă s'a scris în sensul arătat la 1600, de ce nu s'ar fi putut scrie pe la 1520 de Neagoe Basarab?

Sensul cuvîntului „autor” este cu totul altul pentru acea vreme și cu totul altul pentru timpul nostru. Nu trebuie să ne luăm după sensul foarte precis, foarte conștient și integru al nostru, pentru o epocă de aceasta, instinctivă, în care orișice găsi ai bun într'o operă veche, reține ai pentru a face o operă nouă.

Dar să ne mai gîndim la un lucru: Neagoe Basarab este înșurat cu o principesă sirboaică, avînd ambiții bizantine, crescută în tradiția literară a Bizanțului și, precum o dovedește

Biserica Episcopală din Argeș, și în tradiția artistică a Bizanțului. S'a văzut că Elena-Ecaterina din Moldova, soția lui Petru Rareș, a provocat opera lui Macarie, din care a ieșit pe urmă opera cealaltă, imitată după Manase. Atuncea de ce Despina Milița, de la București, nu ar fi îndemnat la același lucru la care a îndemnat și Elena-Ecaterina de la Succava? Dar însuși numele acesta de Teodosie însemna o ambiție. Căci Teodosie nu nu e după Teodosie cel Mare, ci după Teodosie al II-lea, Împăratul bizantin foarte bine crescut din secolul al V-lea. A numi pe cineva Teodosie, indiferent dacă numele venise de la tată sau venise de la mamă, arată o altă concepție a Domniei: concepția care se vede din atmosfera literară a timpului, o mare mândrie imperială. Dacă ar fi fost vorba de fiul, numit cu nume de țară, al unui biet Domn fără legături cu tradiția împărătească bizantină, ar fi altfel; dar este vorba de Neagoe și nu se poate admite pentru dînsul o lipsă de intenție în numirea fiului Teodosie.

Și adaug: călugărul ar fi trebuit să fie, pe lângă toate, și foarte bine informat în ce privește familia lui Neagoe, să știe cari au fost fiii lui, mărți înainte de momentul cînd s'a alcătuit cartea și despre cari vorbește atît de duios. El ar fi trebuit să știe cine era mama lui, și ea plînsă în aceste frumoase rînduri de jălanie. Lucrul acesta, s'ar zice, putea să-l știe un călugăr de la Argeș. Dar în cazul acesta călugărul ar fi spus ceva în legătură cu biserica aceea de care atirna el, și asupra acestui așezămînt artistic și religios, care venia de la Neagoe, nu este niciun cuvînt.

Iată, sînt plîngeri, așa-numite „threni”, de acestea în literatura bizantină, dar, întru cît pot judeca eu, psihologiceste, nu filologic, mi se pare că greu s'ar putea nemeri o notă așa de sinceră, de cineva care ar fabrica, pe numele lui, sau pe numele altuia, o operă literară, ca în cuvintele cu privire la Petru fiul lui Neagoe, mort în cea mai fragedă copilărie.

Iar, dacă este vorba de o ultimă dovadă, formală, atunci dovada este următoarea: între cărțile lăsate de Petru Șchiopul, cînd a murit în Tirol, la Bozen-Bolzano, și care au intrat în colecția arhiducelui Ferdinand, se află și învățăturile către Domn în privința felului cum trebuie să se poarte cu boierii la masă. Acestea sînt însă un capitol al „Învățăturilor lui

Neagoe". Prin urmare la 1594, cînd a murit Petru-Vodă, *există forma slavonă a „Invățăturilor”*, Petru-Vodă avea un fiu, față de care simțea tot atîta duioșie ca și Neagoe pentru Teodosie și acel fiu era menit ca și Teodosia să se stingă în floarea vrstei între străini, — Teodosie a murit la Constantinopol, iar Ștefan, frumosul fiu de Domn cu părul bălan revărsat pe umeri, cu ochii albaștri și fața albă surizătoare, s'a prăpădit între Nemiși, la Innsbruck — cu aceleași preocupății. El a strîns deci cu atîta grijă capitolul acesta care servia pentru învățătura în străinătate a fiului lui. Ștefan era întovăruit acolo în străinătate de un călugăr, care a ajuns în urmă Mitropolit, și printre hîrțile lui Petru Șchiopul s'a găsit o foaie în care se cuprinde o lecție de cronologie pentru coconul domnesc: anii pe cari trebuia să-i învețe el pe de rost. Și prin urmare capitolul acela făcea și el parte, ca și foaia care din fericire ni s'a păstrat, din cărțile de școală ale copilășului domnesc.

Mi se pare că este greu să se aducă o argumentație mai deplină decît aceasta. Aș putea să mai trimet la cutare scrioare a lui Stan Jianu, tipărită de mine în *Studii și Documente*, VIII, în care se poate vedea, pe la 1790, aceeași dragoste a unui părinte față de copilul la care ține ca la ochii din cap și aceeași durere părintească.

Dar subiectele românești din literatura noastră nu se mărginesc la „Invățăturile” lui Neagoe. Peste întreaga epocă în care am arătat izvoarele de imitație străină, cu cronicile lui Macarie și Eftimie și ale urmașilor lor, într'o formă cu mult mai scurtă, fără atîtea elemente de literatură împrumutată din izvoare bizantine, cum e cronică lui Azarie, mergînd pînă la Petru Șchiopul și pînă la clădirea mănăstirii Galata de lângă Iași, unde acum era lăcașul de însemnare a anelor domnești, se ajunge, cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, la o literatură de *traduceri*, cum este aceea a „Istoriei Troadei” și a Alexandriei, tot după izvoade de dincolo de Dunăre, care sînt legate de epoca, de faptele și de valoarea inspiratoare, răscolitoare de inimi, a lui Mihai Viteazul.

Nu se poate concepe o epocă de înaltă literatură fără o ac-

tivitate puternică a societății și nu se poate concepe o activitate puternică a societății fără răsunet în literatură. Nu vorbim de stirpiciunea marelui războiu; fiindcă vre-o zece ani n'ajung ca să se desmeticească lumea, ci trebuie o perspectivă cu mult mai largă ca să se inspire cineva din imensa frământare. Dar o epocă tragică, de luptă, de suferinți și de mari aspirațiuni glorioase, încununată un moment, ca a lui Mihai, a trebuit să trezească *opere literare proprii*. Și, mai întâiu, Mihai Viteazul el însuși a trebuit să le dorească, el care avea lecturi grecești într'o vreme de înviere a conștiinței neamului grecesc. Pe vremea aceea Mihai Cantacuzino Șaitanoglu, fiul lui „Șaitan”-Satana, descendent din vechii Cantacuzini, dispunea de Scaunele Domnilor; bine văzut la Poartă, păzit de ieniceri, cu gardă de zi și de noapte, el purta în pecetea lui vulturul imperial cu două capete. În Constantinopol ca și în depărtata Albanie, ca și în toată lumea sîrbească, hrănită cu alitea amintiri ale „Alexandriei”, se voiă o înviere a tuturor creștinilor. Era deci o atmosferă care de sigur cerea viață literară. Cîțiva Germani cari au fost la Constantinopol pe acea vreme vorbesc de vechiul suflet creștin, trăind în această capitală a Imperiului turcesc, de și o bucată de vreme amorțit prin cucerirea de Turci a Bizanțului. Cine venia de acolo, ca și un Fanariot trecut prin Viena ori un Român din vremea Regulamentului Organic care s'ar fi întors din Paris, era plin de această atmosferă bizantină. Mihai Viteazul s'a întors și el astfel înoit din fața mormîntului lui Constantin Paleologul, care arunca până foarte departe o mistică strălucire; ca un stîlp de foc a ieșit din mormîntul ultimului Împărat constantinopolitan.

Și atunci Mihai a însărcinat pe Logofătul Teodosie să facă o cronică în care să se scrie istoria faptelor sale. Teodosie avea o scriere foarte frumoasă de cărturar, cum și Mihai avea o iscălitură de o deosebită distincție, în care se vede o deprindere cu literile latine; nu este exclusă chiar o oarecare cunoștință a unei limbi occidentale de către dînsul.

Și Teodosie a scris cronică: ea însă s'a pierdut. Din fericire avem cuprinsul ei, de și nu în slavonește, dacă n'a scris-o în românește—, ci în latinește, anume într'o operă a unui Silesian, Baltazar Walther, care, trecînd pe la noi, a găsit cronică

Logofătului, a introdus în ea fel de fel de explicații suplimentare, care formează partea întâia a operei sale, iar în partea a doua a păstrat cronică aceasta de care vorbiam¹.

Dar, alături de această cronică, lucra, născându-se din conștiința maselor adinci, și balada. Nu mai vorbesc de ceia ce fac străinii, cum, de pildă, un Stavrinos, care a pus în versuri grecești, dar de o formă foarte asemănătoare cu a poeziei noastre populare și vădind o influență foarte puternică din „Alexandrie”, cariera aceasta a lui Mihai Viteazul, cu lupta de la Călugăreni, cu Mihai în fața Turcilor apărind cu toporul în mână: cartea populară grecească răspândită a „Vitejiilor” lui Mihai².

Nu vorbesc, iarăși de poemul străin făcut în genul lui *La Gerusalemme liberata*, a lui Torquato Tasso, de către un Grec din Creta, Gheorghe Palamed, care avea, ca toți Cretanii, o cunoștință destul de adâncită a literaturii italiene contemporane și care, cu Tasso înaintea ochilor, a reluat povestea aceasta a lui Mihai Viteazul³.

Nu este vorba nici de unul, nici de altul din aceste izvoare străine, pentru că ele nu vin de la noi, de și sînt în legătură cu epoca lui Mihai, ci este vorba de acel izvor care, și el este în legătură cu epoca aceasta de extraordinară vitejie. Balada, cîntecul bătrînesc, împrumutat de la Sîrbi, cari și ei primiseră acest cîntec de la alții, balada reușise să se lege adine de împrejurările de aici. Pentru această epocă întîlnim în „cîntecele bătrînești” nume ca Gruia lui Novac, care fără indoială trebuie să fie pus în legătură cu boierul Baba Novac, căpetenie a lui Mihai. Rađu Calomfirescu își are și el balada. Toate acestea ne fac să credem că vor fi fost și cîntece cu Mihai Viteazul, care însă s’au pierdut. Căci balada lucră necontenit înainte la noi, baladă domnească, baladă boierească

¹ Avem această cronică, în latinește, retipărită de Al. Papiu Ilarian în *Tesarul de monumente istorice*, împreună cu o traducere dedesupt, care ar putea fi revăzută de cineva care ar face astfel din această cronică o lectură foarte plăcută și pentru vremea de astăzi.

² A fost și ea cuprinsă în colecția lui Papiu Ilarian.

³ Se găsește în *Bibliothèque hellénique* a lui Émile Legrand, fără traducere, și ar trebui să se facă o traducere după dînsa.

că, precum e balada din Moldova în care se vorbește de un Vartic, boier al lui Petru Rareș.

Dar mai avem și altceva decât aceasta: *avem cronica românească scrisă în românește.*

Mihai Viteazul a cerut cronica oficială, dar lingă dînsul erau și boieri; între boierii aceștia, cei mai puternici, avînd o mulțime de sate, putînd forma o oaste întregă pe care să i-o pună la dispoziție Domnului, erau frații Buzești. Aceștia aveau conștiința faptului că Mihai Viteazul fără de ei nu ar fi fost nimic; ei se simțiau represintanți ai țerii, punînd puterea țerii la îndemîna Domnului; credeau că întrupează vitejia extraordinară a neamului, ieșită din legendă și cîntecele bătrînești. Și, atunci, ei au cerut logofeșilor lor să scrie, ca pentru dînșii, scoșîndu-i pe dînșii în rîndul întăiu, arătînd cel mai mic fapt în care ei au fost amestecați, povestea epocii lor. Povestea aceasta este cuprinsă în așa-numita Cronică anonimă a Țerii-Românești, pe care trebuie să o atribuim lui Stoica Ludescu.

Povestirea începe cu o simplitate extraordinară. Nu este acel avînt, acel sentiment de pitoresc, acea duioșie și putere de emoție, care formează caracterul întregii noastre literaturi populare și pe care am recunoscut-o și în povestirea despre pribegia lui Petru Rareș. Toate acestea nu le avem aici: sînt numai *rînduri simple ale unui om de ispravă.*

Limba este de atunci, de altfel potrivit cu starea de spirit pe care o constatăm și din inscripția de pe piatra de mormînt a lui Stroe Buzescu. Puțină vreme după moartea lui Mihai Viteazul, Radu Șerban, urmașul lui, a dat o luptă cu Tatarii în părțile Teleajenului între Ogretin și Teișani. Tatarii se istoviau dînd asalturi zădarnice împotriva tranșelor orodate de Italianul venit în ajutorul lui Radu-Vodă, Tommaso Cavriolo; atunci ei, cari știau și românește, au început a batjocuri pe cei cari stăteau ascunși înăuntru tranșelor, și, ca urmare, a ieșit singur Stroe Buzescu de o parte și un Tatar de alta, din neamul Hanului, și s'au bătut; Tatarul a fost învins, însă și Stroe Buzescu a murit mai tirziu, de rana primită atuncea. Și soția lui a pus pe piatra mormîntului întregă poveste în cuvînte românești, încheind cu acest strigăt:

„și nu fu pre voe ciinilor de Tatars”. Strigătul, cu totul neobișnuit pe o piatră de mormânt, strigătul acesta țîșnit din inima văduvei care se mîngîie că soțul ei a stropit cu singele lui biruința, face cît o cronică întregă.

Dar avem pe Mihai Viteazul însuși, care rostește, nu, ca Ștefan-cel-Mare, cîteva cuvinte de războiu sau cîte o proclamație după 1475 ori și un strigăt de durere transmis prin ambasadorul său Veneției, ci pe Mihai care vorbește pe larg, de două ori, despre gîndurile, isprăvile și suferințele sale. Odată înainte de catastrofa din 1601, a doua oară, cînd, fugăr, ca și Petru Rareș, cu cîțiva călăreți lîngă dînsul, după ce fusese bătut în părțile Buzăului, ale Argeșului, ajunsese la Impăratul, nu ca să-l roage, ci pentru a-și arăta dreptatea. Un memoriu al lui Mihai Viteazul către Rudolf al II-lea, într'o latină de cancelarie care nu-i poate întuneca limpeziciunea gîndului sincer și îngrăzneț, era cunoscut de mult. Altul, printr'un hasard fericit a fost găsit în Arhivele din Florența, de d. Pernice, publicat într'o revistă italiană, semnalat de mine la Academia Romînă și redat în traducere românească într'o bibliotecă populară din Ardeal. Mihai înfățișează acolo toată viața lui, într'o expunere splendidă: într'adevăr o pagină de înaltă literatură. Spune cum a ajuns la Domnie, ce greutăți a întîlnit, cum a putut să se apere de greu împotriva năvălirilor turcești și tătarești, în ce situație a fost pus prin lupta pe care a început-o, și, înainte de toate, ceia ce răsună de la un capăt la altul al documentului este acest strigăt: eu nu o fac pentru mine, o fac pentru voi, pentru toată creștinătatea; pentru ea m'am pus în primejdie pe mine și această biață țară a mea, pentru binele ei; deci nu mă ajutați pe mine pentru mine, ci sinteți datori față de voi înșivă să mă ajutați.

Puneți alături tînguirea lui Ștefan-cel-Mare către Veneția de ceia ce spune Mihai Viteazul, și veți vedea cum, în aceleași împrejurări, de-a lungul vremurilor a răsunit, prin oamenii pe cari i-am avut în momentele mari, același glas al ferii.

Aceste două lucruri: spiritul de jertfă și strigătul către dreptate care nu moare niciodată, sînt notele caracteristice românești care ni se înfățișează deplin în aceste scrieri cu adevărat nemuritoare, care sînt, cu voia oricui, și în orice limbă ni s'ar pres. la—, literatură.

IV.

Cuvântul românesc în Scriptură

Odată, traducerea din secolul al XV-lea fusese formală în anume colțuri și păstrate în anume margini. Dar în veacul al XVI-lea, în a doua jumătate, apar Calchismele, traduceri bisericești, făcute în Ardeal, supt influența luteranismului, și pe care Sașii le-au plătit și au căutat a le răspîndi, ca și, mai ales, acelea ieșite din Biserica oficială, calvină, care avea un „superintendent” al ei, priveghind această organizare patronată de Stat și introducînd prin sfat, și, la nevoie, cu de-a sila, limba românească în Biserică, înlocuind cărțile slavone pe care în batjocură le numia *boscoade*, prin traduceri husite, patronate și de Sași, încurajate și de guvernul calvin din acel moment al Ardealului, Toate acestea însă — Evanghelii, Psaltiri, slavo-romîne, românești, o Palie, un Vechiu Testament tradus în românește, de preoți bănățeni, așteptînd și explicații ale Scripturii traduse din ungurește—, aveau un caracter revoluționar. În ceea ce privește pe Domnii Moldovei și ai Terii-Românești, ei au avut o atitudine de hotărîtă reprobare a acestor traduceri, care treceau peste dogma limbii sfinte, care ieșeau dincolo de marginile stricte pe care le trăgea Biserica de Stat. În lucrările acestea, care mergeau din om în om, cu oarecare frică și pază, cu bucuria care iese din lucrurile oprite, avea omul gîndul că și atrage, dacă nu blăstămul Bisericii, totuși o desaprobare care putea merge pînă la prigoană.

Pe cînd către sfîrșitul secolului al XVI-lea lucrurile nu mai sînt așa. Însăși Biserica, măcar în Muntenia, începe a vedea cu mult mai larg aceste traduceri în românește: Dogma slavonă a fost oarecum, în parte, părăsită. Între Biserică și în-

tre limba țerii s'a stabilit atunci o legătură care nu exista, nu putea să existe înainte de aceasta. Natural, totdeauna Bisericile organizate au frică de noutăți, ele sînt strîns legate de tradiție. Și cît de lungă este tradiția creștină nu numai în ceia ce privește dogma, dar și în ce privește textul rugăciunilor! Numai în ce privește predica, libertatea era cu mult mai mare, și predici în limba românească trebuie să fi existat din vremuri foarte vechi¹. În ceia ce privește oamenii cari componeau Biserica, poate avuseră și ei aceleași dorinți de a ieși din cadrele vechi, totuși tradiția era așa de puternică, încît Biserica nu se putuse hotări să ia o măsură contrară tradițiilor celor vechi, cum, odinioară, cu secole în urmă, abia căpătaseră un Chiril și un Metodiu dreptul de a întrebuița în Liturghie limba slavonă veche în locul celei grecești.

Totuși a venit un moment, în principatul muntean, cînd, la o întrebare făcută din partea tipăritorilor de cărți românești din Ardeal, dacă nu s'ar putea ca pe lângă Cazania care exista, „Cartea de învățătură” calvină, răspîdită în anumite regiuni supt influența, cum am spus, a Statului și a nobilimii ungurești, să se ofere și o altă Cazanie ortodoxă, care să nu poată fi bănuită, dînd un text aprobat de Biserică și putînd fi astfel răspîdită pretutindeni, — e vorba de Cazania de la Brașov, din 1580 —, ierarhii munteni au trimis vechiul „file” al lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei, carte sigură, pe care credincioșii Bisericii răsăritene o pot întrebuița fără uicium fel de frică. Aceasta înseamnă însă un foarte mare lucru: *Biserica ieșea de supt influența exclusivă a limbii slavone.*

Și un alt semn. La începutul secolului al XVII-lea, undeva, prin Oltenia, trăia un călugăr a cărui biografie de sigur nu se va putea face niciodată, fie măcar în forma cea mai simplă; nici numele nu i se poate lămuri deplin, căci uneori este într'o formă, alte ori în alta: Mihail Moxa, sau Mihail Moxalic. Călugărul avea cunoștinți de slavonă, fiind poate în legături cu Vidinul, cu Diul, cum se spune și până acuma. Călugărul, acesta a început a traduce și a da o parte a unci cărți

¹ V. Pârvan a publicat pe vremuri o cuvîntare la mort din Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea.

care nu exista până atunci în românește. Istoria, pentru vremile mai vechi, această însemna Biblia. Dincolo de Biblie, era cea ce-și aducea aminte fiecare. Analele din mănăstiri, pe care de fapt nu cred că le cetia cineva. Letopisețul de la Bistrița, Letopisețul de la Putna, cronica după Manase a lui Macarie, a lui Eflimie, și, mai târziu, cronica lui Azarie nu erau cărți care să se adreseze poporului și nu le cetiau nici măcar boierii. Ei cunoșteau istoria țerii după tradiție. Prin urmare, dacă istoria țerii lor nu o cunoșteau, cu atât mai mult nu aveau niciun interes pentru cea ce numim istorie universală. De la un timp însă, unii cărturari, și în special cărturarul de care vorbesc, au căutat să-și explice ce legături ar putea să aibă Domniile Țerii-Românești și ai Moldovei cu cea ce se petrecuse mai înainte. Existau anume cronografe care împrumutaseră sistemul lor de la Bizanț. Se cuprindea în ele o istorie universală, care pornia de la Facerea Lumii, făcea legătură cu Biblia, cu istoria romană și istoria bizantină, cu istoria Statelor post-bizantine, sau alături de Bizanț, de dincolo de Dunăre, Sirbi și Bulgari, și era firesc să se cerce a se duce mai departe aceste cronografe, căci viața politică a creștinătății nu trebuia să fie întreruptă; era un Sultan la Constantinopol, dar Sultanul acesta, de și Impărat și succesor al Impăratului bizantin, totuși nimeni nu se putea gândi să-l considere pe el drept continuator adevărat al tradiției creștine a Bizanțului.

Se puteau gândi, deci, oameni de la noi, sau și de dincolo de Dunăre, dacă tradiția aceasta, care ajunsese la Bizanț și trecea pe la Sirbi și Bulgari, nu ar putea fi continuată și în părțile noastre. Și s'a ajuns astfel a se face cronografe care cuprind ceva din istoria poporului românesc. Foarte puțin, dar cuprind ceva. Sint astfel, cum am mai spus, forme de cronografe care trec până la istoria principatelor noastre, până la 1620, noi presintîndu-ne ca înșiși continuatorii Impăraților bizantini, cari, altfel, erau reprezentați de Sultan.

Moxa a făcut o traducere după un astfel de text. Traducerea lui a fost socotită la început o operă originală. Hasdeu i-a dat o ediție nouă în acea frumoasă și ciudată carte care se cheamă „Cuvente den bătrâni”. Dar, mai târziu, Ion Bogdan a găsit textul bulgăresc original, căci de fapt nu e decît o traducere într'o limbă încă foarte aproximativă și nedibace în a cu-

prinde un subiect care până atuncia nu fusese niciodată îmbrăcat în românește. Ceia ce Mihail Moxa adaugă ca lucruri priuitoare la noi e foarte puțin: data întemeierii Moldovei, luată fără îndoială din analele moldovenesti,— și ar fi foarte interesant să se știe cum a ajuns călugărul oltean să cunoască analele slavone ale Moldovei; ar trebui să admitem un fel de circulație între mănăstiri, schituri de călugări între dînsule.

Cartea aceasta, lucrată grosolan, de călugărul care a lucrat și la nomocanoane, adică legiuri bisericești, așa cum fuseseră în Bizanț, — de partea aceasta va fi vorba pe urmă, — a fost făcută supt influența și din îndemnul unui Vlădică, episcopul de Rîmnice Teofil. Avem a face, deci, cu pătrunderea în Biserică a limbii românești pe vremea cînd îndemnul unui Mitropolit muntean spunea ce anume să se traducă, pentru ca astfel Cazania să se poată ceti și în biserica noastră românește. Și este vorba de un episcop de Rîmnice care ocrotește pe călugărul vulgarisator în materie de învățătură, care a prefăcut cronograful în limba românească. Biserica se împacă astfel cu limba vulgară.

În același timp în care Biserica ajungea la această hotărîre, foarte bogată în urmări, Statul, de multe ori de nevoie, făcea același lucru. Întăiu Simion Movilă, Domn muntean de usurpație, frate de Domn moldovenesc, venit cu ajutor polon și cutreierînd țara de la un capăt la altul, urmărit de dușmanul rului mai puternic decît dînsul, nu-și poate organiza, la începutul secolului al XVII-lea, o cancelarie slavonă. Rivalul lui mai fericit, Radu Mihnea, om învățat, care fusese pe la Veneția și pe la Muntele Atos și care era cu desăvîrșire la înălțimea prinților de pe vremea aceia, foarte pompos, cu o Curte strălucită, care se încunjura de o gardă îmbrăcată în costume frumoase și care și-a făcut un palat la Hirlău, avea fără îndoială o cancelarie slavonă și prin urmare dădea documente în limba slavonă. Al treilea concurent la Domnie, Radu Șerban, este un simplu boier, ridicat de boierii ceilalți, pentru a fi continuator al tradiției lui Mihai Viteazul: el are astfel, un sprijin foarte puternic în boierimea luptătoare de țară, care este cu dînsul: și la el e o cancelarie, și prin urmare actele lui sînt în slavonește. Numai cînd, pribeag, părăsit și sărac,

va fi să-și facă mai tîrziu, la Viena, testamentul, pentru că nu avea la îndemîină logofăt de slavonește, — și, din țară, boierii lui Radu Mihnea, i se adresează într'una din cele mai admirabile scrisori care s'au scris în românește, — limba pe care o va întrebuița, va fi cea românească. Pe cînd Simion Movilă, care se găsește într'o situație cu mult mai rea, silit să rălăcească înainte de a se întoarce bătut, cu picioarele legate sup burta calului din porunca Tatarilor, în Moldova lui: acesta scrie, de nevoie, românește.

Așa, prin anii 1620-1630 limba românească începe să pătrundă chiar și în actele publice, pe lingă inscripțiile de mormînt. Până acuma limba aceasta de foarte multă vreme era întrebuițată în corespondența privată și în acele zapise care pregăteau actele solemne.

Acuma venim la efectele pe care a putut să le aibă tolerarea limbii românești de către Biserică și acest amestec din ce în ce mai puternic al limbii populare chiar și în actele de Stat. Nu-și poate închipui cineva în de ajuns bucuria pe care o poate simți un popor, în straturile lui adinci, atuncea cînd înțelege cuvîntul lui Dumnezeu, actele privitoare la administrația lui, care nu i se mai adresează într'o limbă necunoscută, atunci cînd el prinde și înțelege ceva literatură și cînd păturile de sus binevoiesc să-i vorbească: la orișice popor care are într'însul puteri sufletești, aceasta înseamnă o adevărată înflorire, și înflorirea aceasta se simte, și la noi.

De cîte ori ni se prezintă, din secolul acela, un manuscris, pe care ni l-a păstrat timpul, de obicei neîngăduitor, din el se desface o viziune, confusă încă, dar adînc mișcătoare.

De sigur s'a simțit în acest secol un foarte mare avînt de bucurie, de îndrăzneală, de hărnicie prin mănăstiri, prin unele curți episcopale și mai tîrziu chiar printre laici. Limba aceasta, prin urmare, nu era un lucru de ascuns, un lucru de lepădat, care să dispară de la sine înaintea maiestății limbii bisericești, a limbii oficiale, a limbii celor mari, ci era și ea o limbă în care se poate rosti cuvîntul lui Dumnezeu și istoria omenirii, care putea să apară în Cazanii și Cronografe. Și atuncea a început o muncă modestă, anonimă, în toate colțurile pămîntului românesc. Nu s'a făcut până acuma sta-

tistica tuturor manuscriptelor în care ni se prezintă Sfânta Scriptură, deosebit de Viețile Sfinților sau de predici. Dacă s'ar căuta, de către tineri de pildă, atent, mai ales prin Ardeal, străbătându-l sat de sat și răscolind bisericile, cred că s'ar putea găsi o mulțime de astfel de dovezi ale imensei munci smerite a unor oameni cari, fără să știe unii de alții, căutau să strămute în limba românească ceea ce era cuvântul lui Dumnezeu și ceea ce mai târziu dincolo de Cuvântul Domnului a trecut pentru a crea o întreagă literatură populară. În acest Ardeal am găsit fragmente din Viețile Sfinților, anume o „Viață a Sfintei Paraschive”, dar manuscriptul nu l-am ridicat și astăzi de sigur că nu mai există. Altă dată am găsit, între manuscriptele pe care le am, o Viață a Sfântului Teodor Tiron, care nu aparține însă aceleiași regiuni.

Dar încercările acestea de a se da încă de atunci Viețile Sfinților, traducerea Psalmilor și a Evangheliei, de către oameni cari nu aveau cine știe ce învățătură înaltă și cari deprinseră numai puțină slavonește, au rămas în manuscript. Oamenii aceștia în mănăstirile lor, în bisericuțele lor traduceau așa, pentru plăcerea lor; nu li trecea prin minte că opera lor ar putea să fie tipărită. Dar, mai târziu, la 1670-1680, cărturarii, preocupați de tipar, nu au pornit din capul locului, ci de la traduceri acestea naive, încercate prin deosebite locuri pentru a contribui la forme mai înalte în care se resimte totuși influența încercărilor anterioare. Biblia lui Nicolae Milescu, care a apărut odată în manuscript la București și pe care am cumpărat-o, cred — nu știu dacă se mai păstrează sau dacă face parte din lotul celor trimise la Moscova,— acea admirabilă carte este o lucrare colectivă: nu e ceva asemănător cu Biblia lui Luther sau cu Sfânta Scriptură în englezește din secolul al XVI-lea, care s'au făcut de la început fără nicio pregătire anterioară; aici avem a face cu un bun popular colectiv al poporului românesc. Marea însemnătate a Bibliei din 1688 stă deci tocmai în faptul că tot ce se lucrase mai înainte, în deosebitele provincii ale poporului românesc, a fost cercetat, adunat și fixat într-o formă definitivă, și astfel pentru acea vreme Biblia de la 1688 este o operă de unitate națională, am putea chiar spune că este cea

d'intăiu operă de unitate națională în acel domeniu moral de unde pleacă pe urmă toate celelalte.

Aș vrea să nu fiu învinuit de prea multă îndrăzneală dacă voi căuta să fac aici o apropiere din domeniul vast al istoriei spiritului universal, cînd voi spune că în acest curent este ceva „franciscan”. Într'un moment din evul mediu înțepenit în latineasca lui, în teologia lui, în scolastică și în disciplina ierarhică de fier, în Biserica aceasta cu ferestrele închise, lăcătuită, zăvornită, printr'o minune, Sfîntul Francisc a apărut ca un nou Hristos desrobît din păgînismul creștin care se alcătuisese peste doctrina desrobitoare a lui Isus. Atuncea a fost înflorirea cea mare a Europei catolice și au culezat oamenii cea ce nu cutezaseră înainte: adevărat a nu fi pretențioși, și cea mai cutezătoare faptă a omului este tocmai aceasta: a fi simplu, a fi așa cum l-a lăsat credința întipărită într'însul și ce-i îngăduie elementele de personalitate a dause pe lingă această credință. Sfîntul Francisc a creat astfel o întregă mișcare, care a dat în pictură pe Giotto, în literatură pe Dante, căci Dante nu poate fi înțeles fără de franciscanism. Sufletul mistic care se ridică peste toată știința medievală și teologică, răsufletă și-i dă o actualitate eternă, este spiritul franciscan. Și la noi a fost tot așa: în locul preotului „boscoadelor”, spunînd Tatăl Nostru slavon, pe care poporul nu-l înțelegea și-l caricaturisa, făcînd din Tatăl Nostru slavonesc o glumă românească pe care o întîlnești și acum în limbajul popular, s'a găsit posibilitatea de apropiere, și de sufletul celui din urmă cerșetor vagabond, celei din urmă femei fără cunoștință de carte, a Cuvîntului Domnului. În loc ca omul să stea sufletește *afară* din biserică, el intrase *înăuntrul* Bisericii, și pentru prima oară simțise pe Dumnezeu într'însa și într'însul. Călugărașul, popa smerit din satele mărunte puteau și ei acuma înțelege cuvîntul pe care îl rostiau în lăcașul rugăciunilor de speranță și mîngîiere.

Dar în afară de o nouă literatură s'a mai creat și alt ceva: s'a creat și un nou stil, mai ales în Moldova. Pentru ca Moldova a fost mai mult stăpînită de influența acestui curent popular care a trecut pe urmă și în Muntenia. Supt unele rapoorturi Muntenia este mai populară, precum suppt raportul poli-

tic. Dar supt raportul celor culturale sînt mai populari Moldovenii.

În această Moldovă din secolul al XVII-lea sînt două personalități reprezentative în acest domeniu. Una este Mitropolitul Varlaam, care a ajuns la Scaunul său fără a fi fost vre-odată episcop, ceea ce este caracteristic. A stat douăzeci de ani egumenul mănăstirii sale, din simplu fiu de țeran de prin părțile Odobeștilor, absolut fără niciun fel de preocupății mai înalte în domeniul cultural, avînd ceva din felul de a fi al Domnului ridicat din Ținuturile acestea putnene, Istrate Dabija, la judecata căruia nimeni nu venia după masă, ci numai dimineața. Din regiunea aceasta așa de pitorescă și de originală a plecat Varlaam pentru ca să ajungă de-a dreptul Mitropolit al Moldovei, lîngă cel mai luxos Domn pe care, până la Brincoveanu, l-au avut țerile românești, lîngă Vasile Lupu cel cu veleități de Împărat bizantin, pentru a rămînea totuși până la sfîrșit și a muri ca un călugăraș modest. Cînd Vasile Lupu a adus tipografie, cînd a împrumutat de la Rușii de Apus elementele trebuitoare pentru a întemeia tiparul său de la Iași, cînd a vrut să vădească înaintea creștinătății întregi că și el, așa cum făcuseră împărații bizantini de odinioară, pe care el voiă să-i imite și în nume, dă îndemnuri și sprijin în ale cărții, pe lîngă celelalte merite pe care le are ca ridicător al celor mai frumoase monumente bisericesti, făcute doar din piatră împodobită și suflată cu aur, el a cerut și lui Varlaam să dea un răspuns la Catehismul calvinesc care se lipărise în Ardeal. Varlaam a dat „Răspunsurile” lui.

Mergînd Varlaam în București, a făcut cunoștință cu cineva, cu care vom face și noi cunoștință îndată, cu cumnatul lui Naței Basarab, Udriște Năsturel, cel cu trei nume: Udriște, de acasă, Oreste din grecește și Uriil pe evreioște. Nimic mai interesant nu trebuie să fi fost decît întîlnirea între Varlaam și între Udriște-Oreste-Uriil, unul vorbind în moldoveneasca lui, altul exhibînd slavoneasca, lătineasca, greceasca și întîmplător și evreiasca lui.

Udriște l-a îndemnat și el pe Varlaam la răspunsul pe care ca Mitropolit fu silit să-l scrie: cînd acest răspuns se va publica,

se va vedea cît de mediocru teolog era Mitropolitul Moldovei.

Dar părintelui Varlaam i s'a cerut, de spiritul vremii, să facă și o Cazanie și el a făcut pe aceia care-i poartă numele. Cea din 1580 nu mai ființă de multă vreme, și satele cereau să se dea o filcuire nouă a cuvîntului Evangheliei. Varlaam, fără de prea multă cercetare a izvoarelor, dă „Cartea românească, învățătură pe Duminecile și praznicele cele mari”, din 1640. În această operă masivă, cu groasa slovă ceteață, de tăietură galițiană, este de sigur o parte originală, dar stilul este al autorului: Varlaam a lăsat toată învățătura cîtă o știa și o putea ști și a vorbit pe înțelesul țeranilor săi. De aici vine un fapt pe care l-am constatat în Ardeal nu odată: în biserici părăsite, prin praful îngrămădit de sute de ani poate, iese din cînd în cînd cîte o foaie cu acea slovă mare, boțărîță, în care recunoști imediat Cazania lui Varlaam. În biserică nu se mai servește, glasurile au amușit de multă vreme, în cuprinsul zidurilor pustii s'a îngrămădit pulberea uitării din an în an, din deceniu în deceniu, din secol în secol, și cu toate acestea nu mor foile din Cazania lui Varlaam, care arată ce legătură existau cîndva între toți Romîinii, din toate satele cuprinsului românesc, măcar de ar fi fost pe alocuri stăpînitori de alt neam decît al călugărașului ajuns Mitropolit al Moldovei. Și aceasta încă este operă de unitate națională, o unitate care se face în suflete, pentru că Ardeleanul cere același graiu pe care îl cere și Moldoveanul și Munteanul. Nu odată, cînd vine, în satele de acum, un preot cu teologie și vrea să introducă în mintea sătenilor lui elemente de cărturărie așa cum de multe ori nu le înțelege nici el singur, de și a dat, sau, mai adevărat, tocmai pentru că a dat exacte dintr'însele, se ridică din mulțimea aceasta un glas care zice: „părinte, zici foarte bine, dar mai bine după cartea cea veche”. Cartea cea veche pentru toate provinciile românești este această carte a părintelui Varlaam.

Pe alocuri cartea se poate asămăna în vrăjirea ei de sfinți și de îngeri cu o pinză a bunului „frate” Angelico, meșter de chipuri dumnezeiești pentru oamenii cei buni.

Ea ar merita o retipărire în seria, pe care zăbovim s'o în-

cepem, a Tesaurului vechii cărți românești, învățătoare de stil și adesea și de spirit peste rătăcirile vremilor.

Dar de la această explicație a Cuvîntului lui Dumnezeu într'o limbă oarecare de prosă, a trebuit să se treacă în curînd la altceva: la Cuvîntul lui Dumnezeu înfățișat în versuri, în versurile acelea care până acuma apăruseră doar în doine și în cîntecele bătrînești. Psaltirea exista în traducere și traducerea aceasta era înțeleasă de orișicine, dar altfel se înfățișează orișice carte atuncea cînd i se adaugă magia versului, dulcele cîntec de fiecare clipă al silabelor.

A fost cineva în Moldova, tot supt influența aceluia curent franciscan, care a înfățișat așa Psaltirea pentru orice sătean, pentru orice minte, oricît de umilă, care se dorește aproape de Dumnezeu. Și acela a fost Mitropolitul Dosoftei.

Acesta a venit din regiuni străine de țară, poate din Galizia, dacă socotim după numele pe care-l purtau părinții lui. Pe mamă o chema Misira, pe tată Leontari, pe un bunic Barila, fără îndoială nume străine: Leontari aduce a Grec, a negustor grec, Misira este un nume oriental care înseamnă: „Egiptean”. Dosoftei a stat o bucată de vreme la mănăstirea Secul, întemeiată la sfîrșitul secolului al XVI-lea, și după aceea s'a ridicat în ierarhie pe căile obișnuite. Știa latinește, grecește și era un om învățat, care păstra legături cu lumea înaltă din care plecaseră odinioară părinții lui, și în mijlocul căreia învățase poate el însuși în cei d'întăiu ani de tinereță, căci nimic nu exclude ca, înainte de a intra în mănăstire, să fi avut contact cu școlile și cu lumea cărturarilor din Liov. Cînd ajunge Mitropolit, în loc să se apuce îndată de înaltă teologie — și este întrebarea dacă nu ar fi putut-o face, căci îl vedem uneori discutînd cu istoricii și capabil de a întrebuița cărțile de învățătură din Apus, de a se coborî în lumea documentelor pentru a preciza un punct de cronologie, și meritul cel mare nu este de a fi popular atunci cînd nu poți fi decît popular, ci să fii popular cînd poți încerca orice, cînd ai toate mijloacele de cunoștință și te poți ridica prin ele oricît de sus —, el a avut gîndul de a pune în mîna oricărui Moldovean într'o limbă pe care o pricepea la început mai puțin, căci Dosoftei a fost pînă la sfîrșit un învățăcel în ce privește româneasca, tra-

ducerea Psaltirii. El o va face și în prosă, cînd, în deosebire de Liturgia sa, plină de o mulțime de expresii care nu erau să se încetățenească niciodată, el ajunsese acum la o mai mare desăvîrșire a cunoștințelor sale în limba țerii; dar ceia ce nu se poate face în prosă a putut foarte bine în versuri. Și nu este nicio îndoială că, în ce privește redactarea versurilor sale, el nu a fost ajutat de nimeni, ci singur, prin familiarizarea cu poporul, cu sufletul lui; a ajuns a fi un rostitor al geniului românesc. Astfel, după ce, poate, adunase acum din cărți grecești materialul pentru Viețile Sfinților, o serie întreagă de volume tipărite în frumoasa literă nouă împrumutată de la Moscova, el s'a apucat să traducă și Psalmii în versuri.

Cînd d. Bianu a recitat acești Psalmi, a vorbit de un original polon scris de Kochanowski, un om al Renașterii, care prelucrase, supt influența unor anumite idei abstracte, vechii Psalmi ebraici într'o limbă polonă care, de ce să ascundem?, nu are nimic popular în caracterul ei. Așa încît, dacă eruditul Kochanowski trebuie să fie citat pentru a se arăta că și în alte țeri avuse cineva îndrăzneala de a prefăce Psalmii în versuri moderne, nu putem totuși vorbi de o creațiune a lui Dosoftei prin Kochanowski. Dosoftei, îndemnat sau ba de cunoștința cărții acesteia polone, a prefăcut Psalmii nu numai pe metru românesc și cu rime luate din poezia populară, dar introducînd adese ori peste cuprinsul autentic al originalului o mulțime de elemente de observație, o mulțime de alte împrumuturi, care vin din însăși viața poporului românesc, și a ajuns astfel de foarte multe ori la lucruri de toată frumuseța, care foarte adese ori nici nu au nevoie de îndreptare pentru a plăcea și astăzi.

Aceasta până la bucățile care au trecut pe urmă în cîntecele de stea cu care merg copiii de le cîntă supt ferestrele luminate în serile de la sfîrșitul lui Decembre. Cu cîtă plăcere se aude și acum psalmul cel mai dureros dintre toate, acela care înfățișează pe Evrei plîngînd la ruinele Ierusalimului:

La apa Vavilonului
 Jelind de țara Domnului
 Acolo șezum și plînsam,
 La voroavă că ne strînsam.

De te-am mai putea uita-te,
Ierusalime cetate!

În anii cei mai grei ai noștri, cînd mulți erau simuși de la vetrele lor, plecați prin alte părți sau prin străinătăți de pîrtate, cînd foarte mulți nu-și mai puteau închipui vremea întoarcerii la vatră supt steagurile de biruință, de atîtea ori în sufletul celor cari cunoșteam vechile versuri ale lui Do-softei, a răsunit psalmul:

„De te-am mai putea uita-te,
Ierusalime cetate,

Ierusalimul din care ne izgonise pedeapsa păcatelor noastre.

Dar acest curent franciscan, acest curent duios, popular, atingînd atîtea elemente ale sufletului omenesc celui mai smerit, a avut o întindere care a trecut dincolo de literatură. Avem scrisori din vremea aceea, și scrisorile acestea oglindesc exact același spirit. Cu mulți ani înainte s'a întimplat să găsească în arhive ardelenesci scrisori de-ale lui Gheorghe Ștefan, care a înlocuit pe Vasile Lupu. Un om cu totul deosebit de acesta: Vasile Lupu, mîndru, trufaș, succesor, în speranță, al Impăraților bizantini, unul dintre aceia către cari toată creștinăitatea răsăriteană se uita cu o deosebită încredere: Gheorghe Ștefan reprezintă un smerit boier de țară, care stătuse mereu între țeranii lui, făcîndu-și rugăciunea în biserica de sat, om voios și bun de glume. Cînd pregătia conspirația contra lui Vasile, cum sta cufundat în gînduri, sprijinit în toiag,— căci era Logofăt Mare al Moldovei—, i-a spus cineva rîzînd: „Ce zici din fluier, Logofete?“, iar el, care aștepta să se coboare trupele ardelenesci pentru răscoala lui, a răspuns: „zic să-mi vie oile de la munte și nu mai vin“, sau, altă dată, întîlnind un rădvan cu o jupăniță frumoasă, el a spus, fără multă vorbă, vizitiului să întoarcă la el acasă, de și-a făcut-o soție. Cine i-a văzut chipul cu mustățile lăsate a oală știe că trebuie să fi fost un om aspru, dar plăcut la vedere; Gheorghe Ștefan, această expresiune a spiritului popular, încoronat într'un boier de țară, Domn de folklore al Moldovei, a avut de pus la cale o mulțime de greutăți cu vecinii, pe cari dese ori țara nu-l putea

ajuta să le resolve. Și a recurs la tot ce avem mai spontan, mai duios și mai hîtru cuvîntul oricui pentru a-și îndreptăți nevoile și a-și curăți conștiința de îmbolditorii la plata datorțiilor sale.

În cuvintele acestea de biet datornic domnesc care nu poate mulțami pe puternicul său vecin și care cu atîta sinceritate spune că i-a secat izvorul vistieriei, că el ar fi bun plăitor, dar punga lui se împotrivește, vedem fără îndoială exact același spirit ca și în Cazania lui Varlaam și ca și în Psalmii, cari astăzi încă se cîntă în nopțile de Crăciun, ai lui Dosoftei.

De-odată însă asupra acestei forme populare vine școala, vine cartea, vine învățătura. Am avut și noi o epocă de Renaștere. Această Renaștere este, firește, mai puțin fecundă decît în alte părți, dar cu toate acestea constituie unul din fenomenele cele mai interesante în trecutul nostru cultural și literar. Noi nu ni mai putem închipui astăzi literatura noastră așa cum pe vremuri o presintă un Gaster într'o mare colecție germană, legînd manuscript de manuscript ca și cum noi nu am fi fost decît niște copîști ai Slavilor de peste I'unăre și numai în cele bisericesti am fi adăugat glasul nostru la concertul celor cari cîntau slava lui Dumnezeu. La aceasta, putem răspunde astăzi că nu a fost o singură mare mișcare intelectuală în Apus la care, aducînd și noi o producție literară oarecare, să nu ne fi integrat între nevoile noastre și supt apăsarea pe care am suferit-o și pe care trebuie să ținem sama. Am mers pas de pas cu dezvoltarea culturală generală a Europei, chiar în domeniul acesta al Renașterii, și anume în fașa ei cea din urmă: Ce bine ar fi fost dacă am fi cunoscut Renașterea și pe vremea cînd ea era un fenomen creator și spontan, pe vremea cînd era o mișcare înnoitoare pe toate terenurile! Dacă s'ar fi întîmplat ca Despot-Vodă, care fusese pe vremuri un copist de manuscript în Apus, un student în medicină la Montpellier și un oaspete la Paris pînă să ajungă poet laureat și istoriograf al lui Carol Quintul, apoi prietenul celui mai mare aventurier polon, Albert Laski, dacă Despot, care s'a încoronat așa cum se încoronau suveranii din Europa de unde venia el, atribuindu-și și o descendență care

ducea până la Ștefan-cel-Mare, și care anticipa unitatea politică a Românilor prin cuvintele în care el aducea aminte tuturor Românilor de strămoșii romani, dacă acela care a înființat școala latinească de la Cotnari, aducând învățați apuseni destul de destoinici pentru ca să fie mai tirziu reținuți de orașul Brașov, ar fi izbutit să se împămîntenească, dacă nu se împlina căderea lui prăpăstioasă: am fi avut de sigur și noi o Renaștere. Și de aceea este bine ca, peste tragicul cu care el și-a isprăvit viața, să înțelegem ideea cu care a venit și posibilitățile care ar fi putut pleca de la dînsul.

Dar Renașterea a avut o influență asupra noastră în fașa în care ea devenise rece, înșepenită, prin produse pedante de școală, în care nu mai era fișnire de viață nouă. Și era alita deosebire între acela care se împărțășise de Renaștere în Apus chiar și elevul care o învățase numai în școlile de la Liov sau, și mai puțin, de la Bar, în Podolia, ca Miron Costin!

Acel care a impus Renașterea în ce privește cărturăria bisericească, este un fiu de Domn moldovenesc, contemporan cu Udriște Năsturel, care, acesta, a învățat cam prin aceleași locuri, însă, el, mergînd până la Moscova. Aici stă deosebirea între Udriște și acela despre care vom vorbi, și pe care îl chema Petru Movilă. Petru Movilă este un învățăcel, un uce-nic, un „spudeu”, pentru ca să întrebuițăm cuvîntul grecesc trecut și în slavonește, în școli galițiene, pe cînd Udriște Năsturel a învățat și la Moscova și și-a adaus și o învățătură slavonească de un alt caracter. Petru Movilă, doritor de o Domnie pe care n'a putut-o atinge niciodată, a ajuns a fi un vestit e-gumen al lavrei din Chiev, apoi un Mitropolit al Rușilor apuseni. S'a scris și acum în urmă despre dînsul, pe basa unor descoperiri nouă, de profesorul P. P. Panaitescu, și de sigur că astfel Petru Movilă se înfățișează puținel schimbat, dar rămîn totuși de fixat și alte lucruri în precisarea adevăratului caracter al lui.

El a scăpat pe Rușii de Apus de catolicism, și de aici ar fi ieșit imposibilitatea de a mai trăi a unor anumite tendințe naționale care fuseseră atîta vreme strîns unite cu Biserica. Dar Mitropolitul de Chiev nu a fost numai un teolog, ci și un creator de tipografie, un răspînditor de cărți sfinte în

slavonește. Un om de carte latină, un om de îndreptare occidentală, un curtean al regelui polon, amestecat într'o viață care nu avea nimic a face cu neamul și nici cu ortodoxia tradițională, dar el a fost totuși și un frămîntător al vieții noastre bisericești.

În tipografie, în școala de tradiție slovenească, în traducerele noastre, în toate e amestecat Petru Movilă, care, atuncea cînd rămînea cu el singur în chilia lui și duioase amintiri îi răsăriau în suflet, nu vorbea nici grecește, nici rusește, nici polonește, ci, ca acasă, odată, românește. Biograful lui, răposatul Ghenadie de Rîmnic, fost elev el însuși al școlilor înființate de Petru Movilă, înseamnă astfel de cuvinte care se găseseră în hîrțile lui. Și i-a plăcut fostului pretendent Pătrașcu-Vodă să vorbească de minunile care s'ar fi săvîrșit în Bălgrad, în Alba-Iulia lui Mihai Viteazul, cu prilejul sfințirii Mitropoliei de acolo. Până la închiderea ochilor lui obosiți de muncă, el a rămas astfel *un om al nostru*.

Dar influența lui Petru Movilă, oriunde s'ar fi exercitat ea, a adus cu dînsa spiritul Renașterii, și de aici în Biserica noastră acealaltă tendință, pe care o reprezintă Udriște Năsturel, el însuși o creațiune a lui Petru Movilă, căci, cu toate că școala li-a fost deosebită, direcția lor rămîne aceeași.

În lumea rusească se tipărise o frumoasă carte, *Varluam și Ioasaf*, care, după cum spuneam și mai înainte, nu este altceva decît prefacerea pentru creștini a biografiei lui Buda. E legenda frumoasă a împăratului care a avut un fiu și a vrut să-l ferească de cunoașterea oricărei dureri a lumii impunînd ca el să fie ținut închis în palat unde nu era pentru el nicio suferință, nicio greutate. Scăpat, totuși, odată de acolo, el a văzut că în lume este și boală și miserie și moarte, și aceasta a adus o revoluție în sufletul lui, ducîndu-l pe calea sfințeniei. Și Udriște Năsturel s'a apucat și el, după ce se dăduse o formă slavonă a acestei povești, să o prefacă în românește¹.

Dar, dacă Renașterea a introdus în însuși domeniul reli-

¹ Legenda aceasta budistă-creștină a fost tipărită de generalul P. V. Năsturel acum câțiva ani, într'o ediție rară, care se cere, și ea, reluată.

gios o curioșitate pe care evul mediu creștin, care întârzie la noi, nu o avuse, dacă a introdus o metodă pe care secolele anterioare nu o cunoșteau, în același timp a dat și preocupății care nu au a face cu religia, care întrec religia, ori sînt alături de dînsa, de multe ori mai sus decît cuprînsul ei, în ce privește nevoia de a se interesa și de altceva decît numai de generalitatea cărților bisericești. Și atunci s'au ivit două personalități de un caracter neîntîlnit pînă aici.

Noi avem cunoștință de istoria Romînilor, cum spuncam mai înainte, prin tradiție; cine știa și slavonește, desfăcea poate și cîte ceva din însemnările călugărilor, dar nu există niciun fel de dovadă că boierimea ar fi avut vre-o atingere cu aceste lăcașuri unde se păstra în scris însemnarea cea veche despre trecutul nostru; ba, mai mult decît atîta, nici nu era curioasă de acest trecut și nu simția nevoie să se hrănească din izvorul acesta, de multe ori așa de bogat, al trecutului. Dar Renașterea cere totdeauna legătura cu trecutul, o legătură strînsă cu dînsul; ea cuprinde o adevărată adorare față de lucrurile care au fost, față de oamenii și împrejurările de atunci, față de limba întrebuițată atunci și de stilul pe care îl aveau scriitorii în această limbă. Renașterea așa este: pentru viitor o disciplină, pentru trecut o religie. Dar boierii noștri trăiau o parte din timpul lor dincolo de hotarele țerii. Încă din secolul al XV-lea întîlnim, în Galiția, în afară de studenți din orașele străine, și oameni de țară, al căror nume îl cunoaștem; ei învățau, de pildă, la Stavropighia din Liov, mănăstire de cărturari legală direct de Patriarhia constantinopolitană. De cîte ori frații de la Stavropighie aveau vre-o nevoie, banii ieșiau și din Vistieria Moldovei. Mai tîrziu, cînd pribegi din Moldova au trecut nu numai în Ardeal, ci și în Polonia, acolo și-au făcut învățătura. Toată școala lor a fost școală polonă; ei au fost, deci, studenți în limba latină, cari știau și slavonește, căci nu se puteau face boieri fără să știe această limbă. Și unul dintre boierii aceștia pribegi umblați prin școli polone, Grigore Ureche, s'a apucat să scrie istoria țerii lui, A făcut-o de la dînsul: a simțit Grigore Ureche, pentru că învățase în școli din Apus, nevoia de a înfățișa în românește, întrebuițînd și izvoare polone, redactate în limbă latină, tre-

cutul țerii Moldovei? Sau *Vasile Lupu*, care în toate domeniile a îndemnat, este acela care i-a cerut învățatului boier să dea istoria Moldovei?

În tot cazul istoria Moldovei a lui Grigore Ureche este fără îndoială o creațiune a lui, în sensul că pentru prima dată se introduce critica istorică, pentru prima dată judecata omească este întrebuițată pentru a se afla unde este adevărul din acele izvoare multiple care se întrebuițează de-odată. Mai târziu s'au adaus și umpluturi care au făcut pe C. Giurescu să creadă că nu mai avem a face cu textul lui Ureche, ci numai cu o refacere târzie a unui Simion Dascălul. Părerere care-mi pare și acuma absolut greșită, căci Simion Dascălul era un „profesor”, un „om de catedră”, care nu cunoștea viața politică, iar cronica lui Ureche este nu numai o lucrare plină de erudiție, de spirit critic, ci, în același timp, și o carte de om politic, cartea cuiva care știa cum se cîrmuiește țara, în spirit boieresc. Într'un studiu recent al d-lui Panaitescu, s'a arătat cât de puternic se afirmă acest spirit. De pildă atuncea cînd vorbește de încoronarea lui Ștefan-cel-Mare, el arată cum se adună țara toată; țara îl proclamă pe Ștefan; puterea lui este, prin urmare, obținută nu de la singură biruința lui; ci, înainte de toate, de la voința țerii, adecă a boierilor cu Mitropolitul în frunte. Aceasta este o declarație oligarhică boierească în sens polon, adecă în sensul intereselor clasei căreia-i aparținea Ureche.

Dar, în afară de valoarea politică a cronicei lui Grigore Ureche, ea mai are o valoare în ce privește stilul. Ureche este un om de stil latin, un om de strict stil latin. Nu are decît să deschidă cineva orice pagină din cronica lui pentru ca să simtă imediat modelul care i-a stat în față. El nu se încurcă în amănunte; expunerea lui este totdeauna sigură și dreaptă: se vede disciplina admirabilă în care Ureche-și făcuse învățătura.

Astfel, în descrierea luptei de la Baia— pentru a lua un exemplu—, pe lângă că se simte mîndria națională a boierului care nu suferă pretențiile Craiului Mateiaș, pe lângă că se recunoaște hotărîrea ostașului, dar în frasa aceea lungă, după ce cade răspunsul lui Ștefan-cel-Mare: „nu au primit” și apoi se ridică steagurile și lucesc în soare armele, de luptă împotriva

străinului, se distinge *stilul eroic*, frasa latină lungă, cu bucățile intercalate, frământarea accia de stil care vine dintr'o lungă experiență seculară a scrisului într'una din marile literaturi ale lumii. Aici nu mai este însăilarea lui Gheorghe Ștefan, cu schimbările sintactice de ficcare moment, ci este ceva care leagă logic toate elementele frasci, găsind în gramatică tot ce trebuie pentru a pune împreună și a confundia multiplele elemente într'un singur bloc de structură latină. Se va vedea pe urmă ce înseamnă, pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o *altă* disciplină de stil, italiană de o parte, polonă de alta, când se vor studia Cantacuzino Stolnicul și Miron Costin, personalități care își permit toate capriciile, pe când aici, potrivit cu spiritul Renașterii, originalitatea lui Ureche se supune unei discipline neînvinse, unor norme inflexibile de guvernare a stilului, și potrivit cu normele acestea întrebuițează cu o îngrijită cumpănire toate mijloacele retoricii latine.

Și de accia la el și bucuria descoperirii originilor latine, mândria cu care se proclamă înalta noastră descendență.

Dar nu numai comentind cazul acesta al lui Ureche, are cineva a face cu forma latină aplicată unui subiect românesc, înțeles altfel de cum îl înțeleseseră predecesorii lui, ci este în vremea accia o adevărată iubire pentru opera transmisă de antichitate, dorința de a mută această operă în lucrurile românești, și dorința aceasta se manifestă în multe domenii.

Pe vremea lui Vasile Lupu și a lui Matei Basarab pravilele s'au prefăcut în limba noastră. Încă de pe vremea lui Petru Rareș și a lui Alexandru Lăpușneanu, se păstrau nomocanoane în Moldova, ca și pe vremea lui Mihai Viteazul, acest Domn de războiu, care avea alte griji, căci epoca aceasta a Renașterii era o epocă de disciplină și în materie de drept.

Dar în timpul lui Vasile Lupu s'a întâmplat să fie oameni cari erau capabili de a traduce din grecește și de a înfășișa în românește aceste nomocanoane. Acela care a făcut-o, a fost în Moldova, unde se formă la școală un Nicolae Milescu, Istrate Logofătul, care își zicea și Eustratie— și, dacă nu ar fi decit forma aceasta, încă am înțelege că avem

a face cu un om al Renaşterii. Acest Istrate, îndemnat de Domn, care voia să aibă pravilele în limba ţerii, le-a tradus din greceşte, într'un manuscris care nu a fost niciodată tipărit, „Carlea românească de învăţătură”.

Şi în Muntenia au fost astfel de cărturari şi călugări pe cari Matei Basarab i-a întrebuinţat pentru traduceri şi cari ni-au dat Pravila cea Mică. Muntenii au copiat apoi opera de drept a lui Istrate, care s'a adaus deci peste cea ce exista în Pravila de la Govora. *Lumii acesteia îi trebuiau deci norme de drept scrise.* Chiar dacă societatea nu primia astfel de legi şi dacă ea continua să aplice dreptul oral transmis de secole, totuşi *mindria Domnului cerea ca el să aibă astfel de legi scrise,* fie şi dacă el însuşi continuă să judece după „obiceiul pământului. El putea să arăte însă înaintea tuturor legile bizantine introduse în ţara lui.

De la drept s'a trecut la altceva. Până acumă cîtva timp nimeni nu ar fi crezut că un izvor literar din antichitatea clasică, elenică, a putut să ispitească pe un cărturar moldovean de atunci şi cu toate acestea lucrul s'a întimplat. Istrate Logofătul, sau, dacă nu s'ar împotrivi cronologia, Nicolae Milescu, în tot cazul un boier moldovean, a îndrăznit să atace însuşi textul ionic al lui Herodot. Nu-şi închipuie în de ajuns un neiniţial greutatea extraordinară a traducerii acestor vechi însemnări ale autorilor greci. S'au făcut şi la noi două traduceri moderne: una de Dimitrie Ghica, apărută prin îngrijirea Academiei Romîne. Traducerea aceasta este de sigur multă-mitoare, pentru consultaţii istorice, dar traducerea cea veche are totuşi o mare superioritate faţă de cea de acum: nu numai că textul este tradus cu foarte multă exactitate, dar este prefăcut într'o foarte frumoasă limbă românească. Şi aceasta într'o vreme cînd Herodot în alte literaturi, în literaturile Europei, centrale şi apusene, nu era încă trăiuit în întregime.

Este vorba undeva în Herodot de insula Creta şi traducătorul român adaugă la text că Turcii se trudesec să o iea acum şi nu pot. Dar lupta Turcilor cu Veneţia pentru Creta începe la 1640 şi a durat vre-o douăzeci de ani; deci putem aşeza a-

ceastă traducere cam la jumătatea celor douăzeci de ani, înainte de 1650¹.

Astfel în a doua jumătate a secolului al XVII-lea observăm o părăsire a spiritului franciscan, o schimbare a sensului întreg al literaturii bisericești, o îndreptare — întreruptă de marile nenorociri care au căzut asupra amînduror țărilor — către izvoarele de căpetenie ale antichității clasice. Constatînd aceasta, trebuie însă să spunem că biruința cîștigată în acest înalt domeniu, și pentru care putem avea o legitimă mîndrie, trebuie să fie unită și cu o părere de rău. Părere de rău pentru că prin aceasta s'a împiedecat, pe o mulțime de vreme, dezvoltarea aceluiașil spirit popular, care singur era în stare să dea — așa cum s'a întîmplat numai în secolul al XIX-lea — o literatură românească originală.

¹ Am tipărit acest Herodot, dar cartea nu se mai vede pe nicăiri de multă vreme. Ar trebui reluată această ediție, care reprezintă unul dintre cele mai interesante monumente de limbă românească și care, în domeniul literaturii noastre, este o tot așa de mare ispravă, tot așa de înaltă și tot așa de mîndră, ca și traducerea Bibliei în 1688.

Literatura individualistă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

De la o vreme spiritul Renașterii se rupe din ceia ce se numește de obicei, în formularea pe care i-a dat-o Lamprecht, tipism. După marele istoric german, dezvoltarea omenirii trece prin faze succesive de tipism și de individualism. Într'o epocă de tipism fiecare este dator să facă așa, să scrie așa și de multe ori să și gîndească și să simtă așa, cum gîndesc, simt, scriu și ceilalți: uniformitatea caracterului generic este o datorie pentru toți. Trebuie, chiar dacă ai o individualitate, să o sacrifici pentru a fi convenabil — și de multe ori aceasta este un mare păcat pentru că sînt individualități care s'ar fi putut manifesta și care din pricina acestei legi a vremii sînt dator să-și părăsească această individualitate și să se manifeste numai așa cum s'ar putea manifesta oricare altul dintre contemporanii lor. Dovada că în epocile de tipism sînt individualitățile înăbușite, este că oamenii cari, în secolul al XVI-lea, scriu după normele recunoscute, de cite ori este vorba de o carte destinată publicului, atunci cînd scriu pentru cineva de aproape, felul lor de a se exprima este cu totul deosebit. De o parte, scrisori în latinește pentru toată lumea, de alta simple și veridice mărturisiri proprii.

Astfel, în Florența lui Lorenzo de Medici, cînd cineva dintre cărturari se gîndia a face filosofie, literatură, despre vre unul dintre subiectele vagi pe care le afecciona Renașterea, el o face în latinește și în forma consacrată, dar, cînd Lorenzo însuși scrie versuri italienești, care nu erau menite să contribuie la reputația lui literară, el se întoarce la vechea tradiție și în a-

ceastă veche tradiție de limbă vulgară pune ceva din „genialitatea” lui.

Dar sînt epoci în care individul se desface din aceste legături, aș zice: din această strînsă înfășurare a spiritului său și îndrăznește a se înfățișa așa cum este, destăinuind că este în cutele ascunse ale sufletului său.

Această atitudine a individului creiază o modă, o regulă și astfel întrăm într’o epocă de individualism, în care fiecare încearcă să manifeste ceva ce-l deosebește de ceilalți,— și se întîmplă foarte dese ori ca, precum, în cazul întăiu, originalitatea existentă a cîtorva trebuie să fie sacrificată regulei-tip, tot așa în cazul al doilea individualități inexistente cată să se forțeze pentru a se presinta ca personalități reale.

Astfel în literatura românească din secolul al XVII-lea se produce o foarte puternică mișcare către individualism. La noi acest curent vine mai tîrziu decît în alte părți, și e natural să fie așa, pentru că noi nu-l creăm, ci îl primim ca influență.

Avem deci a face cu un individualism creator, poetic, ca să întrebuițăm cuvîntul în sensul cel vechiu, grecesc, de creațiune în cuvinte; un individualism nedisciplinat sau căutîndu-și singur o disciplină în normele personalității care se manifestă. Individualismul acesta venia, ca și clasicismul de care am vorbit, de la unul dintre vecinii noștri, de la acela care era mai de multe ori în contact direct cu toată realitatea spirituală a Apusului. Nu poate fi vorba de Ungaria ardeleană, care, de fapt, a avut o dezvoltare culturală, atît în limba vulgară, cît și în limba latină, mult superioară dezvoltării noastre culturale; bine înțeles vorbesc de celelalte elemente, dominante, din Ardeal, nu de elementele românești, care pe vremea aceea erau legate exclusiv de poesia populară și de cartea bisericească și nu participau cu nimic la cultura superioară a națiunilor privilegiate. Dar legăturile noastre culturale cu Ardealul, de și au existat, au fost cu mult mai puține decît cele cu Polonia. E foarte mult timp de cînd am arătat cît de dese și cît de esențiale erau aceste legături, încă dintr’o vreme foarte îndepărtată. Și am pomenit chiar aici de stavropighia de la Liov și de școala de la Chiev, a lui Petru Movilă, în care era fără îndoială spirit polon, și s’a văzut cîtă Renaștere era în învățătura aceea de caracter neclar, bisericesc ortodox, a

lui Petru Movilă, prin care pătrunde însă, conștient, cultura latină a Occidentului, care venia tot prin Polonia. Și, dacă ea a biruit așa de răpede, aceasta denotă o potrivire cu fondul propriu, cu felul de a fi al poporului nostru.

Oricit de mult s'ar încerca, și orișicine s'ar încerca, fie și cu oricit de mult talent, cu geniu chiar, care nu se găsește pe toate cărările, a realiza împrumuturi literare și culturale, nu prinde nimic decît ce se potrivește cu spiritul unui popor, așa cum s'a format el în cursul veacurilor.

Polonia nu se disciplinase încă politic, — ea care avuse înaintea ei același model ca și Italia tiranilor din secolul al XV-lea, imitatori ai Romei. Roma nu a fost însă realizată în Polonia, de și Polonii au dorit-o și au și fost în stare să facă astfel ca în literatură să se scrie latinește cum se scria în Italia. Temperamentul lor slav, capricios, imaginativ, rebel la tot ceia ce era ordine impusă, îi făcea pe Poloni nesupuși, divisați în partide care se luptau între dînsele. Regele ei însuși, până la Ștefan Báthory,—care el o bucată de vreme a disciplinat pe Poloni—, nu avea prea mare putere. Indată ce Polonii au scăpat de supt mîna regelui Ștefan, ei s'au răsbunat de atîta ascultare și, cînd s'au ales doi regi, Sigismund de Suedia și Maximilian de Austria, vremea nobililor a revenit. Regele a fost de aici înainte ținut la dispoziția supușilor săi. Intr'un moment ei au organizat și o ligă împotriva lui, „rokoszul” (cuvîntul a fost întrebuintat și în Moldova secolului al XVII-lea în sens de răscoală). Pe urmă chiar, după moartea lui Sigismund până la isprăvitul dinastiei de Suedia, suveranul a fost mereu nesigur pe tronul său; nobilii au ales pe cine s'a întîmplat și au nemerit cîndva și pe un biet tînăr beteg, sărac, fără niciun fel de influență, care a fost Mihail Wiszniewiecki. Pe urmă, din fericire pentru ei, au avut norocul să aleagă pe Ioan Sobieski, care fusese un timp aproape un comandant de cavalerie independentă, căutînd necontenit lupta și luarea la întrecere cu Turcii.

În această societate trebuia să fie tot așa. Cine învăța la școală? Călugări, copii de nobili, cari mai curînd sau mai tîrziu trebuiau să între în lume, și, deci, să fie stăpîniți de același spirit și să facă aceleași lucruri ca și înaintașii. Dar, oricum, altceva era să se învețe, ca înainte, la un biet călu-

găr din Moldova, cîți ani sînt de la Facerea Lumii și cîți ani de la începutul Romei și să se facă exerciții de celire din Psalmi — de și, la noi, în vremea aceea, predau și dascăli de grecește la Trei Ierarhi,— și altceva să înveți la școlile polone și să crești în mijlocul agitației aceleia neconținute a societății polone de atunci. De aici, din elemente astfel crescute au ieșit individualitățile atît de deosebite de a lui Ureche, cum e a lui Miron Costin și, după imitația tatălui, a lui Nicolae Costin.

Personalitatea lui Miron Costin se dovedește a fi total deosebită de a lui Ureche. Nu are principii de Stat, nu face filosofie politică, nu se gîndește la relațiile care există, sau care trebuie să existe între suveran și între supușii lui și nici nu a meditat asupra misiunii pe care o are, în societatea contemporană, clasa nobilă, căreia îi aparține. Toate acestea sînt lucruri pe care el le simte, dar nu le spune, pentru că pe dînsul nu-l interesează istoria în sensul Renașterii celeilalte, care, tîrziu, pătrunsese în Polonia și mai tîrziu încă la noi; pe dînsul îl preocupă ceia ce se întîmplă cu el și cu familia lui. De aceea ar fi fost foarte interesant dacă am fi avut povestirea lui Grigore Ureche pînă la epoca aceasta; dar cronica se sfîrșește la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Partea finală a povestirii este însă datorită lui Nestor Ureche, tatăl lui Grigore, acela, în care unii au căutat, — este multă vreme de atunci—, să vadă pe adevăratul autor al cronicii lui Ureche¹.

Grigore Ureche făgăduise a merge pînă în vremea lui Vasile Lupu. Ar fi fost interesantă această proiecție ultimă parte; ar fi fost aceeași imparțialitate senină și rece, aceeași neîncredere în el însuși, pe care o cunoaștem din istoria vechilor Domnii. Nu ar mai fi întrebuițat formule gata făcute în literatura polonă, nu fiindcă nu putea,— dovadă scrisorile din acest timp pe care le-am citat—, ci fiindcă el credea necesar să imite pe cineva.

Luajă în schimb pe Miron Costin. Tatăl său trecuse în Polonia și a stat acolo cîțiva ani. Pe vremea aceea bo-

¹ Adaog împotriva acestei afirmații un argument. Între hîrțile pe care le-am găsit la Innsbruck și pe care le-am publicat în volumul XI al colecției Hurmuzaki sînt scrisori ale lui Nestor Ureche și poate face cineva comparația între stilul ultimei părți din cronică și stilul acestor scrisori iscălite de tatăl cronicarului.

ierii refugiați în regatul vecin erau asigurați în felul acesta : precum în timpul nostru politicianii își depun banii la băncile din străinătate pentru ca să fie la adăpost, așa pe vremea aceea se asigura cineva, făcînd să fie înscris în rîndurile nobilimii polone. În unele cazuri se schimba și numele și, din Birnoveanu, boierul devenia Barnowski, căci Miron Barnowski nu era de loc Polon, ci drept Român, avînd moșie la Birnova. Dar a trăi în acest mediu polon nu putea să rămîie fără urmări. Costin nu a trăit însă la Varșovia, ci într'un colț de Podolie, la Bar. Dar Podolia e o provincie depărtată de Varșovia, cu o lume provincială nobilă, avînd mereu de luptă cu Cazacii, cari multă vreme au neliniștit acest colț de țară. O Polonie pe trei șferturi anarhică, în care tropotiau caii, sunau trîmbițele, se aruncau banii și se petreceau scene aspre la sfîrșitul ospetelor. A trăi într'un fund de Polonie atunci era cu totul altceva decît viața ce se putea duce în Moldova unde veniau la ospete boierii în hainele lor lungi, orientale, unde petrecerea era tacticoasă, și, cînd, la masă, se îmbătau oaspeții, era fără zgomot, fără scandal. De aceea uimirea alor noștri cu prilejul nunții lui Timuș, fiul Hatmanului căzăcesc, cu frumoasa Ruxanda, fata lui Vasile Lupu, cînd mirele nu vorbea cu nimeni, nici măcar cu viitoarea lui soție, nici cu socrii, cînd sta în colț, cum zice un contemporan, „ca un lup în tufiș” și-și mîncea unghiile, cînd rudele care veniseră cu el, *druștele*, s'au îmbătat în așa fel încît au trebuit să fie scoase la mijlocul mesei, iar nu la sfîrșit, cum cerea buna-cuviință, iar Cazacii de rînd alergau prin Iași și năcăjiau pe cei d'întăiu negustori evrei pripășiți acolo. A fost o mirare la Curtea imperialului Vasile Lupu să aibă un ginere de această calitate.

În Polonia însă lucruri de acestea erau obișnuite, ele se făceau în fiecare moment, așa încît boierul trăit peste graniță se întorcea acasă cu deprinderea unei vieți libere, în care fiecare făcea ce voia și ce putea. Și acesta un element al Renașterii, dar, de data aceasta, și forma este individuală,

Și, atunci cînd scrie povestea vremii sale, Miron Costin caută a spune ce a știut el, și atîta. Cîte lucruri nu ar fi putut adăugi din izvoarele polone care-î stăteau la îndemînă așa precum au făcut Simion Dascălul și vre-un Misail Călugă-

rul, cari au alcătuit cronică, într'o formă mai amplă, cu o aplecare mai mult spre împrumuturi dese din izvoarele pe care Ureche nu le cunoscuse, izvoare ungurești și izvoare polone! Putea să facă și Miron Logofătul o astfel de operă de compilație, cum o va face și fiul lui, Nicolae Costin, care, acesta, se găsește, într'o altă vreme, în epoca de erudiție.

Adăug că Miron Costin este mai totdeauna înduioșat; el se simte dator, aproape, să se înduioșeze. Pe cînd Grigore Ureche abia tresare de mîndrie națională, în sensul restrîns al mîndriei moldovenești, după cîte o victorie, urmașul scaldă în lacrimi scena uciderii la Constantinopol a lui Vodă Barnovschi, binefăcătorul Costineștilor, de la care el își trăgea și numele. Ceia ce atrage la Miron Costin mai e simpatica desordine, capricioasa înodare, și desfacere, și împleticire, și reluare a șirului povestirii. Liberă, aleargă frasa lui; începe prin a spune un lucru, pe urmă trece la altul, intercalează o idee, se întoarce înapoi, și jocul acesta făcut din bucățele de frase, el îl întrebuințează pentru a formă un mosaic pe atît de fermecător, pe cît este de nedisciplinat.

Dar influența aceasta a individului celui nou nu a venit numai din Polonia, ci și de aiurea, dintr'o țară cu mult mai înaintată decît Polonia. Țara aceasta, fără să putem spune că a creat, singură, la sfîrșitul evului mediu, Renașterea, — fiindcă Renașterea o întîlnim și în lumea franceză contemporană, poate chiar ceva mai înainte—, dar țara aceasta a fost, foarte multă vreme, sălașul însuși al Renașterii. Este vorba de Italia, care a găsit o formă latină perfectă, spre învățatură și altora, căci, orice s'ar spune, vechea Romă tot în sufletul burgheșiei din Italia secolului al XV-lea se putea găsi mai mult, suflet nou în care lucrau tot vechile instincte.

În această Italie au mers o mulțime de ai noștri încă în secolele al XV-lea și al XVI-lea, și, pe de altă parte, atîția din Italiani au fost ceruți de marea noastră boierime și de Domni, și au și venit, chiar și meșterii de pictură italieni, căci Alexandru Lăpușneanul a dorit să aibă pictură occidentală pentru mănăstirea Slatina. Încă de la jumătatea secolului al XVI-lea au fost la noi în țară Italiani, așa cum au fost Francesi pe lîngă Petru-Vodă Cercei, și ei sînt pomeniți în socotelile lui. Apoi încep a veni, din Constantinopol, un Bartolomeo Bruti,

un Bernardo Borisi, care e însuși nepotul influentului Postelnic Bruti, apoi un Minetti, și alții, cari represintau aceiași influență. Doar și Constantinopolul era plin de Italiani. Și la aceștia se adăugau, încă din acest secol al XI-lea, negustori italieni, cari erau foarte mulți, și negustori macedoneni cari, de o parte, mergeau în Veneția și, de altă parte, la București și formau legătura între strălucita rasă italiană și între capitala, din ce în ce mai închegată în sens european, a principatului muntean. Și apoi ceia ce nu trebuie uitat, este că noi eram în foarte strinse legături cu Grecii, în a doua jumătate a aceluia veac; aceasta fără nicio scădere pentru noi, cari represintam un punct de sprijin și un izvor de ajutor pentru toată creștinătatea răsăriteană. În vremea aceea noi eram tovarăși în cărturărie cu Grecii și mulți dintre Grecii aceștia învățau la Padova, care avea o Universitate și pentru lumea răsăriteană supusă Impărăției turcești. Se învăța aicea, înainte de toate, medicina amestecată cu filosofia. Acum, în timpurile noastre, este altceva medicina și altceva filosofia, dar pe vremea aceea filosofia și medicina mergeau împreună, așa încît ajungea cineva la școala de acolo „iatrofilosof”. De felul acesta poate să fi fost vestitul dragoman Panaioti Nikusios, dar fără îndoială Alexandru Mavrocordat, care și-a făcut învățătura acolo la Padova. În sfârșit, Apusenii, catolicii, cari urmăreau de foarte multă vreme, și într'un chip intensiv, de la începutul secolului al XVI-lea, unirea cu ortodoxii, prin călugării iesuiți, întrebuițau Universitatea de la Padova pentru ca prin ea să creeze un mediu religios favorabil acestei uniri. O serie întreagă de cărți au fost astfel făcute de oameni cari munciau aici pentru pregătirea operei de unire creștină.

Și iată că, atunci, apare ca om politic și scriitor, în sens italian, venețian, un fiu de foarte mare și de foarte bogat boier muntean, al lui Constantin Cantacuzino Postelnicul, omorît la Snagov de Grigorașcu-Vodă Ghica de frică să nu vadă înălțarea la Domnie a fiului acestuia și al Domniței Elina, fata lui Radu Șerban, represintind astfel nu numai Bizanțul, dar și tradiția nobilimii luptătoare de țară, care voiă să continue pe Mihai Viteazul. E Constantin, viitorul Stolnic, un tânăr foarte bine înzestrat, foarte activ, care, după ce a învățat

la București, a trecut la Constantinopol, și una dintre cele mai interesante descoperiri pe care mi le-a adus înainte soarta a fost însuși caietul de student, unde a însemnat studiile sale la Grecia din Constantinopol. Tot acolo se spune cum s'a îmbarcat apoi pentru Veneția, cum a străbătut Marea, cum s'a coborât în mindra și nobila cetate, cum a cercetat palatul ducal, ce cărți anume a cumpărat, mica lui bibliotecă de student, cum s'a dus apoi la Padova și a învățat acolo cu un Antonio dall'Acqua, un Arsenio Caludi. Multă vreme credeam că sînt cine știe ce dascăli ieftini ca pentru un debarcat din Orient; am cerut informații la un foarte vechiu și bun prieten al meu, d. Vittorio Lazzarini, profesor la Universitatea din Padova, și d-sa mi-a comunicat știri de mare interes despre acești dascăli, foarte cunoscuți, cari au stat în fruntea învățămîntului de acolo, fiind întrebuințați la așa-numitul Colegiu Cotonian. Aici, prin urmare, a învățat Constantin Cantacuzino Stolnicul, care a străbătut apoi și alte țeri din Apus, sînd și la Viena. Intors în țară, el era cu desăvîrșire transformat. Aceasta se vede din opera care i-a fost atribuită multă vreme după moartea lui silnică, în temnița turcească, marea *istorie*—nu cronică!—a Romînilor, a tuturor, care trebuia să meargă pînă în zilele lui și care a înaintat pînă la începutul secolului al XIII-lea¹. Ce are a face Ureche, numai cu latineasca lui, și Miron Costin, cu amestecul lui de latinească și de polonă, cu toată îndemînarea lui de poet polon—, căci el a scris pentru regele Ioan Sobieski și un fel de „Cîntare a Moldovei” în care amestecă foarte multă erudiție—, cu Constantin Cantacuzino! Acesta este fără îndoială un om superior, în adevăratul înțeles al cuvîntului, străbătut de *cultură italiană în rîndul în-lăiu, nu latină*, și în italienește s'au păstrat de la dînsul și răspunsurile date unui Marsigli, generalul italian plin de curiozitate geografică și istorică și în ce privește țara noastră. Nicio îndoială, cum o arată rămășițele bibliotecii lui, era un om foarte învățat în latinește ca și în grecește și — nu e niciun fel de îndoială, — și slavonește, cum trebuia să știe acela care mult timp a fost sfetnicul lui Constantin Brîncu-

¹ O continuare, cu citații [de scriitori] latini, discutate și criticate, a cronicii mîntene trebuie să fi avut ca basă o continuare pînă după 1450 a acestei lucrări,

veanu, dar el se îndrepta înainte de toate către cărturăria italiană contemporană. Numai cît de la dînsul, care putea să deie atît de mult, au rămas numai frînturi dintr'o operă în care întrece ca plan, informație și metodă tot ce se voise și se adusesese la îndeplinire, pînă atunci, la noi.

Pentru Constantin Cantacuzino Stolnicul, Muntenia, Moldova, Ardealul înseamnă tot o țară. Pentru dînsul nația moldovenească, nația românească de dincoace sau de dincolo de munți sînt lucruri care nu au sens decît laolaltă, pe care le-au despărțit împrejurările, dar pe care scriitorul care se gîndește la principii, nu trebuie să le osêbească. Ba, chiar, Romîni macedoneni sînt pentru dînsul o parte integrantă a neamului, și pe acești Romîni balcanici, cari niciodată nu s'au mai amestecat, din vechi timpuri ale evului mediu, în viața noastră istorică, el îi introduce în povestirea lui, luîndu-li apărarea cum e gata a se bate cu oricine, cînd se atinge onoarea nației sale.

Nu este vorba aici de calcul politic ca la Ureche, care arată că au avut dreptate Domnii moldoveni față de cei poloni, cînd el apără cu credință și avînt pe ai săi, pe cari-i concepe în chip cu desăvîrșire apusean; împotriva dușmanilor naționali el se ridică, liniștit, stăpînit, de cite ori este vorba de mîndria românească. În presintarea întregii istorii a poporului românesc de pretutindeni, de prin părțile Dunării pînă în fundul Balcanilor și în Pind, el înțelege a întrebuița toate izvoarele. Miron Costin nu întrebuițează, nu citează decît în cartea lui despre origini, mai înlînsă decît considerațiile lui Urechii; dar încă stîngace în formă; unele izvoare; Ureche recurgea la ele atunci cînd era discuție. Dar, în ce privește pe Constantin Cantacuzino, el merge curent la izvoarele din țară: a cunoscut cronicile moldovene, a fost perfect inițiat în opera lui Ureche; pe lîngă aceasta consultă și izvoarele apusene, cum, e de pildă, Laurențiu Topelin, de ale cărui păreri vorbește mai ales la problema originii poporului românesc. În aceeași chestie, esențială pentru amîndoi, Miron Costin vede Roma prin lumina cărții polone, pe cînd Constantin Cantacuzino a pătruns în viața latină însăși și vede Roma, uitîndu-se drept în fața ei, cu totul altceva!

Stolnicul întrebuițează însă și documente. Bietul părinte

Dosoftei, cînd avea un hrisov în mînă, ici și colo, discuta în cîte o notă a scrierilor sale cutare punct din originile Moldovei, dar la scriitorul romîno-italian este o dorință de a întrebuița *toate* documentele cîte îi puteau cade în mînă. A redactat astfel pentru folosul lui cea ce numesc cu „Cronologia tabelară”, adică o serie de însemnări cu privire la documente din secolul al XIV-lea înainte. Și el, care cunoaște Alexandria și o răspinge, recurge și la amintirile populare, la cîntecele de vitejie. Astfel *el scrie istoria cu o concepție cum nu o avea niciunul dintre istoricii contemporani în Apus*: găsește toate izvoarele pe care le întrebuițăm noi astăzi. Ce nenecocire că din această carte a lui nu ni s'a păstrat decît numai fragmentul pînă la Attila! Intr'un manuscript acum dispărut era și o scurtă istorie a Veneției pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, care nu putea fi decît a lui¹.

Stilul lui Constantin Cantacuzino întrece în complicație și artificiu tot ce se scrisese pînă atunci. Propoziții foarte complicate, învîrtituri măestrite care au rămas pînă acum în limba italiană de o oarecare greutate: cuvintele le înțelegeți toate, cu toate acestea frasa rămîne neînțeleasă, pentru că frasa este o lucrare măiastră, în care se amestecă atîtea amintiri latine. Frasa francesă este mult mai algebrică și une ori rezolvă într'adevăr problemele în chipul simplu al ordinii invariabile: subiect, predicat, compliment, așa cum era în gramatica lui Manliu, care nu este decît o copie în românește a lui Noël și Chapsal, după care au învățat atîtea generații. Dar aici aflî frase care par învîrtite între degete, aruncate în aier și apoi iarăși prinse, din zbor. O formă care nu mai fusese întrebuițată și care nu va putea găsi imitatori.

Vreamea următoare, supt influența altui curent apusean, va apuca alt drum.

¹ S'a încercat acum în urmă de un tânăr învățat italian, d. Tagliavini, bun cunoscător al limbii românești, să i se atribuie Stolnicului niște însemnări lexicografice, presintîndu-se facsimile după manuscript, dar eu, care cunosc bine scrisul lui Constantin Cantacuzino, pot spune că lucrarea nu e a lui. V. *Studi Romeni*, I.

VI.

Memorialiști și erudiți.

Alături de individualiști ca Miron Costin și Constantin Căcuzino, scriitori mai modești ca pregătire, dar plini de amintirea lucrurilor trăite și încălziți de patima luptelor politice la care participaseră, dau o altă povestire, aceea a simplilor luptători și *alcătuitori de memorii*. La dînșii e numai ecoul din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a evenimentelor mai vechi din Muntenia. În fața lor un povestitor moldovean cu privire la care, fără a părăsi cu totul părerea cea veche pe care am exprimat-o eu în ceia ce privește stilul lui, și care rămîne adevărată, se impun noi complectări: este vorba de Neculce.

Să luăm întâiu povestitorii munteni. În Țara-Românească până la 1680, nu se simția nevoie să se presinte dezvoltarea Domniilor,— căci nici nu putea fi vorba decît de o dezvoltare a Domniilor, istoria în sensul nostru fiind un lucru care trecea cu mult peste nivelul concepției oamenilor de atunci. O istorie a secolului al XV-lea, cu dramele lui, cu atît mai puțin a secolului al XIV-lea, cu începuturile, nu era posibilă. În secolul al XVI-lea, chiar, în care am văzut că a fost foarte multă cultură, istoria țerii înseși, nu a Domnului din Scaun, a boierilor luptători, pornind de la cele mai vechi timpuri, tratînd problema fundării Statului, dezvoltarea lui pînă la vremea lui Mihai, nu intra în mintea nimănu. În Moldova era altceva. Nu trebuie să uităm pentru Moldova următorul lucru, că: influența vechii culturi slavone s'a exercitat aici pe două căi, în Muntenia pe una singură: prin Peninsula Balcanică, de la Sîrbi, mai puțin de la Bulgari, de și a fost școala lui Eftimie

de la Tirnova care a avut influență asupra culturii muntene; la Moldoveni și din Sud, prin Muntenia, și din Nord și Nord-Est, prin cultura ruteană, a Statului lituano-rus care s'a confundat pe urmă în regatul polon.

În Muntenia nu exista deci cronică la 1688; doar pe vremea lui Matei Basarab, oarecare urme de povestire, contopite apoi în corpul cronicilor muntene de mai târziu. Când a fost să se facă această istorie a principatului muntean, s'a recurs la povestiri în versuri și în grecește, la paginile unui Stavrinós, unui Matei al Mirelor, din Asia Mică, care a făcut și el un fel de cronică în versuri cu sfaturi pentru contemporani. Au fost siliți compilatorii dintre 1670 și 1680, în lipsa unor însemnări indigene, să recurgă la aceste poeme ale străinilor. Când apare atunci cronica lui Stoica Logofătul Ludescu, ori cronica aceea pe care continuu să o cred în legătură cu Constantin Căpitanul Filipescu, împotriva părerii lui C. Giurescu, care credea că și aici este vorba de Radu Popescu, cronicar din aceeași epocă, avem de sigur a face și cu evenimente înfățișate în graiul de toate zilele, în graiul scrisorilor, însemnărilor și povestirilor oarecare. Mai ales în ce privește pe Logofătul Cantacuzinilor, Stoica Ludescu, un om care nici nu iscălește compilația sa. Aceasta înseamnă că tendința nouă individualistă la dînsul nu se manifesta puternic; el este doar *omul unei familii* și el scrie nu pentru oricine, ci pentru acea familie, așa încît, dacă nu e vechiul tipism anonim, este caracterul de partid.

Dar *cronica de partid nu intra în tradiția țerii*; însăși alcătuirea partidelor este datorită unei influențe absolut occidentale care vine din Ardeal și mai ales din Polonia, căci în Ardeal n'au fost niciodată partide așa de neted determinate ca în Polonia.

În ce privește pe Constantin Căpitanul, el este un om purtat prin lume. A fost în Ardeal, cunoaște societatea aceasta de limbă latină, căci acolo, până foarte târziu, limba latină era limba secundară, de întrebuințare curentă. Este o deosebire de făcut între unul și altul, și caracterul occidental este, mult mai neted la Constantin Căpitanul, care vorbea împotriva Cantacuzinilor, decît la Stoica Ludescu, care apăra cauza lor.

Cronicile acestea sînt foarte modeste, dar cu tot acest caracter smerit al lor, mergînd pînă la anonim, este totuși,

venind din Apus, pe calea arătată, o căldură pasională. Este și vederea evenimentelor, nu supt răspunderea Celui de sus, nu supt acțiunea „vremilor”, ca la Miron Costin, ci supt a oamenilor, cari se amestecă în viața politică. Aici e o deosebire foarte netedă între concepția de aici și cealaltă. Cronica veche considera pe om ca o uncealtă dumnezeiască, — după cum spunea Bossuet: „omul se mișcă, Dumnezeu îl mână”. Ceia ce se întâmplă, e pentru că așa vrea Dumnezeu. Cutare a fost bun, cutare a fost rău, pentru că Dumnezeu a vrut așa. Cutare faptă ticăloasă s'a îndepărtat pentru că Dumnezeu a vrut să ajute pe cineva, iar, dacă fapta ticăloasă s'a întâmplat, Dumnezeu a vrut să pedepsească pe cineva, care deci nu merită să fie înfățișat ca vinovat înaintea tuturor. Pe cînd cronica mai nouă, cum este a lui Stoica Ludescu sau a lui Constantin Căpitanul, îi face, cum am spus, pe oamenii înșiși răspunzători pentru acțiunile lor. De o parte simpatie, de altă parte antipatie; de o parte lumină, de alta umbră; este o judecată veșnică, pe care o face cronicarul, stînd în scaunul de prețuire. Aceasta este fără îndoială un lucru nou.

La Ureché motivele umane sînt foarte rar înfățișate și nici odată nu se înfățișează omul lucrînd pentru dînsul. E un fel de amestec al unui sentiment creștin, care ni spune că Dumnezeu trăiește în toate, și de sentiment al Renașterii, că lucrurile trebuie să se întîmple fiindcă așa urmă să se întîmple. E o concepție antică; rare ori întîmpină cineva în antichitate pamphletul, atît de răspîndit în timpul nostru.

La Moldoveanul Ion Neculce, ni se înfățișează, la prima vedere, un boier de țară, un fel de răzeș, fără cultură și fără orizont, dar avînd cu toate acestea un temperament foarte puternic și o inimă în legătură cu inima — dacă am putea întrebuința cuvîntul acesta, — cu inima obștească a poporului român așa cum se înfățișează el în Moldova; deci un Moldovean de treabă și sfîtos, un mare povestaș. E greu să se povestească mai pe înțelesul poporului nostru și într'o formă mai corespunzătoare cu ideile și sentimentele lui obișnuite.

Nu afli nimic individual, nimic pretențios în tot cuprinsul acestei cronici.

Și cu toate acestea mai e ceva: stilul înșeală foarte ade-

se ori; poți îmbrăca într'un stil foarte tradițional un fel de a fi revoluționar, după cum poți îmbrăca într'un stil foarte revoluționar ceva care aparține tradiției celei mai autentice.

Ce spune Neculce? Spune, din istoria Moldovei, ce a văzut el, ce este în legătură cu dînsul. El nu uită a însemna ce a făcut boierul Neculce, adică el însuși. Ca și în cazul lui Miron Costin, avem, deci, a face cu o cronică individualistă, cu același individualism care vine de aiurea. Dar el nu era un ucenic al școlilor polone, familia nu-i trecuse în regatul vecin, nu a-vuse legături cu linereța de dincolo de Nistru. Foarte adevărat. Însă Ion Neculce, cu tot numele lui dublu, atît de românesc, avea mult sînge grecesc în el. El se cobora prin tatăl său dintr'o familie grecească; era rudă cu Cantacuzinii.

Alături de influența ancestrală venită pe altă cale, nu se putea, apoi, să nu aibă influență și asupra lui curentul cărțurăresc din Polonia.

Cronicile nu se tipăreau, nu-i trecea nimănu prin minte să le tipărească. Se publicau numai cărți bisericești, nu și însemnările istorice, care cuprindeau aprecieri ce puteau să supere. Ar fi fost să se semnaleze cineva răsbunării posibile a unui Domn, dacă ar fi dat la lumină un capitol de cronică, și Domnii se schimbau așa de des! Dar, între boieri, cronică se cetia. Ea trecea, în manuscript, de la unul la altul. Și, prin urmare, Ion Neculce a avut în mină cronică lui Miron Costin. Căci toate cronicile acestea se leagă una de alta. Odată ce Ureche a făcut cronică lui, Miron Costin și toți ceilalți cari se vor perinda, vor sta supt influența acestei cronici, și, la rîndul lui, Neculce a suferit-o.

Dar la Neculce sînt de observat încă două lucruri. El s'a întîlnit cu Rușii și a trebuit să treacă în Rusia, să se găsească în mijlocul societății rusești, care, — țîn să observ acest lucru, mai ales față de anumite păreri exprimate de scriitorii mai tineri, cari în această privință hotărît că greșesc—, nu-i plăcea fiindcă era prea mult strînsă într'un fel de disciplină de casarmă, groaie, care pentru dînsul, Moldovean deprins a trăi și a vorbi oarecum liber, era o suferință de fiecare moment. Și aceiași judecată o întîlnim, de altfel, și într'un raport al unui Saxon venit în Muntenia pe la 1690: dorința lui Petru-cel-Mare de a cîștiga pe Munteni nu poate a-

vea sfârșit rodnic, crede el, pentru că Petru era „ein Herr allzu strenger Disziplin”, „un om de o disciplină prea strânsă”. Dar Neculce mai spune și altceva: lui nu-i place Rusia pentru că nu sînt cărturari, pentru că, am zice azi, oamenii de acolo nu au preocupăți intelectuale. Petru credea că face o revoluție atunci cînd sîlia pe orișice Rus să umble proaspăt bărbierit, ori ca ficcare să cetească aritmetica lui. Dar, cînd, prin măsuri oficiale, cu jandarmul și soldații sîlești o nație să învețe ce este aritmetica, își poate închipui oricine că acolo nu este prea multă intelectualitate.

În societatea aceasta, dacă nu a găsit intelectualitate, Neculce a găsit totuși altceva: a găsit *un orizont politic care nu era în Moldova*. Rusia avea ambiții în toate părțile, ambiții de Putere mare, și la Ion Neculce, într'o anumită fasă a lui, se vede o neconținută privire asupra împrejurărilor ce aiurea, care constituiau deci pentru el un nou izvor de informație pe care, de sigur nu l-ar fi avut altfel.

La o parte de povestirea însăși, prinsă în anumite limite cronologice, fără niciun fel de pretenție cronicarul adăuge un capitol de istoria Romînilor în ceia ce numește „O samă de cuvinte”. Originea acestor delicioase scene o cunoaștem: sînt legende pe care le culege Neculce. Simțul poeziei populare a putut fi pierdut în vremea în care scria el și poesia să fi trecut în prosă. Se poate pune astfel, la noi, cu prilejul lui Neculce întreaga discuție care s'a pus cu privire la povestirile despre regii franci din cronica lui Grigore de Tours, singura prin care cunoaștem pe Merovingieni: cuprinde ea legende care fuseseră cîndva cîntece populare, ceia ce după părerea germaniștilor ar duce la concluzia că trebuie să vedem o origine germanică a cîntecului popular însuși, ori au fost de la început numai simple legende?

Dar Neculce, indiferent la caracterul plin de ispite literare al acestor povestiri, nu le amestecă niciodată cu realitatea; el le pune de o parte și face o deosebire între legendă și istoric, ceia ce nu s'ar fi întimplat la un om care ar fi avut mai puțin simț critic. El vede că aici nu este adevărul istoric, dar cu toate acestea le cuprinde lîngă cronică întocmai ca și Stolnicul Cantacuzino, care spune că istoria trebuie să întrebuițeze și cîntecele bătrînești și legendele din popor. E

aceiași stare de spirit și la unul și la celalt, numai cît unul prelucreează acest material istoric, celalt nu se ocupă de aceasta, ci, pur și simplu, pare a spune: iată, cînd veți scrie istoria țerii, vă pun la dispoziție un material care nu trebuie să se piardă.

Aceiași orizont occidental, cu un amestec care la Neculce nu se întilnește, căci el înțelege să scrie numai moldovenește. fără a introduce cuvinte străine, fără a latinisa, se întilnește și în opera istorică a lui Radu Popescu, din Ilfov, marele dușman în scris al lui Șerban Cantacuzino. E un cronicar politic deosebit de interesant, fiindcă, de o parte, în felul cum povestește el în memoriile lui, se apropie de Miron Costin și de Neculce, dar, în același timp, sau, mai bine zis, într'un anume moment din dezvoltarea scrisului său, el este și un martor al vremurilor sale, spunind lucruri pe care le-a săvîrșit și el însuși¹.

Va să zică e un autor de memorii, un individualist ca și cei doi Moldoveni de cari am vorbit. Dar Radu Popescu, în afară de aceasta, a fost îndemnat a scrie și o cronică. În această cronică este un amestec de acușări contra Domnului cu aprecieri oarecum obiective.

Dar la dînsul, care a fost trimis dese ori în solii și care a avut legături cu Ardealul se simte și acea influență nouă care ar merita să fie studiată deosebit. Încă din timpul urmașilor lui Matei Basarab și ai lui Mihnea Radu, care imita pe Mihai Viteazul, dînd lupte după pilda Călugărenilor, și care a murit în pribegie, se introduce neologisme latine în românește. Scrisorile lui Mihnea Radu către Sibieni cuprind cîteva caracteristice, și un studiu ar fi de făcut și în ce privește instrumentul sintactic, ca să se vadă întru cît sintaxa veche, laxă, ne-disciplinată este supusă aici influenței celei occidentale. Iarăși o pătrundere a Occidentului în scrisul nostru.

Dar acela care a reușit, peste luptele de partid, suprimîndu-le cu cea mai mare asprime și întinzînd aripile sale o-

¹ În volumul al V-lea din *Magazinul istoric pentru Dacia* s'a dat această serie de povestiri contemporane pe care le-am atribuit și continuu să le atribui lui Radu Popescu. Este însă o altă părere, părerea lui C. Giurescu. Dar nu vîd între contemporani pe nimeni care ar fi putut scrie în felul acesta.

crofitoare asupra vieții românești nu numai din Muntenia, dar de pretutindeni, până în Ardeal, a fost Constantin Brîncoveanu, de fapt un Domn al tuturor Romînilor. Moldova a fost cîrmuită de dînsul, căci fata lui Maria a fost soția tînarului Duca, iar în Ardeal ar fi vrut să-și așeze alt ginere, străin, ori să treacă el însuși. Constantin Brîncoveanu este, cum am spus și altă dată, fără îndoială o imitație, aș zice: o contrafațere orientală, foarte modestă, a lui Ludovic al XIV-lea. Domnii cei vechi aveau o căsuță de boier, o gospodărie ca oricare alta, o Curte domnească, în jurul vre-unei biserici. Cu totul altfel la acest jumătate de Cantacuzin care era Brîncoveanu. Unuia ca acesta îi trebuia o Curte domnească; Brîncoveanu a vrut deci să aibă reședinți la care înaintașii săi nici nu se gîndiseră, și și-a făcut castelele pretutindeni; ca acelea de la Potlogi ori de la Mogoșoaia, cea mai frumoasă clădire de locuință în vechiul stil românesc. Castelele acestea sînt „Versailles”-urile lui; numai că, în loc să-și facă o singură casă, și-a făcut mai multe, case mari boierești în mijlocul grădinilor de stil apusean. Nu-și închipuie cineva cît era de adînc, în Constantin Brîncoveanu, amestecul de Constantinopol și de Veneția. Moda era constantinopolitană: papuci, haine largi, manta prinsă cu copecă la git, părul ras, numai cu o șuviță la spate, aceia despre care se spune, cu privire la Turci, că li trebuia ca să-i prindă de dînsa îngerul morții (pe cîmpia de luptă. Dar atîtea lucruri, mai ales prin Constantin Stolnicul, veniau prin Veneția, în care supt acele raporturi se concentra Occidentul.

Cînd i-a trebuit lui Brîncoveanu și o cronică oficială, el a pus pe Radu Greceanu, expert în domeniul traducerilor teologice, să facă și o cronică de Curte, solemnă, maiestoașă, avînd pe ici pe colo și cite o înșepătură împotriva adversarilor lui Vodă. Dacă se întîmpla ca acesta să se certe cu cineva, Radu Greceanu trebuia să recie capitolul și să înfățișeze rău pe acela care la început ieșise bine, și invers. Din care cauză Radu Greceanu ni este păstrat pentru unele părți în două forme cu desăvîrșire opuse.

Peste toți aceștia, cari nu trăiesc, deci, numai în modul îngust pe care l-am putea presupune, se întînde, într'un anume

moment, o *influență a erudiției apusene*. Cel mai caracteristic reprezentant al acestei erudiții apusene, amestecat și cu alte elemente, este Dimitrie Cantemir.

În Apus, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea pasiunea individualismului, care, acolo, îmbătrânește mai răpede, fiind și mai veche în acele părți, încetează supt oblăduirea lui Ludovic al XIV-lea, când nu se îngăduia niciun partid, nicio pasiune de ordin politic și social. Nobilimea era luată din castelele ei și dusă la Versailles. Nu mai sînt paginile admirabile de ură din timpurile războaielor religioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care fac mai mult decît literatura cuprinsă în manualele de istorie literară.

Ludovic al XIV-lea cu pompa lui apasă peste tot, și ceia ce regele dorește mai mult și izbutește a impune este o înfățișare obiectivă, elegantă a scrisului, supus și ei la tirania manierelor. Să facă cineva algebră, geometrie cît o putea mai mult, să studieze pe cei vechi, pe antici, e foarte recomandabil: cu cît va gîndi lumea mai mult la literatura romană, cu atît va critica mai puțin vremea curentă. Lupta dintre cei vechi și dintre cei noi, „la querelle des anciens et des modernes”, presintă o polemică într'o formă care nu mai este a lui Pascal: peste vechile „Provinciale” ale acestuia, peste chinul tragicei lui cugetări, erudiția d-nei Dacier. Bileau însuși, într'un moment, s'a ocupat de un autor sirian care scria grecește și a dat o cercetare foarte erudită asupra acestui Longin. Unii filosofi, cum era Leibniz, se ocupau și de lucrări care nu erau în legătură cu filosofia, cu un fel de istorie fără niciun fel de caracter și niciun fel de tendință. Ceia ce stăpînește epoca este deci erudiția pură, care va domina și secolul al XVIII-lea, cu Benedictinii de la Saint-Maur, cu *Gallia Christiana*, cu Dom Bouquet și *Scriptoras* ai lui, cari vădesc aceeași tendință.

Tendința se întîlnește imediat și la noi. Acel care reprezintă în mod foarte complicat această tendință de erudiție este, am spus-o, Dimitrie Cantemir, Un portret de tinereță presintă complexitatea, cu elemente de Orient și de Occident, a acestui spirit remarcabil, unic. În cap un turban, dar nu capul ras cu șuviță, ci plete mari de perucă, ce i se coboară pe umeri, după moda lui Ludovic al XIV-lea; mustăți scurte,

barba rasă, pe cînd Turcii, pe vremea aceea, o purtau plină. Cantemir face deci unele concesii portului turcesc, dar încolo tot felul lui de a se purta este al Apusenilor. La gît o cravată înodată ca la Paris, pe cînd trupul, cuprins într'o haină de brocart pe talie, se presintă supt un aspect veneto-constantinopolitan; la briu o sabie turcească, îndoită, un hanger.

Întăiu el și-a făcut învățătura la Iași, cu Italo-Grecul Cavavela, pe vremea cînd acolo era și o școală superioară ieșuită¹. Fii de boieri mergeau acolo, și între alții fiul cel mai mare al lui Miron Costin, Nicolae, care îmi face și azi aceeași impresie ca și acum treizeci de ani, de pedant exact, incapabil de orice inițiativă, plin de pretenție, socotindu-se superior tuturor celor cari au învățat mai puțin decît dînsul.

În Nicolae Costin vedem școlarul, în fiecare moment. Din dreapta, din stînga, de oriunde, el se silește să culeagă cît mai mulți scriitori, pentru ca să poată spune: se știa atîta, dar eu știu ceva pe lingă acestea toate. Cronica pe care a scris-o astfel este într'un stil deosebit de slab, iar valoarea de informație, redusă. Cîndva am crezut că așa-numitul „Ceasornicul Domnilor”, care se știa că este o adaptare după o carte spaniolă „Horologium principum” de Guevara, cuprinde totuși o parte privitoare la viața Moldovei: mi se părea că pleacă, pentru anume părți, din împrejurările moldovenesti de la începutul secolului al XVIII-lea. Controlul făcut la Școala noastră din Franța arată că nu există un cuvînt care să nu fie tradus. „Ceasornicul Domnilor” poate fi interesant în ce privește forma, poate fi întrebuițat ca documentare filologică, este chiar o lectură plăcută, dar originalitate nu cuprinde nicio picătură.

Cu totul altfel este Dimitrie Cantemir, care nu a învățat la Ieșuiți. Tatăl său era un necărturar, care se iscălia cu un bloc de lemn în care erau săpate cuvintele solemne: „Io Costantin Voevod” și trăgea cu pămătuful pe de-asupra. Mama lui fusese însă o femeie romantică, și a dat fratelui lui Dimitrie numele de Antioh, în legătură cu povestea lui Alexandru-cel-Mare. Dimitrie, și în felul său de a gîndi, avea asămănări cu

¹ Am tipărit socotelile școlii acesteia în vol. I-II din *Studii și documente*, și de sigur că ele s'or mai fi păstrînd în arhiva bisericii catolice din Iași.

tatăl său, dar în dorința aceasta de a străbate în toate dome-
 niile cunoștinții umane e fiul mamei, moartă în tinerețe. Tatăl
 doria să învețe pe copii cu pasiune, poate tocmai din pri-
 cina ignoranței lui. Antioh nu era un om deosebit, și în acest
 domeniu nu s'a ales nimic de dînsul. Dimitrie, în schimb, era
 un spirit deosebit de sprinten și s'a dat imediat, cu patimă, la
 învățătură. Călugărul acela Ieremia Cacavela, Cretan de origine
 italiană, un simplu „iatro-filosof”, ca și Alexandru Mavrocor-
 dat Exaporitul, a format după asămănarea sa pe domnescul
 școlar. Creta însă însemna o regiune în care Orientul cu Oc-
 cidentul se amestecau de o mulțime de vreme. Insula gre-
 cească, ocupată de Venețieni încă din secolul al XIII-lea, trăind
 apoi patru sute de ani supt stăpînire latină, adăpostia o
 populație grecească foarte inteligentă. Cu inteligența aceasta
 nativă a lor, ei au reușit să realizeze sinteza de care vorbiam
 și pe care o vedem la acel filosof și doctor de la care Di-
 mitrie Cantemir a învățat o filosofie de acest fel. Mai lîrziu a
 studiat și opera unui filosof german. Dar mai ales la Con-
 stantinopol, trimes acolo ca ostatec, el a fost inițiat în trei civi-
 lizații de-odată. Grecește știa bine: a fost în legătură cu toți
 învățații greci de pe vremea lui. Nu era un elenist, în sen-
 sul filologic al cuvîntului, însă putea să citească izvoarele
 vechi, fără niciun fel de dificultate, și să le înțeleagă, de-
 plin. Știa turcește; singurul dintre creștinii erudiți ai secolului
 al XVIII-lea care a fost adinec cunoscător al limbilor or-
 ientale vorbite. Nu e izvor turcesc pe care el să nu-l fi
 putut întrebuița pentru „Istoria imperiului otoman”, care
 nu numai că a fost cea mai bine informată din istoriile si-
 milare de pe vremea aceea, dar mai avea originalitatea de
 a reda lucrurile turcești în spirit răsăritean. Pe lîngă aceasta
 era un scriitor de limbă latină, și, cum toată partea aceasta era
 un vechiu ținut de limbă italiană și unul nou de limbă fran-
 cesă, de sigur că Dimitrie Cantemir nu poate să nu fi știut
 și italianește. Era primit la ambasadorul francez Désalleurs
 și, într'un moment de mare necaz pentru el, a găsit cîndva
 refugiu la ambasadă. Lungii lui ani de refugiu în Rusia, unde
 s'a însurat și și-a crescut copiii, l-au făcut să știe și rusește.
 Astfel fiul de Domn moldovean a trăit într'un mediu care
 i-a îngăduit lui, și numai lui în toată această epocă, în Răsărit

și Apus, să aibă cunoștința tuturor literaturilor și tuturor formelor de cultură, de la antichitatea greacă și latină până la cultura orientală, turcească, arabă, persană.

Și, totuși, de această bogată informație, spiritul său nu se lasă strivit; el a putut-o purta pe umeri: soldat împovărat cu arme grele, era capabil însă a merge la asalt, pentru orice țintă, și atunci din spiritul lui moldovenesc plin de originalitate, din vigoarea aceasta pe care nimic nu o putea înăbuși a rezultat încrederea cu care el a atacat, și puterea cu care a biruit, toate subiectele, precum acela al „Istorici imperiului otoman” sau acela despre religia mahomedanilor, operă admirabilă care nu este în de ajuns de cunoscută¹.

S'a amestecat și în discuțiile teologice din Rusia și teologii contemporani, un Teofan Procopovici, de pildă, au fost biruiți de către dînsul cînd a fost să se interpreteze teologic Sfînta Scriptură.

În afară de aceasta, cum literatura, pentru Orientali, înseamnă fabulă, de la vechile fabule ale lui Bidpai și de la vechile povești indiene, Cantemir a luat un subiect de istorie contemporană și l-a turnat în formele acestea străvechi, dîndu-ni „Istoria ieroglifică”, inspirată în parte și de la vechi romane, ca „Etiopicele” lui Heliodor, de care s'a desfătăt antichitatea grecească tirzie. E vorba de intrigile și luptele românești la Constantinopol, tratate cu ceva pasiune și cu mult humor.

În același timp Dimitrie Cantemir a pus pe alte baze istoria poporului său, și acesta este fără îndoială cel mai mare merit al lui: el a considerat poporul său ca un singur întreg, înlocuind ca acel Muntean contemporan, Constantin Cantacuzino Stolnicul. Cînd într'un popor apare un singur om cu o idee, este mare meritul omului acelaia nepotrivit cu timpul său, dar, cînd nu numai un singur om, ci mai mulți răsar cu aceiași idee, aceasta înseamnă că ideea este a poporului întreg, și locul are o valoare și mai mare. Prin urmare, în societatea românească de atunci, ideea unității naționale se

¹ D. Ștefan Ciobanu a arătat la Academia Română că aceia ce ni închipuim ac cu privire la cartea aceasta este cu totul altceva decît realitatea; că e vorba de o lucrare cu mult mai bogată și cu mult mai originală de cum se crede.

impusese; după ce bijbiiseră puțin Miron Costin și Nicolae Costin în jurul acestei idei, ea ajunsese a se afirma deplin și în Muntenia și în Moldova. Dar Dimitrie Cantemir aducea un element nou în ordinea aceasta, la care ajunsese, înaintea lui, unul pe calea influenței polone, celalt mai mult pe a influenței italiene, dar la care el ajunge printr'o concepție mai modernă și mai aproape totuși de mintea fiecăruia, și anume ideia dreptului de proprietate ancestrală a Românilor asupra întreg teritoriului lor. Astfel două legături sînt stabilite de Cantemir: *legătura între Romîni de pretutindeni și legătura Romînilor de pretutindeni cu pămîntul românesc*. Fără îndoială aceasta este una dintre cele mai mari idei ale trecutului nostru.

Peste tot, ceia ce armonisează și leagă la un loc materialul de fapte pe care îl minuia, era *lumina cu totul nouă pe care el o arunca une ori și spre viitor*. În două domenii mai ales ea se manifestă. Până la el geografia era o înșirare de nume, căci nu este o singură operă în Europa în care să vedem viața întregă a unui popor așa cum este cazul cu „Descrierea Moldovei” a lui Cantemir. Aici se găsește o presintare a pămîntului, a organizației administrative, a superstițiilor populare pe lângă scene, atinse oarecum în treacăt, de istorie. Acele superstiții populare pe care Stolnicul Cantacuzino le credea necesare pentru istorie sînt pe larg tratate aici; acele legende pe care Neculce le punea în fruntea cronicei sale, sînt intercalate aici. Dar și în tehnica geografiei, d. G. Vilsan a găsit, acum în urmă, contribuții neașteptate ale lui Cantemir, descoperind și admirabila lui hartă a țerii moldovenești. Până acuma se credea că harta Moldovei a lui Dimitrie Cantemir este alta; d-sa a găsit-o însă pe cea adevărată, care este mult superioară celor atribuite lui. E interesant pentru paralelismul nostru că și Stolnicul Cantacuzino a făcut o hartă, a Țerii-Românești, pe care o cunoaștem numai din scrierea unui Italian Del Chiaro, autorul „Istoriei revoluțiilor din Muntenia”; în timpul din urmă se începuse a se spune că nu este harta lui Cantacuzino, ci a lui Ioan sau Ieroteiu Comnenul, episcopul de Silistra, dar acum cîteva luni de zile d. Dimăncescu, consulul nostru din Statele-Unite, a înfățișat Academiei harta lui Cantacuzino pe care a găsit-o: e vrednică

de toată atenția. Dar ceia ce nu ar fi putut face, Constantin Cantacuzino Stolnicul a făcut-o Dimitrie Cantemir cînd, ca tovarăș chemat în Crimeia de Țarul Petru, a schițat profiluri de munți așa cum le schițează geografii în timpurile noastre.

În ce privește al doilea domeniu, al istoriei, trebuie să înțelegem un lucru: „Istoria imperiului otoman” nu este o simplă descriere de fapte, ci o dramă, o adevărată tragedie antică. În Apus; niciodată istoria nu fusese tratată astfel ca dramă, înfățișîndu-se ridicarea unui popor, punctul culminant și scoborîrea lui. Ceia ce mai tîrziu a făcut Gibbon asupra Imperiului roman și ceia ce, înainte de Gibbon, făcuse Montesquieu în „Considerațiuni asupra mării și decăderii romane”, a încercat-o înainte de dînsii Dimitrie Cantemir: *Este cea d'întăiu istorie filosofică a unei Impărății*¹.

Din Moldova aceasta pe care noi o concepem patriarhală, pleacă une ori forme și se desfac linii de viitor care întrec concepția apuseană.

¹ Cartea a fost tipărită tîrziu de Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir, după apariția cărții lui Montesquieu, dar Antioh Cantemir a fost ambasador al Rusiei la Paris și aici a trăit în cercul filosofilor franceși: în această vreme el a avut legături și cu Montesquieu. Antioh Cantemir avea manuscriptul latin al cărții părintelui său și i-a comunicat în aceste cercuri.

VIII.

Decăderea vechiului spirit. Traduceri religioase din grecește.

După ceia ce dăduse Cantemir pe la 1700 în eugelarea românească aplicată la lucruri românești cu o energie și o strălucire fără păreche până atunci, s'ar fi putut aștepta cineva pentru secolul al XVIII-lea la o mișcare corespunzătoare. Mișcarea aceasta, de continuare a avântului din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor, nu se întilnește însă. Atunci firește se pune întrebarea, de ce un Constantin Stolnicul în Muntenia și un Dimitrie Cantemir în Moldova apar, pentru ca apoi să nu mai fie decât stîrpi-ciunea secolului celui nou, până tîrziu către sfîrșitul lui, cînd lucrurile au luat altă înfățișare, alte curente lucrînd asupra societății românești?

Răspunsul îl putem da generalisînd problema: nu este vorba numai de Romîni, ci de toată societatea, apuseană și răsăriteană. Țara aceea care da impuls tuturor celorlalte, care exercita un fel de regalitate spirituală, de și adesea numai de modă, Franța nu va mai avea acca calmă tragedie a lui Corneille sau a lui Racine, ori îndrăzneța censură, a patimilor și intereselor omenirii, avîntul de eugelare, atingînd și legăturile noastre cu Dumnezeu, al lui Pascal. În schimb tragediile pentru aplause ale lui Voltaire, în care se exploatează toate pasiunile politice și sociale ale secolului. Sau poesia lui răpede obosită, căreia-i urmează a unui Jean Baptiste Rousseau, clară și rece, a unui Delille, foșnînd din dantele pe un trup uscat și subred. Ori pedanta copiere de „Eneidă” fără suflet care e „Henriada”. Toată literatura

aceasta nu poate fi pusă alături de ceia ce a dat secolul precedent. Și, cu cit înaintează cineva în acest secol al XVIII-lea, decadența este mai vădită, până se ajunge la literatura științifică de foarte mare valoare, care și-a găsit expresia supremă în Enciclopediștii propagandei „filosofice”, fără a vorbi de ce cîștigă, efectiv, știința, dar care pe noi nu ne interesează aici. Poate tocmai fiindcă toată vitalitatea poporului francez sau a unei părți din poporul francez era atrasă pe domeniul literaturii științifice, și se făcea algebră, geometrie, astronomie, fizică, științe naturale, poate tocmai din cauza aceasta literatura pierde.

Prin urmare să nu ne mirăm că avem un secol sărac, aproape sterp și pentru noi.

În secolul al XVIII-lea individualitățile lipsesc. Poate, că un Nicolae Mavrocordat, om foarte ambițios, de foarte înaltă cultură, fiul scriitorului Alexandru Exaportul și el însuși autor al unei lucrări grecești de caracter filosofic în care se vede omul inițiat în rosturile antichității clasice, și pe lângă aceasta proprietarul unei biblioteci admirabile, ar fi vrut să se încunjure cu oameni eminenți, cărora să li dea o situație potrivită cu meritele lor. Și gîndul acesta-l va fi avut și fiul său Constantin, și vărul acestuia, Grigore Ghica, acel care a făcut mănăstirile Pantelimon și Frumoasa. Cu toate acestea nici într'o țară, nici într'alta, un om distins, capabil de producție literară, nu se întîlnește. Dar, și dacă s'ar fi întîlnit în ce împrejurări puteau ei să se cultive și care ar fi fost rezultatul acestei cultivări a lor? Fanarioții, cari nu înseamnă Greci, ci funcționari otomani, cari pot fi și Romîni, Romîni cari s'au făcut Greci pentru ca să se împace cu Turcii în vederea exploatării Romînului în folosul Turcului—definiția este ceva cam lungă, dar adevărată—, nu erau deci predicatorii unui crez străin, silnicii introducători ai unei culturi cotropitoare. Racoviștii sînt doar, boieri din Țara-de-jos, cu ceva sînge cantacuzinesc după femei, Calmășeștii Bucovineni. Primul Calmășul, părintele și strămoșul lor, era incapabil să scrie în altă limbă decît în moldoveneasca lui provincială și fiul lui Teodor Calimah, Ion, învață la Livorno, întră la capuceni în Constantinopol, învață grecește mai bine decît putea învăța în Moldova, pe lângă ceva italienește și franțuzește, este în-

trebuințat acolo ca Mare Dragoman, ca „Terziman” al Împărăției turcești și astfel își deschide calea spre o Domnie în Moldova. Numele se schimbă și el: din Calmășul se face Callimachi, în legătură cu poetul antichității elenice. Iată prin urmare un membru al unei mici familii moldovenești care ajunge, trecînd prin Fanar, să ocupe Scaunul Moldovei.

Acești Fanarioți, de altfel, nici nu sînt niște tirani. E adevărat că: Nicolae Mavrocordat, la început, a greșit, necunoscînd obiceiurile țerii. Și în Muntenia și în Moldova primele lui Domnii au fost scurte, căci apucase o cale care nu era aceea pe care o putea îngădui țara, ci aceea cu care era deprins la Curtea Sultanului, pe cînd, la noi, boierii aveau foarte multă latitudine de activitate din partea Domnului, pentru că el trecea, și boierii rămîneau.

Aici în marginea Bucureștilor a tăiat pe cîțiva boieri, ca boierul Brezoianu, iar pe Mitropolitul Antim, vestitul Mitropolit Antim; cel cu predicile frumoase, iubitor mare și artist al cărților, pe care le scotea și în tipografia lui, acela care a ridicat atît de sus prestigiul Bisericii muntene, a fost trimis la Constantinopol și înecat pe drum. Dar pe urmă, cînd s'au deprins Fanarioții cu țara, nu au fost nici mai buni, nici mai răi decît alții; dese ori se întîmpla să fie chiar mai buni; de și nu aveau rădăcini în țară, ei erau totuși responsabili pentru această țară înaintea Sultanului, și, fiindcă este un principiu pentru secolul al XVIII-lea că mai înainte de toate să se asculte „săraca raiă a Împăratului”, atunci cînd era conflict între Domn și această raiă, totdeauna Sultanul da dreptate raielor; doi Domni au murit astfel, Grigore Alexandru Ghica, înjunghiat la Iași, și Hangerliu, străpuns de cuțit la București; fiindcă nu se interesaseră sau nu ajunseseră să se puie în legături cu „săraca raiă a Împăratului”.

Se spune dese ori că Fanarioții nu știau limba românească. Este o legendă ridiculă. Nicolae Mavrocordat a învățat românește, a cerut să cunoască trecutul Moldovei și a organizat un corp de cronici moldovene, așa după cum în Muntenia a organizat un corp de cronici muntene. Iar pentru Constantin Mavrocordat avem condica lui de hotăriri, mult mai dezvoltate decît așa-numitul *Anatefter*, culegerea de măsuri a lui Brîncoveanu, — amîndouă ni s'au păstrat, dar acum sînt la

Moscova. Această condică este în românește, într'o excelentă limbă; niciun singur act grecesc. Iar, cînd, odată, cine știe ce ispravnic a crezut că face plăcere Domnului scriind grecește, acesta i-a poruncit ca moldovenește să scrie, nu grecește.

În ce privește clientela grecească a Fanarioșilor, avem în-vățăturile lui Nicolae-Vodă către fiul său Constantin, în care-i spune ca înainte de toate să nu-și aducă Greți mulți cu dînsul. În bisericile noastre, nu este de sigur numai un merit al Fanarioșilor, ci rezultatul firesc al unei lungi evoluții, dar fără îndoială că și voința Domnilor secolului al XVIII-lea, că supt ei întăia oară, afară numai de paraclisul Curții și cînd era Vodă de față, s'a făcut slujba în românește. Pe vremea lui Brîncoveanu, psalmii, evanghelia erau în românește, dar tot ce privia slujba bisericească se făcea în limba slavonă. Tîpăturile din vremea lui Brîncoveanu sînt romino-slavone, liturghia fiind încă slavonă. Ce ar fi fost mai ușor pentru Domnii fanarioși decît să poruncească introducerea limbii grecești? Au fost destul de înțelegători ca să n'o facă,—niciunul.

Prin urmare în această epocă, odată așa de criticată, au fost Domni cari nu erau tirani, cari nu erau aspri și răi—nu aveau voie să fie răi, căci așa era tendința vremii — și Domni cari nu au sprijinit cultura grecească decît *acolo unde au găsit-o*.

Academia lui Șerban Cantacuzino avea, în adevăr, ca limbă de predare grecească: nu se putea altfel, trebuia sau latinește sau grecește. Nici vorbă de o prigonire a limbii românești.

Cu aceasta dispărea însă una din scusele care se aduceau pentru slăbiciunea literaturii noastre în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Această slăbiciune este, poate, și pentru că nici Polonia, nici Ardealul nu mai puteau sugera nimic, dar ea se compensează. Pentru că niciodată viața unui popor ajuns la oarecare grad de dezvoltare nu se poate opri cu desăvîrșire; ca apele pe care anumite împrejurări le împiedecă de a mai curge la suprafața pămîntului și care se afundă în adîncuri, unindu-se acolo cu alte izvoare ascunse, pentru ca mai departe să iasă din nou de-asupra cu puterea sporită, ea va țîșni iarăși la lumină, mai puternică.

Ce sînt, în acest timp, la suprafață, cronicile? Întăiu cele muntene. Nu le mai avem, de la o bucată de vreme, după moartea

lui Nicolae Mavrocordat. Istoria pe vremea lui Constantin Mavrocordat e alcătuită din niște panegirice. Domnii erau legați, nu atât de țară, cât de Domnie, și, dacă am avea chiar o cronică a lucrurilor care se făceau pe pământul românesc în legătură cu Domnii fanarioți din București, nu am mai avea sufletul românesc însuși. Nu e nici simțul unei adevărate vieți în ce înseamnă străinii în limba lor străină, ci numai însemnări zilnice, „efemeride”, cum se făcuseră și la Constantinopol, ca ale lui Constantin sau Chesarie Daponte. În Moldova Cronica lui Amiras e un „panegiric” al Ghiculeștilor, și ei mai au unul scris în grecește; cronică lui „Mustea” e o înseelare destinată; a lui Ioniță Canta, a cărui condică de socotele casnice am analizat-o dăunăzi, e mișcăleala timidă a unui biet boier care slujia servil pe Domnul său, ce putea scrie un om ca acesta, cu tot numele lui așa de mare, în materie de viață politică a țării? Intrigile de atunci le înseamnă, cu un condeiu sfântos, iarăși un Grece, scriind grecește, supt influență francesă, Constantin Caragea. Ienachi Kogălniceanu urmează supus evenimentele exterioare.

Causa pentru care nu se mai întâlnesc opere însemnate în acest document trebuie căutată de altfel și în întreruperea, afară de domeniul școlar, „științific”, a legăturilor noastre cu Apusul. Aceasta în ce privește principatele, căci ea s'a petrecut în Ardeal are un alt caracter.

Legături nu se mai puteau întreține după ce tocmai ele deveniseră mai strinse. Viața lui Constantin Stolnicul este o dovadă de cât de mult eram legați de Occident, și ceea ce făcuse Stolnicul a fost continuat de o întreagă generație; cei cari au învățat la Academia Domnească din București, aceia aveau simpatie pentru lumea occidentală și unul din ei, un Matei Crețulescu, în testamentul său, însemna că nepoții trebuie să i se ducă în străinătate pentru a culege anume învățături în trei limbi: în grecește de sigur, dar, înainte de grecește, în latinește și în italienește. El însuși fusese la Viena și de acolo se întorsese cu o colecție de cărți, vre-o două sute, în cea mai mare parte apusene. O mulțime de Români în vremea aceasta au fost trimiși în Apus, Români sau Greci, trăind alături de Români, ca un Hrisoscoleo, ori ca Hrisant Notara, care va

ajunge Patriarh de Ierusalim, și va fi un fel de ctitor religios și cultural al țerilor noastre, schimbînd scrisori grecești, în cel mai bun stil elenic, cu Constantin Cantacuzino Stolnicul, cu Nicolae Mavrocordat și chiar cu străinii. Nu era de mirare să se vadă Romîni în Italia, dar și pînă la Londra sau Oxford. La Veneția Constantin Mavrocordat a ținut bursieri de artă și limbă pînă l-a oprit bănuiala turcească. Un nepot al episcopului Grigorie Socoteanu a venit de la aceleași înalte școli din Vest. Legătura cu Apusul era foarte strînsă în acest moment și în acest domeniu, și se poate începui marele folos ce ieșia din aceste legături necontenite.

În seceta cronicelor propriu-zise, întilnim totuși o expunere largă a istoriei muntene mai ales prin anii 1750-60.

Este interesanta carte care se chiamă „Genealogia Cantacuzinilor”, scrisă în românește de cineva care a redactat grecește o lucrare tipărită tot în grecește cuprinzînd situația principatului Țerii-Românești în acel moment și un raport făcut Rușilor pe cari-i servia. Sînt operele lui Mihai Cantacuzino, care a fost Ban și a trecut apoi în Rusia pe vremea Ecaterinei, ajungînd acolo general, — și familia lui nu s'a mai desfăcut niciodată din acele părți. E acel care a făcut biserica lui, a „Măgureanului”, alit de des prefăcută. Genealogia e redactată și pe baza unor hîrtii rămase tot de la Constantin Cantacuzino Stolnicul și pe care le-a avut Mihai la îndemînă. Spiritul Stolnicului se păstra odată cu arhiva lăsată descendenților.

Dar contactul era redus la anumite persoane, în anumite hore. Sultanului nu-i plăcea să-i meargă supușii în Apus. Domnului tot așa de puțin. Am spus că el nu era un tiran, dar era, firește, mai bucuros să facă o școală în țară,—și s'au făcut școli foarte bune—decît să se trimeată bursieri, ori să se îngăduie tineri pribegi în străinătate. Grigore Alexandru Ghica a pus școala, și moldovenească și munteană, pe baze noi, occidentale, cu un program care cuprindea retorica, logica, metafisica, cele trei elemente de căpetenie ale învățămîntului „european”: imediat după cunoașterea limbilor se trecea la urmărirea normelor gîndului și la ceia ce putea să vadă o epocă fără îndrăzneală în domeniul care de fapt ni este închis nouă, al lucrurilor mai presus de aceea ce natura spune simțurilor noastre. Dar în Apus pornise mișcarea științifică, și această mișcare a

ajuns până la noi pentru că pe la 1770 să schimbe complet caracterul școlii, odată de filologie; care devine acum înainte de toate școală de științe exacte. Ne „algebrisăm” și noi. Înainte, boierii știau italienește și latinește, dacă învățau aceste limbi în casă. De la 1760 înainte, latina se predă la școală. În ce privește greceasca, valoarea acestui învățămînt se poate vedea după sutele de scrisori grecești păstrate din epoca fanariotă: ele sînt scrise foarte bine de ai noștri, fără greșeli de limbă. Era altfel un învățămînt încet, dar fundamental; nu era o scădere dacă studiile de gramatică se făceau după vestitul gramatic Teodor de Gaza din timpul Renașterii, sau după a lui Lascariș, un produs foarte ales al Renașterii grecești în Italia.

Dar oamenii din țară nu mai mergeau în străinătate, și nu mai sînt exilați cari să trăiască, așa cum a fost cazul lui Neculce în Rusia, alîta vreme în alte țeri.

În Ardeal abia se întemeiază, în acest timp, biete școli de catehism, care până la sfîrșitul secolului al XVIII-lea aveau programe patriarcale, în care lucrul de căpetenie era, cum a fost și pentru școala noastră rurală până pe la 1860, să se știe unde se pune accentul și cum se pronunță cuvintele. Școala cea mare, de viitor, care va fi pătrunsă de idei și care le va răs-pîndi, cea de la Blaj, începe a se forma numai pe la 1750. Cînd s'a făcut unirea cu Biserica din Roma, episcopul de Bălgrad, de Alba-Iulia, Atanasie Anghel, trăind, cum îl învînuia lumea, — și cu dreptate — pentru petrecerile lui la episcopie până la jocul cu Țigăncile, nu era nici doctor, nici capabil de a se iniția în lucrurile dumnezeiești, cu atît mai puțin în lucrurile științii. A fost cîndva o discuție aici, dacă lumina nouă ni-a venit din Ardeal sau din Principate. Faceți o comparație între un Atanasie Anghel și între un Constantin Cantacuzino Stolnicul sau Dimitrie Cantemir, pentru a reieși unde era pe la 1700 viața sufletească a poporului român. Ce a fost mai pe urmă se va vedea; dar pentru începutul secolului al XVIII-lea nu încap comparație.

Ioan Inocențiu Clain, de și vîdnic de veșnică pomenire pentru alte merite, s'a făcut întăiu episcop și apoi s'a apucat să învețe latinește. Episcopia fusese aruncată la Făgăraș, de

acolo la Blaj, ca un lucru care trebuie ascuns; din episcopia blăjeană abia întemeiată într'un biet castel de pe vremea ungară a secolului al XVII-lea nu se putea face nimic. Când a fost scos Inocențiu și a venit Petru Pavel Aron, acesta era însă un asceț, care nu mânca, nu bea, nu dormia și nu strângea bani, nu voia niciun rol politic, ci avea o singură grijă, aceea de a da ceva poporului său în domeniul culturii. Atunci numai s'au întemeiat școlile româno-latine din Blaj, care, la dreptul vorbind, consistau într'un Seminarium și în Micul Seminarium al episcopiei, în care se învăța ceva latinește și teologie. Cât timp a trebuit ca să se facă din școala aceasta altceva! Așa încît Ardealul, care încetul pe încetul culege istoria realului și din cărțile latinești ale străinilor, dar și din traista călugărilor moldoveni ambulănți, nu exercită încă niciun fel de influență asupra noastră. Nu de acolo putea veni ceva, de la o nație tolerată, apăsată. Sfință-i suferința ei, dar din suferința singură nu putea să iasă nimic.

În Principate însă, această epocă, stearpă în ce privește poezia și istoriografia, este, mai ales în partea către 1770-80, foarte bogată în literatură religioasă. Secolul al XVIII-lea n'a fost, ca al XVI-lea și al XVII-lea, o vreme de modeste traduceri ale Sfințelor Scripturi pentru cine știe ce nevoi ale unei mănăstiri, fără niciun fel de acțiune unitară, fără niciun fel de simț unică a tuturor celor cari lucrau la aceeași muncă, dar fiecare în chilia lui. Nu, literatura religioasă românească din acest secol, mai ales de la o anumită dată înainte, ajunge a avea și preocupări teologice, ea caută ceea ce nu îndrăznise veacul precedent, *lămurirea credinței, întrebuișind pentru aceasta și literatura bizantină.*

Și, dacă este vorba să găsim sufletul omenesc exprimat în formule, o filosofie modernă, plină de cele mai frumoase expresii abstracte, poate să nu dea nimic, pe cînd se poate, iarăși, întîmpla să se găsească în forma religioasă, pe care fără dreptate o desprețuim, sforțările cele mai mari către înțelegerea însăși a spiritului uman. Din deceniu în deceniu, din secol în secol, răsărea cea mai aplecată către abstracții, care este rasa grecească, trăind acum în marginele Imperiului bizantin, din toată sforțarea ei a dat lucruri în-

teresante și pentru noi. De această teologie grecească întâiu s'au apropiat călugării noștri din secolul al XVIII-lea, nu în mănăstiri, până la revoluția cea mare pe care, în rostul mănăstiresc a adus-o călugărul malorus Paisie, care, plecat din Rusia lui, fusese la Muntele Atos, pentru ca să se așeze aici la noi, prin părțile Rîmnicului-Sărat, apoi la Dragomirna, la Secu și în sfârșit la Neamțul, unde a meritat să fie îngropat alături de Ștefan, fiul lui Alexandru-cel-Bun și de pîrcălabii vremii eroice. Până atunci însă lucrul cel mare nu se făcea în mănăstiri, ci înainte de toate la *episcopii*.

Episcopia unui Chesarie și unui Grigorie Olteanul joacă prin urmare un rol pe care nu-l avuse înainte, din zilele unui Teofil de Rîmnic. Încă din vremea Brîncoveanului la episcopia Buzăului s'a lucrat foarte mult, tipărindu-se cărți în tipografia locală. Însă nu trebuie confundată această operă de tipografie a călugărilor și episcopilor din secolul al XVII-lea cu opera de traducători, — care se face mai ales la Rîmnic, — în acest nou secol, împrumutînd preocuparea teologică bizantină, pe care o deprindeau tălmăcitorii, acuma, din *originalele grecești*.

Nu mai este vorba de carte slavonă care să se traducă în românește, ci se merge de-a dreptul la textul prim: cultura noastră bisericească se întoarce la izvorul curat. Lucrul nu era ușor. Și, totuși, oameni cari nu făcuseră niciun fel de școală au îndrăznit și au ajuns a face traduceri bune, creînd o nouă epocă în istoria cărților tipărite, necesare serviciului divin. Un foarte învățat călugăr de la Cernica, Macarie, a mers până la a redacta și un dicționar, nepublicat și pierdut azi, în mai multe limbi, în care însă nu intra și limba românească.

Opera aceasta se făcea în momentul cînd în orașe istoricii nu erau în stare să dea, decît, adesea supt umila formulă a anonimatului, cronici care nu mai au nici frumuseță literară nici sens politic, ne mai fiind voia de a exprima cu putere o pasiune, precum pasiunea politică fusese exprimată cu atîta energie de un Constantin Căpitanul sau de un Radu Popescu, ori, în Moldova, de Costinești și de Neculce.

Care era folosul acestei opere de traduceri din episcopi? *Marele folos sta în evoluția limbii literare.* Limba aceasta literară era, încă din secolul al XVII-lea, capabilă de a exprima orișice, dar nu mersese până la puțința de a crea perioada armonioasă, care înseamnă marele triumf al stilisticii antice. Proposiții cu subiect și predicat poate face orice reghib care a terminat patru clase primare; nu este însă vorba de aceasta, ci de frasa complicată în care se cuprinde, ori o idee, *ci un sistem întreg de idei.* Perioada are acest avantaj pe care nu toată lumea îl înțelege. Frasa la Dimitrie Cantemir este o decalchiare latină fără armonie, în care te împiedici; frasa italiană a lui Constantin Cantacuzino Stolnicul este foarte savantă, dar prezintă meandre pe care nu le putem urmări ușor, și sînt în ea lucruri care nu fac parte din organismul perioadei, care este o ființă vie, o arhitectură cu linii clare și elemente organice. Frasa aceasta armonioasă au făcut-o călugării din secolul al XVIII-lea. Ei aveau în față, nu încurcarea frasă, copiată, pe fereastră, a Slavilor, ci însuși admirabilul original grecesc și, în al doilea rînd, ei nu ieșiau din nicio școală și nu porniau din nicio familie pe jumătate înstrăinată de popor, ci se ridicau din adîncul însuși al nației. *Instinctul lor popular, mergînd drept către splendoarea marii civilizații elenice, a fost în stare să producă frasa de care ne servim și astăzi.*

Spirit filosofic și modă poetică din Apus.

În plină epocă fanariotă, începe, mai ales de la 1770 înainte, o altă perioadă de contact cu Apusul. Acest contact cu Apusul care înviorase literatura românească înainte de epoca fanariotă, este, deci, reluat; reluat însă cu *alle regiuni ale Apusului, în alt spirit*, capabil de a produce și *alle rezultate*. Data aproximativă de 1770 este într'adevăr împotriva cronologiei obișnuite, dincolo de jumătatea secolului al XVIII-lea, însă, în viața societăților, cronologia este aproximativă.

Prin urmare cam pe la 1770-1780 se schimbă aproape toate înfățișările externe ale societății românești, și aceasta are o influență hotărâtoare și asupra literaturii. Iată motivul acestei schimbări.

Secolul al XVIII-lea este ocupat, pentru noi, în cea mai mare parte, de războaie împotriva Turcilor pe care le poartă Austriei și Rușii. Însăși prezența acestor armate creștine pe pământul țării putea să aducă schimbări, dar trebuie făcută o deosebire între caracterul armatelor creștine de la începutul secolului, armate austriece și rusești, și între caracterul aceluiași armate pe urmă. Pe la 1710-40 ele aparțin vechiului regim, care nu suferise încă nicio prefacere; e încă regalitatea concepută în stil Ludovic al XIV-lea, armate de mercenari, cu ofițeri creștini în tradițiile de odinioară. În a doua jumătate a secolului, nuanța „civilă” a celor cari veniau împreună cu dîsele este alta.

Filosofia apuseană, a lui Voltaire, Rousseau și a enciclopediștilor pătrunsese pretutindeni. Xenopol credea mult în rolul ofițerilor ruși și vorbea mai mult de dînșii. Dar foarte

mulți dintre acești ofițeri erau educați în vechiul sistem moscovit, nu aveau niciun fel de ideologie a lor și nu erau în stare să exercite niciun fel de influență asupra noastră. Gândiți-vă la un Suvarov, care a jucat un rol atât de mare în războiul de la 1789 sau la Potemchin care se visa rege al Daciei întregi; nu poate fi vorba de intelectualismul aceluia care credea totuși că poate să domnească peste Moldova, Muntenia și Ardeal, punând toate trei regiunile la picioarele foastei sale iubite, Impărăteasa Rusiei. Astfel de generali, chiar când primesc mode din Apus, nu pot fi socotiți ca inițiatori ai noștri în ale culturii. Rolul pe care Xenopol socotia că l-ar fi avut ei, trebuie scăzut.

Dar, chiar dacă generalii și administratorii erau așa, sistemul în Rusia Ecaterinei a II-a nu mai era cel de odinioară: și cele mai umile țeri din vremea aceasta ni arată o anumită dispoziție de spirit a „suveranilor filosofi” din Europa occidentală și orientală, de o potrivă. Chiar înainte de 1770, un Constantin Mavreordat nu era mai încântat decât atunci când, din Paris, i se recunoșteau tendințele „filosofice”, când auzia pe culare abate de la Paris vorbind de opera lui legislativă. Al doilea Mavreordat, cu cele mai bune intenții, a eliberat, teoretic, juridic, dar nici de eum economic, căci aceasta nu era în mijloacele sale, pe țerani, el a interzis ca țeranii să fie considerați ca neliberi, ca „vecini”, cum ziceau Moldovenii, ca șerbi, „rumini”, cum se zicea în Muntenia: nu mai existau pentru el decât locuitori rurali, cari aveau aceleași drepturi la libertăți ca și boierii. Când Greci trăind în Germania dedică vre-o carte Domnului din Scaun, acesta plătește. Supt raportul cultural, Fanarioșii prețuiau aceste lucruri ca foarte mari izbînzi față de acea opinie publică occidentală care, ea dădea certificatele de cultură și idealitate. Orișice stăpînitor, fie că este creștin, fie și Sultanul din Turcia,—ca acel Selim al III-lea care a încercat să schimbe total Impărăția turcească, dar a fost omorît, planurile lui fiind reluate apoi de un Mahmud—, era legat de această judecată „filosofică” a Apusului. Prin anii 1750, anume Turci, judecînd pușintel cum judecau oamenii din Paris, doriseră un fel de participare a poporului la conducerea Statului.

Prin urmare, cînd conștiința apuseană pătrunde în regiu-

nile răsăritene, o ocupație militară capătă și ea alt sens decât înainte; oamenii administrează după alt model, în alt spirit. Și nu se poate Domn care să vină de la Constantinopol, unde vechea influență italiană era înlocuită din ce în ce mai mult cu influența francesă,— un Ioan Calimah putuse foarte bine să fie Mare Dragoman știind numai grecește și italienește, pe când după 1770 nu se poate fără a cunoaște limba franceză — și să nu aducă aceleași preocupări, aceleași tendințe. Cunosătorul de limbă franceză cetia firește cărțile franceze, jurnalele și revistele franceze pe care le cumpărau și Domnii noștri, cari aveau abonamente la revistele din Apus și comunicau, dacă nu înseși foile, extrase din ele, la Constantinopol, fiind chiar puși într'adins ca prin abonamentele acestea și prin delegați ai lor, bine plătiți, cari stăteau de obicei la Viena și la Varșovia, Italieni sau Francesi, să informeze Impărăția.

Războiul cel d'întăiu pe care Ecaterina îl poartă singură — al doilea va fi împreună cu Austriei — împotriva Turcilor, de la 1769 până la 1774, cu consecințe care s'au vădit pe urmă, este absolut hotărîtor pentru noi. De atunci începe, în toate domeniile, o viață cu desăvîrșire nouă. Creșcă va veni timpul cînd se va putea scrie serios istoria dezvoltării spiritului public la noi și ea va trata după merit pe cei doi mari Domni și reformatori cari vin după 1774, după pacea ruso-turcă de la Chiuciuc-Cainargi, și cari, dacă nu au fost niște îndemnători în materie literară și nu s'au încunjurat de o curte de literatori care era greu de improvisat, dar prin acțiunea lor în domeniul politicei represintă același lucru pe care-l va represinta literatura care se produce îndată. Acești doi Domni sînt Alexandru Ipsilanti la Munteni, Grigore Alexandru Ghica în Moldova.

Ipsilanti, care nu domnise înainte, era dintr'o familie din Asia Mică. Ghica, nu numai că domnise, dar începuse în Moldova o operă reformatoare, stînd în Muntenia numai cîteva luni de zile până l-au prins Rușii; *dus la Petersburg, el se găsisse acolo în plină prefacere filosofică*. Străinii cari i-au cunoscut au numai cuvinte pline de laudă pentru dînșii. Un scriitor italian, dintre reformatori, Panzini, vorbește despre Alexandru Ipsilanti și despre Curtea lui așa cum încă din

vremea lui Constantin Mavrocordat străinii cari treceau prin Muntenia sau Moldova găseau pentru familia Mavrocordat laude de tot felul. Francesul Flachat, care a fost la noi supt Constantin-Vodă, mai mult timp, om foarte curios, care se interesa de lucrurile de la Constantinopol și a adus de acolo meșteri turci, răsăriteni pentru genuri de industrie necunoscute în Occident, laudă pe găzduitorul lui în București, atit de mult, — și fără de interes—, spunind despre dînsul că e un Petru-cel-Mare care n'a avut însă o Impărăție la îndemînă. Ei bine, ceia ce se spusese înainte pentru Constantin Mavrocordat este reluat acum, cu mai multă convingere, de toată lumea care a cunoscut pe Alexandru Ipsilanti¹.

Grigore Ghica, menit și el a isprăvi omorît de Turci, însă în capitala lui moldovenească, la 1777, de și nu pentru pierderea Bucovinci, ci din cauza intrigilor țesute de boieri împotriva lui, reprezintă un tip cu desăvîrșire superior de Domn român.

Dar nu numai Domnii se schimbă atunci, ci întreaga societate românească. Această societate se îndreaptă din nou către Apus, într'un fel de pornire instinctivă căreia nimic nu-i poate rezista. Astfel și în interesantul gest, isprăvit rău, al chiar copiilor lui Alexandru Ipsilanti, elevii Ragusanului Raicevich, autorul vestitei cărți „Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia” (1788). Într'o bună dimineață se descoperă că beizadelele nu mai sînt la Curte: fugiseră, întovărășiți de nu știu cine din serviciul Curții, și se duseseră în Ardeal, iar din Ardeal în Viena. Cînd unul din ei, viitorul Domn Constantin Ipsilanti, a fost întrebat, despre rostul fugii — Vodă trimesese imediat în urma lor—, el a răspuns că dorește să cunoască Apusul și țerile de libertate. Ce planuri nu se făceau atunci! Un refugiat, de origine Svițerian, care fusese ofițer în armata austriacă, Francisc-Iosif Sulzer, care a scris o largă și pătimașă „Geschichte des Tran-

¹ Ele este și un tip dramatic; mai tîrziu la Constantinopol, cînd fiul său Constantin a trădat pe Turci trecînd de partea Rusiei, bătrînul de șaptezeci de ani a fost decapitat. Sîntem totdeauna înduioșați cînd este vorba de peirea lui Constantin Brîncoveanu, dar trece cu totul neobservat sfîrșitul acesta crud al unuia dintre oamenii cei mai buni cari au domnit vre-odată la noi, reformînd școala, mănăstirile, organizînd industrii, alcătuiind legi nouă.

salpinischen. Daziens" fusese chemat chiar de Domnul muntean, legiuitor pentru a înființa aici la noi o Facultate de drept.

Dar Apusul acesta nu mai este Apusul de odinioară, Apusul italian pe jumătate teologic, pe jumătate medical și cu un fel de vagă filosofie îmbinată în „iatrofilosofie” pe care am înfilnit-o între 1660 și 1720 la acei medici cari se întoreau din Padova și cari acuma nu mai sînt de loc la modă. Cea ce se caută în Apus este spiritul frances sau, cum se zice ceva mai tirziu, „duhul franțozesc”, care stăpînește și la Constantinopol și la noi și pretutindeni, până la Curtea Ecaterinei. Perioada blîndeții filosofice va fi urmată de aceea a înfăptuirilor revoluționare; și se va cînta și la noi Marseillaisa și Carmagnola sau Imnul lui Rhigas, care a stat o bucată de vreme în București în casa boierului Brîncoveanu și a avut și o tinereță amoroasă aici. Cea ce se caută înainte de toate este critica, negația, satira lui Voltaire, pe care mai ales îl caută Grecii de la noi și-l imită. Am publicat versurile unui voltairian grec din București, care sînt cit se poate de interesante. Grecii, mult mai iubitori de lucruri noi decît Romîni, au prins imediat din aier curentul nou pe care l-am prins pe urmă și noi.

Căci spiritul acesta frances trebuia să-l prindem noi aici în țară, ai noștri neavînd voie să circule. Până foarte tirziu, pe la 1800, de cîte ori plecea vre-un tinăr în străinătate, de alîtea ori trebuia să-și ceară voie de la Domn; și până după aceea Domnul supraveghia pe studenți ca să vadă unde se duc și ce învață, ca să nu-i strice cumva societatea politică unde se duc și să nu ajungă la păreri pe care cîrmuirea nu le îngăduia. Iar acei cari îndrăzneau să plece fără de această permisiune, pățiau ca unul dintre cei d'întăiu studenți în medicină romîni, pe care Vodă l-a adus înapoi și l-a bătut la falangă, adecă la tălpile picioarelor, ca să se învețe a mai merge în locuri unde se poate prăpădi curăția politică a sufletului cuiva.

Rămînînd, prin urmare, în țară tinerii cari doriau să învețe, puteau să primească învățătură apuseană numai în anumite condiții, și anume prin preceptorii de familie. Mulți Francesi au venit în această calitate la noi în secolul al XVIII-lea, la București și la Iași, mai tirziu și în provincie. Unii nu făcuseră acasă niciun fel de ispravă, dar știau ceva gramatică: d. Brunot, în *Istoria limbii franceze*, arată însă că ortografia

și gramatica nu erau la dispoziția oricui pe acea vreme. Dădeau lecții de danș, deprindeau cu moravuri sociale. Preceptorii aceștia nu erau, deci, totdeauna oameni distinși. Unii ceva mai buni, ca acel Jean Louis Carra, care a scris o mediocară „Histoire de la Moldavie et de la Valachie”, pe care a tipărit-o în Paris, punindu-i un loc de publicare fictiv. Cei mai mulți căpătau o situație nesfârșit superioară meritelor lor.

Dar, dacă societatea românească suflă influența Domnilor și a preceptorilor acestora se transformă foarte răpede, la Greci această transformare se face mult mai ușor. Grecii erau și prin părțile noastre, în parte ca boieri, ei erau întrebuințați și la Constantinopol prin cancelariile turcești, dar foarte mulți din ei, elementele cele mai distinse, capabile de a primi și de a exercita influențe, erau negustori, cu un spirit întreprinzător, mergînd pînă la Philadelphia în America, avînd colonii în Marsilia, în Paris; iar Viena ajunsese și un fel de capitală spirituală a Grecilor. Mai toate cărțile de școală pe care le întrebuințau copiii lor, traduse din franțuzește, s'au tipărit la Viena, unde, de altfel, trăiau și Romîni din Macedonia. Acolo a apărut și o cronică bizantină, a lui Phrantzes. Erau atît de multe cărțile editate acolo, încît a trebuit odată să se numească și un censor al cărților grecești în Viena.

Negustorii greci puteau deci merge oriunde, fiii de boieri nu, și aceasta este o cauză pentru care Grecii pe această latură a culturii apusene au mers înaintea noastră.

După ce cunoaștem aceste împrejurări, să vedem efectul lor asupra literaturii românești. De-odată trebuie făcută o deosebire. Literatura această nouă, în partea ei cea mai interesantă, cu mai multă pecete de nouitate, este în legătură cu gradul de pătrundere al „duhului franțozesc”. Lucrul acesta se observă însă mai mult în Moldova, și aceasta pentru că Moldova se găsea în legătură și cu Polonia, — Rusia a ajuns vecină cu holarul nostru mai tîrziu — și legăturile cu Varșovia nu erau cu totul de desprețuit. Polonia a perit în acest secol, dar într'un moment de mare înflorire culturală. Nenorocitul de Stanislav Poniatowski, ultimul rege, de care se rîde pentru că nu avea autoritate și pentru că la începutul carierei lui, ca și Potemchin, avuse favorurile Ecaterinei a

II-a, era totuși un om foarte distins; el ținea un fel de Academie de palat, de formă francesă. Varșovia însăși era supt raportul literar — ca și supt cel artistic — un oraș frances, după cum și Viena, în ce privește limba de salon și a relațiilor internaționale, era francesă.

Astfel, Moldova, primind și din Polonia influența francesă, cuprinzând o clasă boierească mult mai vioaic decit cea din Muntenia, căci avea nu numai averea, dar și voia de a se cultiva, care nu se întâlnește în aceeași măsură la boierii munteni, Moldova s'a pătruns mai ușor de spiritul cel nou, pe cînd Muntenia, avînd legături mai strînse cu Constantinopolul, fiind în marginea ținuturilor slave de peste Dunăre, stăpînite de Vlădici fanarioți, este mult mai orientală, Aceasta se vede din inspecția literaturii în aceste două țeri românești.

În Muntenia de după 1768, se întîlnesc doar niște biele cronici, de felul aceleia a lui Dumitrachi Stolnicul, care este o înșirare fără niciun fel de logică, fără niciun fel de preocupăție literară, a evenimentelor de războiu între Ruși și Turci. Se credea că Dumitrachi e un Varlaam; de curînd d. I. C. Filitti a arătat că e vorba de un alt boier aparținînd unei alte familii, tot așa de obscure. Boierul acesta, care cunoștea Constantinopolul, întrebuițează cu grămađa cuvintele turcești. A fost chiar un moment în desvoltarea limbii și literaturii românești, în principatul muntean, în care influența turcească a fost covîrșitoare. După ce, în vremea lui Brîncoveanu, moda de la Țarigrad pătrunsese din ce în ce felul de a fi, de a se îmbrăca, de a se pieptăna, de a umbla, de a mîncea și de a petrece al bărbaților și femeilor, după ce Fanarioții întăriseră încă această tendință, ca unii cari erau trăiți atîta vreme la Constantinopol și trebuiau să se întoarcă înapoi acolo, alțișia dintre ei avînd să și moară la Turci, influența turcească începe să se exercite și asupra limbii înseși, aș zice chiar: asupra spiritului literar. Turcul este un cavalier, un om foarte nobil în legăturile lui, chiar cu aceia cari nu fac parte din societatea turcească, el este fără îndoială un gentleman, cu toate acestea spiritul său e greoiu. Și el începe să se simtă în literatură munteană de pe vremea aceia, de pildă la acest Dumit-

¹ Tipărită de V. A. Urechia în *An. Ac. Rom.*

trachi. Cite lucruri nu ar fi fost de spus, cite tragedii grozave ale războiului,, cite suferinți ale poporului și ale țerii, care doria atunci să aibă un Domn pămîntean,—Alexandru Ipsilanti s'a impus țerii mai tîrziu, dar la început țara voia pe un Ștefan Pircoveanu,— dar Dumitrachi nu le poate spune în forma lui bastardă, inferioară.

Dar iată cineva care nu poate fi pus alături de Dumitrachi Stolnicul, în ceia ce privește pregătirea lui, valoarea lui personală, talentul lui politic. Ienăchișă Văcărescu era un om care știa foarte multe lucruri, care cunoștea limba italiană și vorbira perfect grecește, turcește, ceia ce i-a permis să falsifice, pentru congresul de la Focșani, tratatele pe care le-am fi încheiat noi cu Poarla și care nu au existat niciodată. Aaug, că, de sigur, nu era străin de limba francesă. Aparținea unei familii foarte distinse, de și nu veche, cu toată pretinsa descălecare a strămoșului odată cu Radu Negru: Un Domn, Nicolae Caragea, care avea o mulțime de fete sărace și le îmbia la toată lumea, a dat pe una dintre dînsele lui Văcărescu, care mai fusese însurat. Un om în situația lui excepțională, dacă ar fi vrut să călătorească, nu l-ar fi putut împiedeca nimeni; dar o singură dată a mers el la Brașov, unde a avut cu Iosif al II-lea convorbirea care e redată în „Istoria Impăraților otomani”. Astfel el nu putea ieși din tradiție, și de aceia ca scriitor lasă o impresie mai curînd desagrabilă, de și prin însușirile lui, dacă ar fi mers în Paris sau în altă parte a Apusului, ar fi putut da lucruri mult superioare acelor pe care le-a dat. Însăși ideia de a scrie o „Istorie a Impăraților otomani” arată cit de mult societatea muntenească întrase în turcime, ceia ce face ca revoluția grecească de la 1821, cu atîtea consecințe pentru Romîni, să trebuiască a fi considerată și supt al raport decît cel obișnuit: ea ne-a scăpat de o mai deplină orientalisare. Chiar Alexandru Ipsilanti represinta, în desvoltarea fanariotă, o formă foarte periculoasă, prin teoria lui că Impărăția este una singură, că toate națiunile trebuie să se confunde și să crezeă acea singură nație răsăriteană care în cultură să aibă caracterul grecesc: Turcii ar fi fost soldații, iar mintea acestei societăți ar fi fost a Grecilor. Era un imperialism turcesc care ajunsese a se impune tuturor. Și în le-

gătură cu acest imperialism trebuie să așezăm și cartea lui Ienăchiță Văcărescu.

Nimeni nu se gândise până atunci la noi să scrie o istorie a Impărăției otomane, afară de Dimitrie Cantemir, care este însă un spirit internațional și face cartea lui, nu pentru Români, ci pentru Apuseni: aceasta este deosebirea cea mare între el și Văcărescu. Cartea lui Cantemir a apărut în toate limbile și a fost o mulțime de vreme izvorul de informație, cu privire la viața turcească, al întregului Apus, pe cînd Văcărescu face cartea lui pentru Români, ca un fel de „istorie națională”. Și de aici caracterul curios al acestei istorii, care abia vorbește de noi și nu face decît să prelucreze, în același spirit greoiu turcesc, izvoarele otomane, pe care autorul le cunoștea. Iar, cînd vine momentul să vorbească el de vremea lui, ne aflăm în fața unui amestec bizar de compilație și de amintiri personale; aici se cuprinde călătoria lui la Brașov și legătura neașteptată cu Impăratul-rege. Dar această legătură cu Turcii, care ni pare curioasă, își are explicația: vorbind el de viața lui după biografia Sultanilor, înțelegea prin aceasta că este un om din țara acestor Sultani și că sufletește face parte integrantă din Impărăția otomană.

Ienăchiță Văcărescu a făcut și o gramatică, a cărei origine și al cărei caracter nu ni sînt azi deplin lămurite; gramatica s'a tipărit în Viena, se pare că fiind cerută de anumite cărcuri comerciale, care aveau nevoie de dînsa¹. Inercări de gramatică se mai făcuseră, dar tot în legătură cu nevoi școlare; nu erau afirmații ale spiritului românesc, ci îndeplinirea unor nevoi. Ar fi interesant de comparat mai de aproape gramatica lui Dimitrie Eustatievici cu gramatica lui Văcărescu. Ea ar arăta și de unde și-a luat acesta din urmă schemele.

Deci, nu în sensul în care Ardelanii se vor ocupa de limba românească, ci pentru a răspunde unor nevoi practice și la un îndemn din afară, a scris Văcărescu aceste simple „Observații”, și, fiindcă înuntru trebuia să deie și normele poezice, cu cîteva versuri ca pildă, el a făcut acele versuri, nu fiindcă avea de exprimat sentimentele banale pe care le-au exprimat

¹ Titlul „Băgări de samă”, corespunzând „Observațiilor” lui Raicevich, ajuns agent austriac la București, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva el a cerut cartea și a îngrijit de publicarea ei la Viena.

și fiii lui, de cari va fi vorba pe urmă, complimente la fe-reasta unei cuconișe, cu ajutorul strunelor lăutarilor, ci pentru a da modèle. Sînt lucruri furate din poezia francesă de salon, trecută prin grecește, cîteva grațioase, mai ales în ritm, unele dintr'însele ridicole.

O excepție, fiindcă e vorba de un moment dureros *din viața lui*, sînt acele versuri, găsite pe o foaie liberă a unui registru de socotele, în care se încearcă un imn către Maica Domnului ajutătoarea.

Așa este Ienăchiță Văcărescu, așa și copiii lui, Alexandru și Nicolae, pe cari însă în omagiile lui versificate către co-coane și coconișe nu-i mină nevoia de a exemplifica regula teoretică.

De obicei cînd este o adevărată literatură poetică, înce-pe u-nul, creiază o formă, aruncă idei și după aceea un șir întreg de scriitori vine după dînsul. La noi nu; Ienăchiță Văcărescu și familia lui rămîn un accident literar în legătură cu trecutul, în legătură cu această molă de Tarigrad care pusese stăpî-nire pe sufletul lor.

În Muntenia nu vom întîlni un element de originalitate lite-rară decît mai tîrziu, pe vremea Revoluției francese și toc-mai împotriva boierimii, pe acel Zilot Românul, a cărui cronică nu este altceva decît o critică, aspră, amară, împotriva re-gimului politic al timpului, pe lingă o expansiune capricioasă a evenimentelor. Și adăugăm că „Zilotul”, „zelosul” e un pan-fletar de felul acelor autori de versuri injurioase pe care boie-rii le găsiu în stradă dimineața, lipite de ușă. Opusul in-teressant pentru starea de spirit pe care o cristalizează, dar în care nu se găsește nimic de o inspirație mai largă.

În Moldova e altceva. Aici literatura francesă este știută și bine știută. Mergînd prin biblioteci de mănăstire, de episco-pie, de casă boierească, m'am mirat nu odată de *cîte* cărți fran-cese și de *ce* cărți francese am găsit acolo. Boierii aveau bune colecții, din care o parte au ajuns la mine. Foarte adese ori, în margene, boieruși își făcea observațiile sale. Acestea sînt cărți celite, cărți răscolite, trecute de la unul la altul și aici e însem-nătatea lor.

În unele casuri, ici și colo, s'ar putea bănui că literatura fran-

cesă a fost cerută și dincoace în Țara-Românească. Astfel, Chesarie episcopul de Râmnic, unul dintre ciitorii limbii românești din secolul al XVIII-lea, pe vremea traducerilor teologice, care avea legături cu un Hagi Constantin Pop, marele negustor român din Sibiu, și cu doctorul Molnar, profesor la Școala de medicină din Cluj, cerea, neapărat, să i se trimită „Enciclopedia”, și, cum, în loc de „Enciclopedie”, i s'a trimis „Ziarul Enciclopedic”, el protestă, cerind ca a vrut el.

Dar în Moldova bibliotecile franceze sînt de o bogăție și de o alegere neașteptată. Și astăzi se păstrează la Stîncea, lângă Iași, biblioteca Roznovanilor, cu o foarte frumoasă culegere de astfel de cărți franceze; bibliotecile acestea pot sta alături de cele din Ungaria și din Ardeal, ale nobililor și ale cărturarilor din orașe. Supt influența acestor lecturi apar, nu numai neașteptatul călugăr Amfilohie, episcop de Hotin, care a călătorit și prin Italia, înainte de a scrie, pe lângă o lucrare teologică, și o aritmetică, o geografie, dar poeții Costachi Conachi și Alecu Beldiman, cari merită să fie puși în fața lui Ienăchiță Văcărescu pentru că represintă *cealaltă* formă a aceleiași direcții culturale, una vădit mai apuseană. Conachi ni apare pușintel ridicol, cînd nu ținem samă de împrejurările timpului, prin fisicul lui chiar, cu părul lung, barba răsfirată și enormul ișlic care-i acopre fruntea slabă; ceia ce știm despre viața lui obișnuită poate iarăși intra în același domeniu al ridicolului: cele două odăi de la țară, de la Țigănești, în marginea Tecuciului, joase, supt șindilă, cu prispă, lipite cu lut, cum au rămas până acum cîteva decenii măcar, trăsura cu care pleca boierul la Iași, avînd hățurile cu frînghie. Și, cînd ni amintim de versurile lui lungi și deșarte:

Zori de ziuă se revarsă și eu ochii n'am închis.

Cum să-i închid dacă varsă șiroaie de foc aprins?

în care cîntă pe aceia, vrednică de o soartă mai bună, căreia i-a purtat o lungă iubire devotată, care s'a terminat cu o căsătorie tîrzie, reaua impresie nu se schimbă, de sigur. Dar supt acest veșmînt de împrumut, purtat așa de stîngaciu, era simțire și sinceritate. Ni-o relevează și o dramă pe care am descoperit-o întîmplător pe vremea războiului, la Iași, unde,

la Mitropolie, se păstrează dosarul unei judecăți a lui Conachi cu un boier care luase pe o fată a Zulniei, iubita lui Conachi, și o repudiasse pentru motive desonorante. Se pare că nu era fiica ei cu cel d'întăiu soț, ci cu însuși Conachi... Și acesta a purtat ani întregi, cu pasiune, un proces pentru înlăturarea acestor acușării calomnioase. Căia ce arată că, atunci cînd nu făcea alexandrine de modă franco-greacă, el era în stare să exprime cu energie sentimente adevărate.

De altfel Conachi suferia, în afară de defectele pe care putea să le aibă un vers evident plicticos și de sărăcia unei limbi reduse la formule de salon. Ii lipsiau cuvintele poetice pline de frăgezime pe care poesia populară le-a avut totdeauna din bielșug: și nu se poate spune cît de mult folosește cuvîntul cel nou, cuvîntul neîntrebuințat care nu a suferit usura prin întrebuințarea în prosă, sau în viața socială de toate zilele.

Poesia lui Conachi este deci bătrîncioasă, pentru că bătrîncios este și ritmul și sint și cuvintele înseși. Dar nu este fără interes cazul acesta al unui boier moldovean, dintr'o familie care avuse dese legături cu Apusul — un alt Conachi, un văr, a făcut studii la Viena, după ce învățase acasă cu vre-o trei, patru profesori, francesca, germana, greaca, dar, întors în țară, obosit de atîta învățătură, a murit nebun—, și care îndrăznește să schimbe cu desăvîrșire tonul de până atunci al poeziei românești cu mult mai mult decît Ienăchiță Văcărescu. Acesta era un poet de ocazie, un poet voit, pe cînd Conachi, care a tradus și, în prosă, un roman frances, „Mathilda”, al doamnei Cottin, e un cetitor harnic de franțuzește și un poet din instinct. Astfel trebuie să-l privim ca pe un inițiator stingaciu, dacă voiți, dar totuși inițiator. Și am văzut, prin versurile culese din gura poporului, că el avea simț și pentru cîntecul, veșnic viu și veșnic nou, al poporului.

În ce privește pe Beldiman, nu numai că el a tradus foarte multă literatură francesă, pentru plăcerea lui, —pe urma altor traduceri, încă de pe la 1760, că Manualul Francmasonilor, tălmăcit de un călugăr—, că s'a îndreptat la Florian și la Florianul german care e Gessner, dar, cînd a fost să însemne împrejurări contemporane, el nu le-a pus într'o biată cronică de prosă miloagă cum este a lui Zilot Românul, ci, inspirîndu-se probabil de la „Henriada” lui Voltaire—un lucru care

nu s'a observat în de ajuns până acuma—, a scris „Jalnica tragedie” asupra împrejurărilor din 1821, amestecând linguri de felul lui Conachi cu un puternic sentiment de umor, care ne face și astăzi să surîdem, cînd ni se înfățișează năzdrăvăniile eroice ale Grecilor din Iași.

Dar, peste inițierea aceasta înceală și neocompletă la o nouă poezie, se pornește asupra noastră o influență încă mai adîncă a modelelor — și a *altor* modele — din Occident. Este vorba de școala ardeleană, de o parte, și, de altă parte, de Asachi, acest Moldovean trăit prin multe țeri, capabil de multe lucruri, spirit universal ca pe vremea Renașterii.

Ardealul literar românesc, de prin anii 1760 până prin 1820, timp de o jumătate de veac, nu poate fi înțeles nici deosebit nici în legătură cu viața literară și intelectuală din Principate. Trebuie să recunoaștem că în toată Ungaria din vremea aceea și în toată Austria vecină era în această epocă aceiași puternică tendință către erudiție, către filologie și istorie, pe care o regăsim și la cei trei șefi ai școlii ardelenice: călugărașul Samuil Micu, boierul făgărășean Gheorghe Șineai, și acel care vine mai târziu, cu o valoare științifică, filologică și istorică, mai pronunțată, Petru Maior. Tustrei fac parte din școala erudită germano-ungurească de pe acea vreme, școală și ea formată supt influența, depărtată și indirectă, a erudiției franceze, a spiritului Benedictinilor francasi de la Săint Maur, trecuți prin Germania lui Leibnitz, care, pe la începutul secolului al XVIII-lea încearcă să desvolte, nu istoria poporului german, ci istoria Sfîntului Imperiu roman de nație germanică. Toți acești Ardeleni sînt trecuți prin școlile Occidentului: din Ardealul lor, din școlile lor de la Blăj, la Sîmbăta Mare, (Nagy-Szombáth), la Viena sau la Roma. Și în școlile acestea de piariști, de iesuiși, ei înțelneau înainte de toate erudiția. O erudiție răbdătoare, cu adunare și clasificare de documente, cu analiza critică a acestor documente.

Școala ardeleană a făcut aceasta, dar *alt*. Nu se poate, urmărind dezvoltarea ideii românești, a simțului național la Romîni; să nu ne închinăm înaintea acestor oameni, creșcuți în împrejurări atît de grele, adevărați martiri ai unor osteneli consacrate înainte de toate deșteptării poporului lor. Ce vi-

goare mai susținută decît aceia a smeritului cleric care a fost părintele Samuil, pe care noi din Vechiul Regat îl putem aprecia cu atît mai mult, cu cît s'a gîndit mai ales la noi! Istoria Romînilor a lui, care nu s'a tipărit complet nici pînă acum, cuprinde pagini inspirate de cronicile cele vechi, care privesc împrejurările din Moldova și din Muntenia, pe lîngă atîtea amintiri de pe vremea cînd se hrănia el însuși așa de pușin la școala din Blaj, zilele de post de la Seminarium, cu hrana de apă, fasole și pine uscată. Dar cine să nu considere cu admirație pe acel tragic luptător pentru drepturile neamului său are este Gheorghe Șincai, omul ieșit din marginile înguste ale spiritului unit, cum s'a format la Blaj! Mîndru de faptul că este boier de Făgăraș, din neamurile aceșor Munteni cu vechi diplome în lada lor, „Georgius Sincai de Sinka” se lua la luptă cu toată lumea, bătîndu-se cu învățați maghiari și sași, și chiar, pentru alte motive, cu Vlădica lui de la Blaj, totul într'o formă foarte rudă, aruncînd furia săgeții în dreapta și în stînga, împotriva acelei societăți cu care el nu a voit să se împace. A fost și un creator de școli, dar prin toată activitatea aceasta a lui el nu se coboară în Principate, pentru că legătura lui cu Principatele nu există decît pe masa istoricului. Este dincoace o altă școală, o altă influență, o altă lume.. Și cine iarăși nu recunoaște folosul pe care, ca națiune, l-am avut din argumentația logicianului acestei generații care este Petru Maior? Acesta frămînta adînc informațiile lui istorice. Pe cînd la părintele Samuil povestirea se prefăcea în niște pagini populare în stil de Psaltire, care nici nu căuta să fie publicate, pe cînd informația așa de bogată se clasează la Șincai în volumele lui mari și groase, totul ordonat pe ani într'o descriere unde elementul polemic este numai furișat, intercalat, Petru Maior este creatorul teoriei originii Romînilor. Peste tot ce au încercat ceilalți, în gramatică, în interpretare, în înșirarea istorică de cronologie, acesta ajunge, în Istoria începuturilor și chiar în Istoria Bisericii românești, să creeze o teorie, care, construită de acest arhitect al amintirilor romane pentru poporul său, a intrat așa de întreg, nu numai în spiritul ardelean contemporan, dar și în al Romînilor din Principate, constituind astfel baza pentru cugetarea lui Mihail Kogălniceanu, lui Nicolae Bălcescu și a tufurilor celor cari

în țerile de dincolo de munți au căutat să-și lămurească problema istorică a neamului nostru.

Toate acestea sînt adevărate, dar ei se află în curentul acela occidental numai supt spiritul erudiției; nu i-ar fi trecut nimănuia dintre dînșii prin minte să culegă povești, să scrie cîntece, să-și însemne amintiri. Literatura lor este o literatură de idei și de luptă; curentul lor este închis între cei patru păreți ai unei biblioteci, și toate lucrurile, acestea miroasă a praf, se confundă în cenușul acelei învățăturii mîncate de molii pe care a cunoscut-o și iubit-o secolul al XVIII-lea occidental. Îți pare rău ca suflete așa de mari nu s'au lăsat libere pe drumurile cele mari ale literaturii.

Unul singur a scăpat din această încătușare, cineva pe care unii și-l închipuie că l-au descoperit abia acuma, pe cînd poemul lui a fost tipărit încă în vechea revistă ieșană *Buciumul Român* cu aproape un veac în urmă. Este vorba de Budai Deleanu. Nu a fost niciodată necunoscut și niciodată neapreciat. Este de altfel imposibil să se atingă cineva de dînsul, de *Figaniada* lui, sau de cealaltă poemă, cu mai puțină importanță, *Cei Trei Viteji*, fără a vedea că aici e altă țesătură și alt spirit. Budai Deleanu a cunoscut literatura italiană. Și iată de ce: Viena era un oraș frances, era capitala francesă a Sud-Estului Europei, dar în același timp și o capitală italiană. Nu poate spune cineva în de ajuns cît de mult a trăit Italia în Viena acestui secol. Musica vienesă era o musică italiană, pe Mozart nu l-am putea înțelege altfel decît în această modă italiană, palatele din Viena sînt palate italiene, ridicate de arhitecți italieni; opera din Viena este a lui Metastasio, care acasă la dînsul nu a avut reputația de care s'a bucurat în Viena Impăraților. Să nu uităm că pe vremea aceea Casa de Habsburg stăpînea Lombardia, — încă nu Venetia —, și Toscana.

Influența ei se exercită deci asupra unei jumătăți din Italia și asupra jumătății celei mai intelectuale din peninsulă. Între Milano, cu cît a rămas austriac, și între Viena, cu cît a păstrat italian, este o perfectă asemănare. Și, atuncea, a sta în societatea aceasta austriacă însemna că trebuie neapărat să te inițiezi în italianism, dar nu în italianism de Padova, ci în noul italianism, care este „filosofic”, care este satiră, plină de suflu luptător.

Ceia ce ni place în *Țiganiada* lui Budai Deleanu,—legendă nu prea inspirată, trebuie să o spunem, partea istorică nu prea cu haz, expunere de la o bucată de vreme plictisitoare, incidente care nu dovedesc o mare imaginație, căci poetul român nu are geniul, creator în domeniul inspirației, al modelului, care e Ariosto,—este altceva, și acesta luat din Italia. Acum în urmă d. Caracostea a căutat să arăte ce a împrumutat Asachi de la literatura clasică. Sigur, a împrumutat foarte mult, și, dacă mai caută cineva la el și alte influențe din literatura occidentală, sigur o să mai găsească. Dar cu aceasta Asachi nu scade. Nici Asachi, nici, pentru același motiv, Budai Deleanu, pentru că însemnătatea lor stă într'o nouă plămădire poetică a limbii românești, în încătușarea ei în ritmuri nouă. Ceia ce este frumos, înainte de toate, la Budai Deleanu este strămutarea formei lui Ariosto în biata românească ardeleană de pe vremea aceia, trecerea de la graiul popei din biserică la strofa zeilor.

Asachi, fiul unui preot, din Liov, adus ca să fie protopop în Moldova, — Lazăr Asachieviți, — și al unei mame care se cheama Neculau, fată a preotului din Herța, a făcut pentru traducerea părintelui său prefețele în care doctrina latinistă e exprimată cu mai multă elocvență decît de Ardeleni. Plecat de tînăr, după dorința tatălui trăit în Austria, din Moldova la Viena, el învață și matematica și pictura. A fost un pictor foarte distins, un desemnator de merit, mult mai bun decît acel Gheorghe Leça de la care pleacă această artă în Muntenia și care face și lucruri cu totul stingace și naive. A fost un litograf maestru, și cîteva din tablourile lui cu subiecte istorice, sînt mai bine tratate decît cele din Muntenia ale unui Papazoglu. De la Viena a trecut, pentru artă mai ales, în Italia, la Roma, unde a avut legături cu lumea cea mai cunoscută pe vremea aceia, schițînd tablouri celebre din muzeele capitalei Papilor și alte lucruri care în cea mai mare parte s'au pierdut pe urmă¹.

Cînd s'a întors de acolo, pentru a începe opera sa foarte importantă în domeniul școlii, iar, într'o măsură mult mai mică, și în domeniul politiceii, el aducea cunoștinți cu totul noi. Deo-

¹ Mai tîrziu și la Neapole.

sebiria dintre Budai Deleanu și Asachi este tocmai aceasta; Budai Deleanu iea Italia prin Viena, Asachi iea *Italia de acasă*, din Italia însăși, din Italia clasică, Italia lui Monti, superioară Franciei contemporane și care din instinct se duce drept la latini pentru ca de acolo să capete o siguranță de ton pe care literatura francesă nu o are. Clasicismul italian de la începutul secolului al XIX-lea este cu totul altceva decît clasicismul contemporan frances, al lui Delille, al lui Lebrun; e o lecție de virtute privată și cetățenească și un admirabil element de educație. Teatrul italian e reprezentat atunci prin Alfieri, ale cărui tragedii au servit drept model tineretului italian, căci Italia s'a refăcut moral de pe urma acestui clasicism pornit, nu din adormitoarele, corupătoarele saloane vieneze, ci de la cele mai vechi tradiții ale Italiei, mergînd, peste Dante, Petrarca și Ariosto, înviați în sfîrșit de zelul acestui Piemontes, la antichitatea latină. Și, oricît s'ar scrie împotriva lui Asachi, ca poet, oricît ar fi unii de incapabili să-l înțeleagă, nu vor muri niciodată versurile prin care el afirmă legăturile noastre indestructibile cu Roma strămoșească.

Cine cunoaște ce însemnează în poezie topica, instinctul de a pune un cuvînt într'un anume loc, acela își va da samă cît de măiastră e disciplina prin care vechea vorbire moldovenească de la începutul secolului al XIX-lea, stilul acesta lăbărțat de convorbire fanariotă, plin de cuvinte grecești și franțuzești rău asimilate, a fost silită de energia creatoare a lui Asachi să între în acele legături sintactice care înseamnă *disciplina romană în cuvînt și frasă*.

X.

Curentul autohton în fața romantismului de împrumut.

Îndată se înfățișează unul din cele mai interesante conflicte în dezvoltarea literaturii românești.

De la Asachi înainte, de prin anii 1820, începe un indoit curent care formează, așa zice, originalitatea dramatică a acestei literaturi și lupta între aceste două curente se continuă până în momentul de față, fiecare, firește, avînd să aleagă pe acela care-i place.

Voiu începe cu ceia ce se poate numi „curentul indigen” sau „autohton”, care nu este, cum se va vedea, curentul naturalist.

Curentul acesta nu este național, fiindcă nu există o tendință naționalistă la mijloc, ci un *curent de acasă*, nu un curent de la țară, pentru că s'au legat de această noțiune înțelesuri deosebite. E într'insul un fel de *intimitate locală*, tradițională, foarte complexă, care ascunde supt o înfățișare simplă lucruri foarte vechi și foarte adînci.

Am căutat până aici a scoate înainte anumite idei pe care nu avusem până acum prilejul de a le înfățișa, idei care sînt în avantajul nostru și reabilitează trecutul nostru prea adeseori considerat exclusiv ca un trecut de documente, de cărți bisericești, de cronici și atîta, cu totul departe de marile curente ale Occidentului. Cred că am reușit să arăt că întreaga noastră dezvoltare literară nu este la o parte de aceste curente. Se va fi simțit, însă, chiar dacă nu am insistat încă asupra acestor laturi, că este tot așa de existentă și o altă latură decît aceea, dacă nu de directă împrumutare, dar cel puțin de orientare după Apus, de intrare în comunitatea de civilizație represintată înainte de toate prin Apus. Și aceasta este o latură

specifică a poporului nostru, care se desfășoară în felul cel mai modest, dar în același timp și cel mai explicit și cel mai caracteristic, fie că și-au dat sama, ori ba, acci cari reprezintă această direcție.

Ar fi interesant să se compare poezia noastră populară, poezia lirică, de dor, poezia epică, acele „cîntece bătrînești”, cu modelele lor. Este de sigur o deosebire, care n'a fost determinată încă până acum. Cîntecul epic sîrbesc este înainte de toate un cîntec de luptă, de luptă vitează și puțințel cam crudă. Plîngerii asupra învinsului nu există, ci numai imnul de triumf pentru învingător; nota duioasă lipsește din poezia epică a Sîrbilor. Sînt cîteva cîntece despre femei, dar femeile sînt tot așa de bărbați ca și bărbații. Aceasta corespunde, de altfel, cu însăși viața sîrbească, din regiunile în care s'a creat cîntecul acesta. Și în vremurile noastre încă, în războiul muntenegrean, de pildă, femeile mergeau alături de bărbați. Nu știu cine observa că la Albanesi nu există niciun fel de poezie de curtenire. De altfel ar fi fost cu totul imposibilă în aceste împrejurări în care femeia îndeplinește funcțiuni servile în casă, ea purtînd greul gospodăriei, până la crosnele de lemne în spinare, ea lucrînd pămîntul, etc. Cînd femeia este adusă în astfel de sclăvie domestică, mai poate fi vorba de poezie curtenitoare, asemănătoare cu aceia a poporului nostru? Este o deosebire foarte netedă între nota această energică, fără milă și între nota mai dulce a poeziei noastre populare epice. Și la noi este luptă, dar cu toate acestea vezi dese ori că se îndreaptă gîndul și către învins, că există o omenie care se manifestă supt forma compătimirii și a milei. Acesta este un aport nou.

Ceva din felul acesta de a fi se întîlnește și în Balcani, în literatura grecească, însă, aici, trebuie totdeauna să ne întrebăm dacă avem a face cu o notă într'adevăr grecească, de oare ce viața ciobanilor nu este grecească, ci vlahă în rîndul întăiu.

Iată, am împrumutat legenda mănăstirii de Argeș, legendă fără îndoială balcanică; puneți în față cele două legende, în forma originală și în cea românească: În cîntecul nostru sacrificiul femeii este desaprobat. De altfel tot ce este violent, tot ce e rud la noi, poate fi pus în legătură cu cine știe ce

legături tracice; dar această moștenire a fost de mult topită în sufletul general al poporului, care este bun, care se poate apăra, de și este bun, fără să provoace și fără să se bucure de suferința nimănui.

Un alt cas. De sigur după cercetările făcute în urmă nu este nicio îndoială că Ureche a luat cu mină plină, nu numai în ceia ce privește informația, dar și în ce privește forma și stilul, de la Poloni. Dar este o deosebire între Renașterea polonă, de unde a luat Ureche, și între Ureche el însuși, o deosebire foarte netedă. Renașterii polone îi plac veșmintele largi ale retoriceii, ea se îmbată de frase și de cuvinte. Noi însă nu sîntem un popor de frase și de cuvinte.

De aceia cronicarul moldovean e simplu și strict, scurt, sec chiar, stăpînit în forma sa. Apoi, nouă niciodată nu ni-a plăcut să spunem singuri meritele noastre: niciodată nu sîntem mai puțin elocvenți decît atunci cînd avem să ne apărăm pe noi înșine.

Prin urmare nu este critică împotriva Moldovenilor, dar nici innuri de laudă pentru dînșii. Li apără împotriva străinilor, atunci cînd este nevoie, dar strigăte de slavă pentru biruințile de pe vremuri, canibalicul imn de măcel, care se întilnește atît de dese ori, la alții povestitori de evenimente istorice de pe vremea Renașterii, nu se află aici. Un om echilibrat, cumpănit, cu atita suflu cînd este vorba de lucrurile bune ale poporului său, cu atita tăcere în ceia ce-l privește pe el însuși.

La Miron Costin, comparat cu literatura de memorii polone de pe vremea lui, se întilnește aceeași atmosferă de înduioșare pentru orice suferință omenească: nu-l vedem atacînd cu violență pe nimeni. Chiar cînd în Muntenia este vorba de o cronică de partid, ca a lui Constantin Căpitanul și e de o tragedie cumplită, cînd bătrînul Constantin Cantacuzino Stolnicul, un om foarte respectat, bătrîn de peste șaizeci de ani, e omorît din cauza ambițiunii copiilor lui, nu găsim acuzarea dușmanului, cum la Stoica Ludescu, prietenul Cantacuzinilor e, cu un plîns reținut pentru bătrîn, simpla înfățișare a suferinților familiei.

Felul cum Constantin Cantacuzino Stolnicul sau Dimitrie

Cantemir, răspunde învinuirilor aduse nouă ca popor nu cuprinde nedreptățirea adversarilor.

Dosoftei, prefăcînd psalmii în versuri, cînd a fost să isco-dească o formă nouă, s'a dus la cîntecul popular, din care a scos ceia ce-i trebuia pentru a pune Psaltirea românească la îndemîna oricărui suferinți și oricărui speranțe.

Acesta este curentul indigen, care trece din secol în secol, comun Romînilor din toate provinciile. El este alcătuit din foarte multe elemente: familiaritate, intimitate, care impun oricui să vorbească în așa fel încît să fie înțeles de toți. Este un glas al obștii românești în literatura noastră. De accia ea este în adevăr națională. Nu în sensul declamațiilor patriotice, ci în sensul că un popor întreg o poate înțelege. În marile literaturi occidentale, ce influență a putut să aibă un Corneille, un Racine, un Voltaire asupra poporului de jos francez, asupra țeranului francez? Pe cînd la noi între cel mai mare cărturar și cel mai umil țeran a fost totdeauna o legătură așa de veșnică, și așa de sacră, încît niciun fel de pretenție modernă nu izbutește s'o rupă.

Și, pe lingă aceasta, literatura noastră are un neprețuit element de vioiciune, care lipsește foarte adese ori din celelalte literaturi. Ea nu aleargă după spirit, dar este străbătută toată de un humor special care nu se întilnește aiurea. Credem fără îndoială în lucrurile pe care le spunem, dar admitem să fie și altfel; este totdeauna un ușor zîmbet de îndoială chiar în jurul credinții noastre celei mai puternice. Nu sîntem un popor fanatic, și, în loc să atacăm cu violență pe adversari, facem o glumă, și gluma aceia adese ori lovește mai departe la țintă și rănește mai adînc decît orice îngrămădire de cuvinte pasionate. Sîntem un popor mehenghiu. I se pare cuiva că spunem una, și de fapt spunem alta, iar cine nu ne cunoaște nu-și poate da samă totdeauna de ce am vrut să spunem.

Acesta este *fondul dominant în literatura noastră*. Nu ne codim să luăm ce vine de aiurea, ba ne ducem pușintel înaintea în descoperirea de forme pe care mai înainte nu le cunoscusem, dar ni rezervăm fondul acesta al nostru, care este ca o comoară ascunsă în sufletul neamului. Nu o punem în teorie, fiindcă e un lucru atît de complex și de gingaș, dar, în practică, el vine din instinct, și, cînd literatura noastră se va

traduce, ni va veni recunoașterea Apusului din pricina acestor calități.

Acest curent autohton va avea, după 1800, puțința de a se manifesta, la ieșirea din erudiție, și din modă. Către 1821, am intrat într'o perioadă nouă a literaturii noastre, perioada modernă. Pe atunci începe o trezire națională, și locul lui Gheorghe Lazăr în aceasta este foarte mare. Ca originalitate de spirit, el înseamnă foarte puțin, forma lui nu înseamnă nimic; niciodată n'ar fi putut avea el un vers armonios sau o comparație; dacă era poezie în caracterul lui, nu o găsim în mijloacele lui de exprimare. Dar Lazăr este un student din Viena: nu trebuie să se uite aceasta; el este produsul școlilor străine, format după tipicul lor. Cunoștințele lui de istoria Românilor și de literatura românească erau nule; știa ceva filosofie, pe vremea luptei dintre kantieni și anti-kantieni; un om foarte bine informat și foarte răbdător, d. G. Bogdan-Duică, a cercetat și pe Lazăr și pe alții supt acest raport, lămurind o mulțime de lucruri mai mult sau mai puțin interesante în ele însele. Dar Lazăr, fără îndoială, nu este *un om* de aici; pecetea pe care i-a pus-o străinătatea este atât de puternică, încît nu se poate desface de dînsa. Romănesc este numai caracterul lui de înviersunată rezistență, de răbdătoare îndărătnicie, de „ține-minte”.

Lazăr n'a vorbit, la început măcar, înaintea feciorilor de boieri trăiți cu preceptori și hrăniți cu lectura cărților franceze, ci pentru cei mici și smeriți. Trebuia să facă o școală de inginerie, dar la dezvoltarea matematicilor el mai adăugase „idealul național”. Il ascultau mai mult feciori de negustori, din lumea mijlocie care aici în Muntenia există, pe cînd în Moldova nu; de unde deosebirea între școala lui Asachi și școala lui Lazăr. Asachi vorbea și unor oameni cari nu erau boieri, dar boierimea se strînsese toată în jurul lui, pe cită vreme aici în Muntenia o mare parte dintr'însa sta în jurul Academiei grecești, foarte nobilă școală, cu dascăli cari nu aveau întotdeauna o purtare recomandabilă, luați în parte, dar cari laolaltă represintau un factor cultural foarte serios. Aceștia au tălmăcit îndemnul către viața nouă a poporului românesc ca un strigăt către Dacia, parte din marea Eladă.

Intre elevii lui Lazăr, câțiva au luat drumul străinătății, învățînd la Paris și aiurea: filosoful Eufrosin Poteca, apoi un matematic care s'a prăpădit în Apus, un jurist. Dar au fost unii din ai lui Lazăr cari nu au mers în străinătate, *din ferire* nu au mers în străinătate, ori au mers acolo cu mult mai tîrziu, la 1848, cînd erau oameni formați și cînd influența străină s'a putut exercita asupra lor fără să influențeze fondul lor propriu. De la ei era să pornească avîntul, necesar, al vechiului fond, tradițional, popular.

Omul reprezentativ pentru curentul de care mă ocup nu a fost bursier în străinătate, ci a rămas un localnic, activ și smerit în acelaș timp, așa cum fusese de la început. Iși zicea întăiu Iliad, din Ilie, numele tatălui. Era de loc din Tîrgoviște, unde acest tată al lui a avut un rost foarte mic între funcționarii cei din urmă, și Ion fiul lui Ilie a intrat la școala grecească, unde numele de Iliad a trebuit să devie Heliade, nu de la Ilie, acum, ci de la Helios, în legătură cu Sfîntul Soare la care se închina antichitatea păgînă. Mai tîrziu și-a adaus: Rădulescu. După teoria lui de istoric a scris și o Istorie a Romînilor, interesantă și prin ideia, exprimată mai ales de la 1848 încoace, că noțiunea de nobilime și de boierie are la noi alt înțeles decît în străinătate și, cum credea și el că principatul muntean a fost întemeiat de Radu Negru, dictatorul de la 1848, devenit profet, tribun al poporului, s'a făcut „Rădulescu”, ca și cum și-ar fi zis „Basarab”. Tîrgoviștean a rămas însă.

Tîrgoviștea este un oraș foarte interesant: cu mahalagii săraci în margene și ceva Țigani, din cauza mănăstirilor; în centru se păstrează și astăzi anumite tradiții aristocratice. A stat Domnul atita vreme acolo și aceasta lasă totdeauna ceva în sufletul locuitorilor, un fel de mîndrie în relație cu acest mare trecut, o mîndrie care de altfel se poate trezi în fiecare moment la vederea acelor frumoase biserici, cu ferestre sprințenate în turnuri de zid. Este acolo un spirit istoric, un spirit de Curte, cu un mare amestec foarte curios de spirit popular. Spiritul de Curte este totdeauna ironic ca în literatura francesă, stăpînită, peste toate schimbările, de acest spirit al vechii Curți. Ironia aceasta o va avea, în tot scrisul lui li-

terar, Eliad, nu o ironie țerănească, plină de poezie, ci o ghidușie de oraș, plină de haz și de ceva răutate.

El nu era un fiu de boier care să aibă acasă preceptori și să se fi hrănit cu cultură francesă capabilă de a-l transforma. A învățat franțuzește, a știut chiar foarte bine, de și a vorbit mai rău. Cînd era la Paris, Heliade nu mai era Iliad cel vechiu, ci misticul, profetul, care chema pictori să-l zugrăvească și sculptori să-l sculpteze. Dar îndată țara-l va relua și spiritul ci se va coborî din nou într'însul așa cum se sălășluise.

În materie de poezie, n'avea ureche. De obicei versurile lui sînt foarte exacte la numărul de picioare, însă nu sună de loc, pe cînd la Eminescu este cu totul altfel: Eminescu poate scrie în prosă, poate face un articol de jurnal și vom regăsi în el simțul lui de deplină armonie.

În afară de un defect organic îi lipsise și o inițiere potrivită celui care s'a crescut singur. Trăise într'un mediu cu desăvîrșire local. Într'o pagină delicioasă el spune cum a învățat el carte—, din cărțile cu fond bisericesc pe care le purtau de multe ori și ciobanii în traista lor, din povestirile miraculoase, Vieți de Sfinți, Alexandria: acesta este mediul literar în care s'a format el și ce bine este că s'a format în acest mediu!

Astfel el ar fi putut fi un fel de Creangă. Mai tîrziu s'a prefăcut după curentul vremii, dar la început a fost un provincial și un om popular. Un om de bun simț pînă în vremea cînd s'a rătăcit în prea mari planuri culturale, Însăși gramatica lui, care înseamnă de sigur o revoluție, e interesantă, nu atît din punct de vedere filologic, cît din acela al bunului simț care a înlăturat orice doctrină exagerată, greoaie, din instinct, pentru că nu era în nota firii noastre. Asachi nu l-a avut totdeauna, acest bun simț, și de aceea un om plin de talent a fost un învins față de curentul muntelesc, care reprezintă o civilizație mai modestă.

Cînd s'a amestecat în foarte multe domenii, a sfîrșit, în ultima fasă a unei vieți foarte lungi, prin a fi un stricător de limbă, el care în tinereța lui fixase normele cele mai sănătoase ale ei. Totuși, odată, cu toată ambiția lui exagerată, cu toată influența rău înțeleasă a Apusului, cu toți acei ani de stricare a minții cari au fost pentru dînsul ai șederii lui la

Paris, în 1848, *fondul cel vechiu nu s'a lăsat biruit de tol, ci a ieșit neconținut la iveală.*

El, alcătuitor de îndrăznețe poeme mai mult sau mai puțin reușite, nu a făcut nuvele, romane, dar e totuși *un mare prozator*. Este o parte a operei lui pe care nu o cetește nimeni, dar care ar trebui să fie reluată și desprinsă, căci ea *trătește*. Om buclucaș, care se certă cu toată lumea, și cu Grigore Alexandrescu și cu alții, pentru filologie, pentru politică, pentru interes, el a dat un farmec deosebit tuturor proceselor lui, mari și mici. Și, atunci, când Eliad se minie, când se aprinde de pasiune împotriva unui om, fondul vechiu al lui se trezește. Recurge îndată la batjocurirea adversarilor săi, li găsește poezie care samănă cu acelea pe care le pune poporul. Astfel împotriva liberalilor, de și luptase alături cu aceștia, împotriva întregii generații de la 1848, care nu mai era în minile lui. Se amestecă în acest hazliu val injurios o mulțime de dictoane, de parimii, amintiri din Biblie, povești în gen oriental, anecdote, de care-i era plin capul, și totdeauna le potrivește cu situația adversarilor. Când coboară cineva în această literatură, rămâne uimit de vioiciunea ei originală. *Eliad reprezintă deci pe deplin acel curent indigen de care vorbiam.*

Dar acest curent indigen se întilnește și la alții. Iată două nume, dintre care unul trebuie să fie pus aici numai în legătură cu o parte din literatura pe care a făcut-o omul care l-a purtat, iar celalt este cu desăvîrșire în același gen, de și în altă parte de țară.

Afară de Costachi Negruzzi, în Moldova, care în povestirile lui are adesea această notă,—dar mă întreb dacă la el este numai nota indigenă sau se simte și o influență a unei anumite literaturi franceze anti-romantice, influența lui Prosper Mérimée, care aducea o notă de artă clasică în mijlocul sălbăticiiei exagerărilor. De altfel Negruzzi a început cu imitații din literatura franceză clasică și grecească; pentru că este un Negruzzi cu totul altul decât acela pe care îl cunoaștem în ce obște¹.

În fabulele lui, Grigore Alexandrescu, acela care trezește pe Mircea din mormîntul lui de la Cozia, cu vădit romantism occi-

¹ Am publicat primele lui încercări clasice în *Revista Istorică*, III.

dental și cu ceva care pleacă din cronica noastră, din influența misterioasă pe care o exercită evocarea vechilor monumente, din viața care se culege din zidurile veacului al XIV-lea,—oricât ar fi el influențat de creșterea în școala franceză a lui Vaillant, unde venise ca elev mai sărman pe lângă copiii de boieri, admis mai mult de hatirul Ghiculeștilor, al căror om de casă era,—are totuși *un ascuțit spirit de ironie țerânească, și chiar mahalagiască*. În dosul fiecării din fabulele lui se ascunde o poveste trăită. De aceea le gustau contemporanii atât de mult.

El a rămas bietul băiat crescut într'o oadaie părăsită dintr'o casă unde alții ocupau apartamentul boieresc; el a rămas oplotul lui Eliad, care a și exercitat asupra lui o influență durabilă. Fabulele lui au păstrat acest caracter indigen, care fără îndoială le face să aparție aceluiași domeniu ca și al vechilor proverbe, al snoavelor populare, al elementelor ironice din literatura nescrisă a celor mulți.

Alături de dînsul, un altul de care nu știe mai nimeni: Ion Codru Drăgușanu, din Ardeal, înfățișează, în scrisorile lui, și el nota aceasta tradițională așa cum putea să o aibă un biet de „Valah” din părțile Ardealului. Și între Tîrgovișteanul de mahală și între Făgărașeanul de sat, este fără îndoială o foarte mare asemănare. Niciodată acesta nu a făcut povestiri și nici poezii. Dar „Peregrinul transilvan” al lui, într'o deșănțată ortografie fantesistă de felul lui Cipariu, ascunde supt ghiața artificială a acestei forme răspingătoare viață, o viață foarte puternică. Avem a face cu unul dintre spiritele cele mai interesante din toată literatura noastră, cu cel mai talentat Ardelean din generația lui. Nici nu se poate face comparație între dînsul și între Andrei Murășanu, care a avut norocul să exprime într'un moment, într'o formă clasico-germanică, ideea de revoltă a unui neam robit. Andrei Murășanu, dacă nu ar fi trăit într'un mediu de cultură, nu ar fi produs nimic; poeziile celelalte ale lui sînt slabe; articolele lui, retipărite acum în urmă, nu se pot ceti. Pe cînd Codru din Drăguș este dotat cu o putere de observație puțin obișnuită; el e capabil de a prinde și lucruri pentru care nu era pregătit, și aceasta este cea mai mare dovadă de deșteptăciune omenească. Nu făcuse școală, dar de-odată, strămutat în alt mediu, a deschis ochii

și cu această deșteptăciune a lui el prinse ce vedea în jurul lui, și pe fiecare lucru nou l-a socotit la importanța lui adevărată.

Părăsise, copilandru, Făgărașul pentru București, ajunsese prin Ialomița la oi, apoi om de casă al unui Ghica și, cum acesta călătoria în Apus, Drăgușanu a mers cu dînsul în calitate de cavalier de companie, dar pușintel și de servitor. A fost deci în Paris, în Italia și de pretutindeni a trimis scrisori,— sau a înfățișat mai tîrziu în formă de scrisori amintirile sale—, din care, din nenorocire, parte s'au pierdut.

Și iată-l povestind o tinereță întreagă, de la suferințele lui de om rău hrănit, de păstor, care nu avea, de sigur, „cămașa fericitului”, la Paris lingă o bătrînă care ținea un cabinet de lectură, apoi fără rost, adăpostit la o modistă într'o mansardă, rămas iarăși singur, și căutînd slujbă la cine se întîmpla. Nu este viață românească mai zbuciumată decît a puilului de Oltean pierdut în lumea mare. Firca indigenă birnic și în luptă cu romantismul, romantismul frances pe care l-a putut cunoaște și care a schimbat cu totul pe alții din vremea lui.

XI.

Romantism frances pe subiecte românești.

Influența apuseană a romantismului frances nu înseamnă o altă epocă; în aceeași epocă, se deosebesc două curențe. Am urmărit pe acel represintat numai prin pușini și, pentru unii, numai prin anumite momente din dezvoltarea lor, curentul indigen. Mă întorc asupra aceleiași epoci, pe care o voi privi-o până foarte departe, pentru că unii scriitori continuă până la adânci bătrânețe să păstreze pecetea pe care au căpătat-o în tinereța lor. Așa încît trebuie urmărită problema nu pe o linie cronologică, ci pe mai multe, în legătură cu *biografia* fiecăruia. Se va face o împărțire între felul cum anumiți scriitori romîni din Moldova și din Muntenia au primit influența francesă. De Ardeleni nu poate fi vorba în vremea aceasta, afară, întru cîtva, de Codru Drăgușanu: ci sînt prea mult supt influența germanică și ungurească, mai mult germană decît ungurească, așa încît își au originalitatea lor.

Nu e de ajuns să se constate că un scriitor a primit o influență pentru ca să se înțeleagă rostul influenței acesteia, ci trebuie căutate împrejurările în care s'a primit această influență. Romantismul frances primit într'un anumit chip înseamnă un lucru, același primit pe altă cale e cu totul altceva. Astfel romantismul frances primit în țară este una și romantismul frances primit în străinătate cu totul alta; romantismul frances primit în casă este iarăși una și cel primit în școală, alta.

O observație preliminară. Separație netedă între romantism și clasicism nu se poate face. Sînt atîția dintre cei soco-

țiți clasici cari au și elemente romantice. Ar fi foarte interesant, în literatura francesă, să se caute influențe englese la scriitorii din timpul Revoluției și de pe vremea lui Napoleon, cari, aceștia, de și socotiți clasici, cuprind și anumite elemente care nu sînt de loc clasice; astfel acel Ducis care face traduceri din Shakespeare după gustul zilei, deci elemente romantice, pe vremea lui Napoleon, cînd nu era încă vorba de romantism, ci lumea era adînc cufundată în tradiția clasică. Pe de altă parte, nu se poate spune cît de mult este, din vechiul clasicism, la Lamartine, care este socotit romantic. Cea ce se numește „le vague à l'âme” sentimentul de nehotărîre, de neputință în a te orienta în viață, de desgust față de orice acțiune, există de sigur în oăele lui. Dar forma lor este în cea mai mare parte o formă clasică. A trebuit să vină Hugo, cu îndrăzneala lui, cu sintaxa lui, total deosebită pentru ca să se sfarme ritmurile vechi și să fie înlocuite cu ritmuri noi. Deci și mulți dintre scriitorii romîni cari se inspiră din Franța, de unde ieau nota romantică stăpînitoare, — de pe la 1820 înainte—, au totuși o notă clasică permanentă, care se descopere pînă la sfîrșitul activității lor literare, după cum și la cei la cari predomină influența clasică se vor strecura cu vremea o mulțime de elemente care vin de la romantism. Romantismul înseamnă, în orice cas, disarmonie și lipsă de unitate, iar scriitorii aceștia de cari vorbim — și începem cu Grigore Alexandrescu — au o incapacitate de viață interioară, o stăpînire de sine, o tehnică reflectată care sînt de cel mai pur gust clasic.

Grigore Alexandrescu nu poate fi separat de Voltaire—să ne gîndim la traducerea lui din *Alzire*. Este prin urmare la dînsul clasicism trecut prin Voltaire. Dar la Alexandrescu este și influența lui Lamartine: oboseala preliminară, lirismul amoros care azi nu se mai poate ceta de loc, partea cea mai slabă din tot ce a scris el. Aceasta pe lîngă *fondul indigen din fabule*. Trei note la același scriitor. E foarte ușor de deosebit epoci și influențe, însă nu toți oamenii dintr'o vreme trăiesc în epoca lor și statornic supt influența dominantă; aș putea zice că majoritatea oamenilor unei epoci trăiesc fie în trecut, fie în viitor; cei cari sînt oamenii momentului sînt cei mai puțini și cei mai slabi, tocmai fiindcă nu aruncă floarea lor

către viitor și nu și-au păstrat rădăcinile în trecut. Separația este necesară pentru studii, dar ea nu satisface subiectul el însuși.

Întăiu influența romantică *primită în casă*. Ea se resimte de pregătirea și de dispoziția preceptorilor francesi. Se știe acum cât de mare era numărul acestor preceptori francesi: avem cîteva din contractele încheiate. Își disputau familiile boierești, mai mult în Moldova decît în Muntenia astfel de preceptori, cari, ne mai avînd niciun fel de rost acasă, aduși de soartă aici, au fost însărcinați a formă generația nouă. După ce d-na de Gembures a pregătit pe toate fetele lui Scarlat-Vodă Cuénin cu pregătirea de către un preceptor particular, care a avut marea onoare de a adăposti, în cei d'întăiu ani de tinereță ai lor, pe un Kogălniceanu și pe un Alecsandri, pensionul lui Cuénim, care a ținut foarte multă vreme. Dar, alături de aceste pensioane, era, cum am spus, învățătura acasă, și nu trebuie confundată pregătirea pe care o putea da pensionul lui Cuénim cu pregătirea de către un preceptor particular, care nu avea dreptul de a predă în același timp și în alte familii. Preceptorii sînt de obicei oameni de oarecare vîrstă și de o pregătire personală mediocră, avînd o informație francesă puțintel cam întirziată: pregătirea acestora este din secolul al XVIII-lea. Ei transmit mai mult clasicismul, romantismul fiind încă socotit ca o necuviință.

În această privință, este foarte interesantă de studiat inițierea literară în lectura francesă a lui Costachi Negruzzi, care se știe că a suferit și o influență venită prin Ruși, prin Pușchin și prin Lermontov, cari vedeau prin prisma romantismului, dar nu a romantismului pur frances,—ceia ce nu înseamnă că literatura francesă nu a trecut în Rusia, ci numai că-i domină curentul engles, curentul de revoltă, de exagerare individuală, de sălbătăcie ambulantă al lui Lord Byron, care serie într'o prosă ritmată, atingînd subiectele cele mai extraordinare, bruscînd toate prejudecățile.

În refugiul de la Iași am găsit în casa din Hermeziu a d-lui Iacob Negruzzi, în care s'a păstrat biblioteca părintelui său, îngropat la bisericuța de acolo, cele d'întăiu încercări ale lui Costachi Negruzzi, care nu sînt cunoscute, de și au a-

părut în *Revista Istorică*, acolo, la Iași. Ele au un caracter neto clasic, în genul poeziei aceleia artificiale pe care o anumită epocă a veacului al XVIII-lea o afecciona: discuțiuni între un zeu și o zeiță, mitologie de școală și de cabinet, considerații de filosofie morală. Scriitorul s'a resimțit până la sfârșit de influența clasică. Ce este *Aprodul Purice*, ce trebuia să fie *Ștefaniada*, — căci „Aprodul Purice” este o parte desfăcută dintr'o operă mai mare, un fel de cîntec dintr'o „Henriadă” românească, — ce este în alexandrinii accia lungi al căror model e luat din vechea literatură francesă, în factura accia de greoaie compoziție în care după un număr oarecare de versuri e impusă o comparație, decît un împrumut de la scriitorii francesi de speța lui Delille, represintanți și corifei ai unci literaturi prin esență anemică, scrisă într'un stil foarte convenabil, dar atîta tot? Lucru foarte curios—și aceasta se întîmplă totdeauna la oamenii cari nu și-au fixat perfect locul în mijlocul curenților epocii lor —, același care întîndea alexandrinii nesfîrșiți ai „Aprodului Purice”, care avea ambiția să cînte astfel în românește pe Ștefan-cel-Mare, așa cum Voltaire cîntase pe Henric al IV-lea, a îmbogățit și mlădiat limba noastră, — ceia ce nu era ușor pe vremea cînd, acolo, limba românească era mai mult o „moldavă” boierească de salon,—pentru a traduce *Odele și baladele* lui Hugo. Acestea sînt însă un joc extrem de dibaciu în manevrarea silabelor, o adevărată echilibristică poetică, așa încît își poate inchipui cineva cită trudă a trebuit să cheltuiască Negruzzi pentru ca, într'o limbă puțintel fanariolisată, prefăcută într'o formulă politicoasă, dar rece, să îmbrace rezultatul sforțărilor supreme ale unui om de îndrăzneala lui Victor Hugo, mai ales cînd traducătorul fusese format într'o cultură care era în cea mai mare parte clasică¹.

Preceptorul de casă, lecturile în bibliotecile părintești, alcătuite din cărți scrise în spiritul secolului al XVIII-lea, formează în adevăr spiritul. Școala francesă în ea însăși, pensionul, ca acela al lui Cuénim, nu înseamnă mare lucru. Il

¹ Pentru lecturile de atunci două casuri: biblioteca de lingă Iași a familiei Roznovanu, la Stîncă: nu e niciun singur romantic în cărțile cu legătura de pe vremea lui Napoleon. Aici, la București, în palatul Știrbei, biblioteca foarte frumoasă a fostului Domn cuprinde cărți cu note ale lui, care sînt numai de caracter clasic.

putem cunoaște prin povestirile de tinereță ale lui Mihai Kogălniceanu, care n'a învățat numai carte, ci i-a plăcut fetița lui Cuénim, cum o spune el însuși în „Cel d'intăiu amor”. După un număr de ani petrecuți acolo influența lui Cuénim asupra lui rămîne nulă, afară de acel trecător pitoresc sentimental. Kogălniceanu ar fi putut face orișice literatură; versuri a făcut într'o vreme, și le avem versurile; avem și nuvele istorice foarte frumoase, care pot sta alături de nuvelele lui Negruzzi,—însă această parte a activității lui trebuie adăugată dincolo, la literatura „du terroir”, la literatura locală, precum și cronicile tipărite de Kogălniceanu au însemnat o revenire la elementul local și la elementul istoric. Școala francesă din Iași era o simplă întreprindere de câștig, care nu putea să deschidă în toate domeniile perspectivele mai vaste și să lase a se întrevădea ținte neașteptate.

În Muntenia, e o școală de un caracter mult superior, căreia nu i s'a acordat rolul care i se cuvine. E vorba de pensionul, care era, se pare, și școală deschisă, al lui Vaillant, venit la noi cu soția lui, care va deveni directoarea uneia dintre cele d'intăiu școli de fete din București. Vaillant era un scriitor, un filosof, un istoric, un om cu teorii, une ori greșite. E primul care a întrebuițat, într'o interesantă carte în trei volume, cuvîntul de *România*, „La Romanie”. În cartea lui de căpetenie se întîlnesc idei ciudate, cu privire la limba românească: alături de limba „d'oc” și cea „d'oil”, ea ar fi format o a treia, cu nume ciudat, „la langue d'or”. Dar, pe lângă teoriile acestea filologice, pe care nimeni nu s'ar gândi astăzi să le trateze serios, în *La Romanie* este o foarte frumoasă descriere a țerii întregi. El a condus multă vreme și internatul de la Sfîntul Sava, și a avut o activitate literară didactică interesantă, — Dicționarul lui — exercitînd influența sa asupra spiritului public de la noi. Într'un moment viitorul pamfletist s'a amestecat și în curentul revoluționar și a fost urmărit la București, așa că a trebuit să se refugieze în Moldova.

Unii scriitori munteni, cum este Grigore Alexandrescu, pleacă de la acesta, nu se pot înțelege fără dînsul.

Însă aici vine deosebirea cea mare între o astfel de școală și pătrunderea curentului frances prin bițul preceptor de

casă. Preceptorul de casă era, cum am spus, un om care arăta și el ce învățase în școala din tinereța lui depărtată, avînd ca ideal pe Francesul de la 1760, pe cînd Vaillant, cu toată aderența lui la vechile formule, e un revoluționar de temperament, un om cu concepții proprii, care vede foarte neted anumite ținte și le urmărește foarte metodic. L-am putea defini literar un clasicist de convingere, dar nu fără oarecare influențe de pe urma romantismului lui Lamartine.

Fără Vaillant nu poate desluși cineva, într'o parte din scri-sul său, pe Grigore Alexandrescu. Alexandrescu a fost mai tirziu din casa lui Eliad, dar de la început din școala lui Vaillant. Personalitate vie, originală, fără de care nu ar fi putut fi poet; dar, în ce privește influența, el o avea din două părți: isteful mahalagism de casă al lui Eliad și didacticismul clasicist de la școala lui Vaillant.

Nu numai el, dar toți Muntenii de pe vremea aceea traduc, și s'a tradus atunci foarte frumos din literatura francesă: o mulțime de piese din Molière și din clasicii secolului al XVII-lea. Unele din aceste traduceri sînt foarte importante ca texte de limbă, fiind traduse cu caznă, redîndu-se naiv înțelesul. Și aici lecțiile lui Vaillant domină lecturile romantice de după părăsirea școlii.

Dar, în afară de școala francesă la noi, școală întemeiată de Francesi, după obișnuințele lor și cu intențiile lor, curentul frances a mai putut veni după Regulementul Organic și prin școlile cele noi ale noastre, și aceasta este a treia formă de pătrundere. În acele școli secundare cu clase superioare de caracter universitar, la București și la Iași,—la Sfîntul Sava din București cu Petrachi Poienaru, om care făcuse studii frumoase, mergînd până în Anglia, pentru ca, întors, să dea suflet școlii celei nouă de la București, și în școala moldovenească, în Academia Mihăileană, trecută supt multe influențe, și francese, dar fără mult suflet— se plămuziește viața morală a unei generații de o orientare occidentală, care merită a fi cercetată.

În școlile acestea erau profesori de limbă francesă, pe lin-

¹ Un *Télémaque* de la 1788, pe care l-am cumpărat de curînd, cu titlul scris pe coperță grecește, are stampila cirilică a lui A. Florescu.

gă profesori de limbă germană chiar, și neapărații profesori de grecește și de latinește. Inițierea aceasta la Apus era însă foarte slabă. Un profesor ținut în familie, vorbind neconținut limba lui, strămutind în atmosfera intelectuală toate evenimentele din jurul lui, acesta putea exercita o mare influență, dar nu profesorul dintr'o școală a Statului, care de multe ori nu vine din țara a cărei limbă o predă, astfel că el poate predă limba, recomanda ceva literatură, dar spiritul însuși nu ajunge a-l pătrunde el însuși. De aceia și școala lui Petrachi Poienaru și Academia din Iași nu reprezintă ceva în literatura noastră.

Cu ceva clasici francesi, puținel și cu nemțeasca lui Kotzebue, — nu a lui Schiller, cu atât mai puțin a lui Goethe— se căpăta doar o pregătire pentru lectură. Traducerile impuse în anii de școală, mai ales la Iași, au creat însă, acolo, cîțiva harnici traducători.

Dar, pe vremea Regulamentului Organic, cu toate piedecile care s'au pus încă — și au fost foarte multe, pentru că a merge la Paris însemna o stricare a sufletului supt raportul politic, primirea ideilor noi protivnice ordinii de lucruri stabilite—călătoriile de studii în Apus au devenit dese.

Și anume băieții—de expatrierea fetelor nu era vorba; ea a început mult mai târziu, — băieții nu mergeau singuri, ci cu perceptorii lor, așa încît trecerea la școlile străine se făcea supt supravegherea aceluia care pregătise de acasă. Cînd au mers la Lunéville cei doi fii ai lui Mihai Surdza, Grigore și Dimitrie— Grigore, inteligent, cu preocupări filosofice, Dimitrie mai slăbuț,— și împreună cu dîșii Mihail Kogălniceanu, care ar fi vrut să treacă la Paris, dar a fost împiedecat și trimis la Berlin, ei erau întovărășiți de abatele Lhommé, un preceptor de casă la Iași, care stătea neconținut pe lingă dîșii. Iar, cînd s'a dus Vasile Alecsandri în străinătate, el a plecat cu Grecul Furnarachi, prieten cu vestitul Corai, cel mai mare filolog de la începutul secolului al XIX-lea, acela care a restabilit de atîtea ori textul cel adevărat al operelor clasice.

Ducerea aceasta cu oameni de casă represinta totuși un frîu; nu se puteau arunca tinerii de-a dreptul în ceia ce moda contemporană avea mai cutezător și mai ușurel, fiindcă a-

veau lângă dinșii pe vechiul preceptor care avea dreptul să spuie: aceasta este bine, aceasta este rău. Dar, totuși, în asemenea condiții, unii dintre tineri au primit o influență puternică, precum o putea exercita Franța în acel moment de trecere de la Lamartine la Victor Hugo. Cei cari au mers în Franța în acel moment s'au resimțit de pe urma acestei dualități a modelului; pe de o parte caracterul vag al lamartianismului, care, plăcea și lui Eliad, tocmai prin partea „languroasă” care nu este nici cea mai frumoasă și nici cea mai durabilă din opera lui, pe de altă parte sunetele de trîmbiță provocatoare ale lui Victor Hugo, care trecuse de la „Ode și Balade” în care este multă influență din trecut, influență a clasicismului, la poezia nouă, pe care, de altfel, cînd o va continua, cînd o va părăsi, pentru că în *Les Voix intérieures*, în *Les Contemplations*, este cu desăvîrșire altă notă, o notă intimă, pe urmă să treacă la *Légende des Siècles*, în care dicționarul de istorie și de geografie este pus la contribuție pentru a ajuta la o fabricație voită și oarecum mecanică. Inițierea Romînilor făcîndu-se în acel moment, acela care o reprezintă mai bine a păstrat până la sfîrșitul vieții sale acest caracter, oricît ar fi luat subiecte românești, Vasile Alecsandri.

Toată poezia lui Alecsandri, în care apar tineri țerani îmbrăcați ca de Duminecă, cu doina pe buze și cu un fel de tremurat de horă în picioare, nu e decît o căutare de pitoresc exotic și popular, așa cum l-ar fi putut întrebuița și un Frances de la Paris. Francesul ar fi fost bucuros să capete colecția întregă de amănunte interesante dintr'o viață națională necunoscută, iar Alecsandri a fost așa de stăpînit de influența exotismului rural frances încît a prelucrat materialul autohton cum l-ar fi putut face acel Frances. Iată deosebirea între el și Kogălniceanu. Kogălniceanu a trecut pe la Berlinul altui romantism, mult mai puțin strălucitor, dar mai profund și mai sincer intim, unde a scris și o *Istorie a Romînilor*, cetînd pentru aceasta cronicile pe care le-a tipărit mai tîrziu, *Letopiseștele*; întors în țară, a avut o viață intensă, a fost și tipograf și agricultor, și nu era un domeniu din viața națională în care el să nu se amestece; pe cînd,

pentru Alecsandri, dacă, Eminescu, fără nicio nuanță de ironie, îl califică: „veșnic tânăr și ferice”, are dreptate. El a rămas oarecum totdeauna adolescentul de la Paris, din 1830-40. Nu s'a desfăcut de pe sufletul lui pecetea pe care a primit-o atunci: a romantismului frances începător. Kogălniceanu nu a fost, cît era student, la Paris, ci numai destul de tirziu, fie și de mai multe ori, dar ca om făcut; pe cînd Alecsandri, tânăr, a pierdut culoarea sa proprie în această atmosferă nouă a Parisului.

Cele d'întăiu produse ale lui, tipărite în „*Le Glaneur Moldo-Valaque*” de la Iași, sînt pastişări de prima clasă, versuri de felul lui Hugo, imitate însă cu o măiestrie neașteptată la un tânăr de vremea aceia.

Revenit la românește cînd s'a întors în țară, *el n'a putut descoperi esența intimă a sufletului românesc*. În momentul cînd urmă să învețe limba adevărată a poporului său, nu în conversații banale dintr'o societate pe jumătate fanariotă, saloanele l-au atras, l-au cucerit și l-au aservit: lor li va presînta, după gustul lor, „subiectul național”. A învăța bine limba proprie nu este un lucru ușor: se poate prin contactul cu clasele adînci, prin cetirea necurmată a literaturii vechi, prin aceea că, precum a făcut-o Eminescu, nu rămîne ținut al poporului tău pe care să nu-l cunoști prin contactul direct. Acestea toate i-au lipsit lui Alecsandri. I-a lipsit această ucenicie, atît de fecundă și atît de stăpînită de iubire, care provoacă la un scriitor opere cu totul noi. Altfel nu ar fi răspîndit diminutivele lui în dreapta și în stînga, nu ar fi crezut că un cuvînt poate să păstreze puterea lui de expresie atunci cînd este redus la gîngureli de alintare. Toată poesia aceea diminutivală este cît nu ne închipuim de mult grecească, fanariotă, pe cînd noi sîntem un popor întreg, care tindem către înțelesuri întregi, pe care le spunem bărbătește, cu un cuvînt singur, acel care se potrivește. Desmierdările de cuvinte vin din tradiția vechiului regim.

Dar i-a mai lipsit lui Alecsandri și altceva: *o mare convingere și o mare pasiune*; fără una, sau fără alta, niciodată poesia nu merită într'adevăr acest glorios titlu. Om de salon, cu multe dragosti ușoare, plimbîndu-se cu barca prin Veneția, pe malurile Bosforului, la mosie, la țară, în zbirniitul coardelor de

lăutari, cu ochii opriți la tablălile cu dulceață, sorbind cafeaua aromatică, nu astfel pornește la un om o adevărată și vinjoasă poezie. Apoi Castelul Peleş, apartament rezervat, regina Elisabeta făcînd omagiu regelui poezilor, în astfel de împrejurări de cea mai mare fericire pe care o poate avea un om, nu se oțelește ca din nedreptate și nerecunoștință sufletul poetului. Alecsandri trăia admirat și adorat de toată lumea: cine ar fi îndrăznit să ridice glasul împotriva lui!

Inspirația n'o putea aduce nici casa de la Mircești; astăzi cu și mai puțin caracter rural, în lunca Siretiului cu vechii copaci tăiați, cu mobilierul și împodobirea lipsite complet de nota românească. Ca și pe vremea lui, ea stă cinchită, supt dealul de lut cu șurile bătrînești, fără niciun orizont.

Era de altfel natural pentru un om care a cuprins în viața sa toată societatea, mărgenită la clasa de sus, a timpului său, pe un timp cînd țeranii și chiar clasa mijlocie nu aveau încă niciun adevărat rost. Pentru a fi altfel ar fi trebuit geniul, și singur Eminescu l-a avut, avînd pe de-asupra și cu totul alte împrejurări decît Alecsandri. Dar, de cîte ori se apropie cineva, cu spiritul liber, de Alecsandri, se pare că se găsește dintr'odată într'o odaie în care, pe o ușă, vine o mireasmă de iatac al secolului al XVIII-lea, iar, pe de alta năvălesc parfumurile cele mai la modă ale romantismului frances de la 1840.

Încercările lui de poezie epică, *Dumbrava Roșie*, cu o lungă înșiruire de nume pitorești, samănă cu *Aprodul Purice*; în ciuda exagerărilor voite, largilor gesturi schițate este același fel de a concepe subiectul ca și la celalt poet al lui Ștefan-cel-Mare: tot secolul „Henriadei”, trecut printr'o strecurătoare romantică. Baladele lui urmează de aproape, dar cu un pas potolit de Oriental, *La légende des siècles*; de și amintirile istorice dau tipul cîte unui Gruie Grozovanul, cele mai multe nu se mișcă și nu mișcă. Singură povestirea luptei de la Rovine de Eminescu cuprinde mai multă poezie epică decît toate încercările aceste poetice neizbutite ale lui Alecsandri.

Și, cînd ajungi la teatru, simți îndată modelul frances, dramele lui Victor Hugo. Chiar în ce privește cele două drame pseudo-clasice: *Fintina Blanduziei*, care este o dulcegărie de viață romană cu desăvîrșire falsă, și *Ovidiu* în care poetul,

murind, găsește încă puterea trebuitoare pentru a omori o sală întreagă în agonia lui, pe cînd personagiul putea fi tratat cu multă știință și cu mult folos, căci ce nu se poate scoate din Ovidiul *Tristelor*, trimis în regiunile acestea sălbatece cu vuiet de crivăț și cu aspre silabe getice în ureche, aceleași reminiscențe te urmăresc. Horațiul ca și Ovidiul lui Alecsandri sînt Romîni din societatea bună de la 1880, foarte bine crescuți la Paris, foarte vorbăreți și lipsiți în fond de orice originalitate a caracterului.

Iată ce înseamnă influența subită a unei mari literaturi străine, căzută asupra unui tînăr inteligent și înzestrat, care nu cunoaște din țara lui, din prezentul ei și din trecutul ei, nimic din ceea ce se poate numi adevărat viață românească și care nu a mai putut învăța nimic dintr'însa în tinereța lui desorientată.

Dar influența romantismului acesta apusean se poate exercita și în altă formă.

Dimitrie Bolintineanu este tipul cestălalt, produs și el de influența romantică apuseană, dar în alte condiții. Fiul de Macedonean transplantat n'a avut preceptorii de casă; clasicii francesi el nu i-a cunoscut de cu vreme. N'a mers nici la vre-o școală de felul pensionului lui Vaillant. Clasicismul școlar îi lipsește cu desăvirșire. N'a știut latinește, nici grecește. Franțuzește învață mai tîrziu, pentru că Bolintineanu nu se formează nici măcar în contact direct, de la început, cu literatura francesă de atunci, care-i vine oarecum adusă de vînt.

Pe de altă parte, Bolintineanu este un om fără o clasă definitivă; nici țeran, nici negustor, nici funcționar, nici boier, Părinții lui nu sînt nici vechi Moldoveni, nici vechi Munteni, nici vechi Ardeleni, ci dintr'o familie venită din Balcani, se pare, așezată de curind în țară, un fel de moșieri de clasa a treia, sau mai curind din clasa arendașilor. Am zice că Bolintineanu este el însuși, în literatura românească, arendașul, care lucrează o moșie ce nu este a lui; așa lucrează el limba românească, care nu-i era ocină și baștină din moși și strămoși.

El primește deci ecoul literaturii francese romantice și, cum este foarte inteligent, mai inteligent decît Alecsandri, putînd

prinde răpede și imita imediat, în perfecție, a prins răpede modă nouă, acel ecou depărtat al lumii franceze, Și, cum, pentru dînsul, cuvîntul nu era nici un prieten pe care să-l strîngi în brațe, nici un dușman cu care să te lupți, cuvintele lui curg de parcă nu se mai pot opri. A ajuns victima unei fecundități deplorabile, rostogolind ca într'un dulce vis leneș rimele totdeauna sărace fără măcar o inspirație sinceră și caldă, care să le miște. Din zi în zi, din aa în aa ele cad, nemiloase, asupra unei societăți întregi, superficiale, care le primește cu atît mai bucuros, cu cît sînt mai ușoare, dar și mai goale de înțeles.

Bolintineanu este astfel un Alecsandri de clasa a treia, pentru lumea din București. Moldova ține încă destul de sus pe Alecsandri, prin virtuțile ei istorice, pe cînd, lumea, mult mai amestecată și mai ușoară, a Bucureștilor se mulțamește și cu Bolintineanu. Pe Alecsandri l-a adoptat mai pe urmă, și l-a stricat, această societate din Muntenia, pe cînd, dincolo, în Moldova, el era susținut, mult timp, de influența mare a lui Kogălniceanu. Pe acesta însă trebuie să-l punem în legătură cu altă ordine de idei, căci cu dînsul trecem peste vremea lui, care nu l-a înțeles și nu l-a încurajat, nici în politică, nici în literatură; în politică a văzut ridicîndu-i-se în față Ion Brătianu, în literatură a rămas simplul publicator al *Letopîștelor* și autor, celebru pentru atîta, al discursului de inaugurare la cursul, răpede întrerupt, de istoria Romînilor. El iese din vremea lui, și noi vorbim acuma de oameni cari sînt cu totul și numai din vremea lor.

Incheind cu acest Parny al literaturii poetice românești, favorit al lumii Bucureștilor, se poate spune că, precum, în mare parte, Alecsandri — nu cel din *Stelușal* — stricase poezia de iubire, tot așa Bolintineanu a stricat materialul superb eroic din care Alexandrescu cel singur și nenorocit, fără „situații” și aplause, lăsat să crape într'un colț, izbutise să scoată zguduitoarea fantomă a lui Mircea de la Cozia.

În cele spuse aici, potrivit cu singura dreptate și dincolo de pragul laudelor literare oficiale ca și al cercetărilor migăloase în jurul operelor care nu le merită, este exemplul însuși al primejdiei care se ascunde în orice imitare, incapabilă de a asimila măcar, în orice introducere brutală a unui fond străin

într'o societate care nu are nimic din elementele care să poată da o sintesă de valoare. Dacă se va ridica sufletul acestei societăți prin altă clasă decit clasa moșierilor și arendașilor, decit clasa care petrece în saloanele luminate de luminări de spermanțetă și mobilită cu mesele verzi ale jocului de cărți, el va exprima *fondul propriu, care se poate hrăni cu orice influențe, de oriunde, dar trebuie să rămână fond propriu românesc.*

Intoarcerea vechiului fond românesc.

S'ar putea crede că acel curent autohton este reprezentat numai, o bucată de vreme, de scriitorii dintre cari niciunul nu are puterea creatoare a poetului. Fiindcă de sigur că lui Eliad Rădulescu trebuie să i se recunoască o foarte frumoasă limbă literară populară, foarte mult spirit mucalit, același umor pe care îl întâlnim și în fabulele aceleia care pentru această parte a fost elevul lui, Grigore Alexandrescu, dar creator de tipuri și creator de intrigă, spirit care din imaginația sa însăși să poată lua elementele trebuitoare pentru a crea o istorie, o povestire, de sigur că Eliad Rădulescu nu a fost, sau cel puțin în împrejurările vieții lui nu a arătat că ar fi putut să fie.

Căci scriitorul dă ce poate el, dar și ce-i cere societatea și este întrebarea dacă acela care a scris amintirile lui din 1848, o carte puțin cunoscută, dar care merită să fie înviată, amintiri publicate în franjuzește, n'ar fi fost în stare să povestească tot așa și un subiect de imaginație. Se poate, iarăși, ca acela care a fost la început creator de literatură, care mai târziu a fost conducător de revoluție și care, în a treia fază, ca un zeu fulgerat, s'a retras în fundurile străinătății cu toată măiestratea înfringerii sale pentru ca, în sfârșit, să ajungă și candidat la Domnie, să fi crezut că este supt demnitatea și supt valoarea lui să se amestece în literatură de imaginație.

Pe de altă parte, Ardeleanul pe care-l întâlnim în același timp și care întrebuițase spiritul lui special ardelenesc pentru a scrie numai întâmplător amintirile lui din străinătate, acest scriitor adevărat, Codru Drăgușanu, care, întorcându-se în

țară, supt regimul austriac absolutist, prefect la dînsul în Făgăraș și întemeietor de școală, nu ar fi putut scrie și altceva decît scrisorile sale.

Impresia pe care o are cineva este însă că, în deosebire de curentul romantic, care prinde atîta teren, curentul celalt, de țară, apare numai în două individualități răzlețe, dacă nu numără cineva și fabulele lui Grigore Alexandrescu. Așa încît romantismul acopere tot cîmpul, influența străină biruie și se impune fără deosebire în toate provinciile românești— fiindcă și în Basarabia, care stă supt influență rusească, deci supt influență englesă și francesă, trecută prin Rusia, este un represintant tipic al romantismului, în forma cea mai deslînată, ca formă, Costachi Stamate, care și-a tipărit, venind la Iași, o parte din operele sale. Iar, în Ardeal, poeziile în genul unui Andrei Mureșanu, care se mai scriu pe vremea aceea pînă în timpul unui Ioan Lăpădatu, aparțin fără îndoială romantismului, venit pe cale germană, care capătă o formă încă mai deslipită de lucrurile adevărate: nuvele scrise în Ardeal sau în părțile de către Oradea, care represintă cea ce curentul apusean are mai ireal și mai vag, cu figuri șterse care nu sînt amestecate într'o adevărată acțiune. Astfel romantismul trece la noi pretutindeni, prin aceleași forme ca în Apus: forma lamartiniană, care neglijează puținel stilul și se hrănește din aspirațiile nedeslușite ale sufletului, forma lui Hugo, care înseamnă forțarea formelor vechi și smulgerea unor accente noi în ritmuri noi.

Dar, dacă se uită cineva bine supt acest romantism venit, în toate fazele sale, direct sau indirect, din Franța și puținel din Anglia pentru a stăpîni toate provinciile românești, vede fondul cel vechiu care continuă. Numai cit este greu să-l deosebești, une ori. Ba chiar, în momentul de față, n'avem toată informația trebuitoare pentru a-l distinge.

Să aducem înainte pe acești represintanți ai curentului indigen între 1840-50 și data apariției „Convorbirilor literare”.

Puțini au cetit un singur vers dintr'un scriitor aparținînd epocii romantice—, căci fără îndoială este romantic—, care a tradus și romane în genul „Dramelor Parisului”, dar a făcut și versuri care adese ori nu au niciun fel de legătură între ele, ci sînt un simplu joc cu silabele și cu rimele. Ici, colo

însă, la omul acesta, Gheorghe Baronzi (de fapt Paroncin, familie italiană din Brăila), care avea o mare îndrăzneală în materie de formă, care a încercat foarte multe ritmuri și care nu suferia de loc rima banală, se găsesc lucruri imprumutate de la poezia populară. Și nu de la acea îmbrobodită perfect pentru a fi înfățișată în saloane de Alecsandri, ci *adevărată* literatură populară, pe care el a adunat-o prin elevii săi, căci, pe lângă profesiunea de avocat, a fost și undeva profesor.

Foarte curioasă poezia aceasta a lui Baronzi; de o parte romantism exagerat, fără gust, dînd, mai mult impresia unei ocupații curioase de diletant decît a unei creațiuni sănătoase și urmate; de alta, elemente de literatură populară în ceia ce privește subiectul. Intilnești la el compoziții cu desăvîrșire a-bracadabrante, din care ici și colo se desprind frinturi ca din baladele noastre care nu sînt de loc îndreptate după moda Parisului. Dacă ar umbla cineva prin anumite calendare, care represintă, pentru vremea aceea, unul dintre principalele mijloace de publicație, n'ar găsi numai lucruri în genul lui N. D. Popescu, cu haiducii lui așa de uitați astăzi, ci și povești (e epoca lui Fundescu, și a lui Ispirescu se apropie) și alte materiale autentice populare.

Iată o literatură indigenă, care a străbătut adînc și care mult mai mult decît literatura cinematografică din vremea noastră putea să deie unei minți tinere o inițiere în elementul de pitoresc al vieții noastre autohtone.

Apoi, alături de teatrul de la început al lui Alecsandri, care a devenit din ce în ce mai ambițios, trecînd de la canțonete, de la „Soldan Viteazul” și altele de felul acesta la figuri din trecutul românesc și din antichitatea clasică, este un altul pe care și Eminescu l-a cunoscut foarte bine cînd participa la turneurile unei Fany Tardini, un *teatru popular*, avînd în repertoriu, nu numai „Doi sergenți” și altele de felul acesta, traduse din franțuzește, ci une ori, strecurate, și piese indigene. Am găsit cîteva din aceste piese originale, și totdeauna revin cu plăcere asupra unui scriitor purtînd un nume foarte democratic, Ion Dimitrescu, de prin anii 1840, care are, în dialog, o îndemînare extraordinară și, în ce privește cunoștința

vieții reale de aici, din Muntenia, însușiri pe care, în domeniul vieții moldovenești, Alecsandri nu le-a avut niciodată. În afară de faptul că imită felul de a vorbi al Grecului, al Neanțului, al Evreului, Alecsandri nu are umorul popular pe care îl întâlnim la necunoscutul Dimitrescu. Două, trei piese ale acestuia ar merita, fără îndoială, o reeditare¹. Ion Dimitrescu era un biet actor muritor de foame, a cărui biografie chiar nu s'ar putea reconstitui, dar piesele lui cuprind figuri reale și graiu adevărat. Astfel când prezintă pe acel „deftereu” de la strana a doua, care vrea să ajungă actor la Iași, atras de reputația cea mare în teatru a unuia ca Millo. În schița dramatică a lui Dimitrescu intervin tot felul de tipuri, Evreul care vinde nu știu ce obiecte de împodobire populară, și, întrebând de preț de către mahalagii din București, cari n'au gând să cumpere, el răspunde: pentru cine întreabă, alita, pentru cine cumpără, pe jumătate. Apoi o sumedenie de observații precise, în spiritul acesta popular, care la el nu e stricat de nicio tendință critică sau politică. La un moment i s'a cerut lui Dimitrescu să vorbească despre anul 1848. Numai cât, îndată ce a pus pe țerani să vorbească, tendința piesei devine atât de vizibilă, încât ea nu mai are niciun fel de valoare. E un fel de a scrie pe care-l înfățișă și un alt scriitor, tot așa de complect uitat astăzi și care nici el nu avea pretenția de a face literatură imaginativă, ci numai glume pline de miez și de vlagă: Jipesciu, în *Opincarii*, fără îndoială o carte care ar trebui desmormântată.

La Romînia din celelalte părți, în Ardeal, literatura țeranilor era înainte de toate calendarul, tipărit la o firmă săsească, care-și făcuse o specialitate din editarea lor, și cu litere cirilice. Și, până se va ajunge la momentul acela care coincide, nu numai cu apariția lui Eminescu, dar cu triumful lui și, când scriitorii de la „Convorbiri literare” domină, ajungându-se la *Tribuna*, tocmai în aceste locuri modeste trebuie să căutăm adevărata literatură, adevăratul fond propriu al aceluia Ardeal care de obicei umbla după contrafaceri nemțești al romantismului.

¹ Pe una, *Badea Deftereul*, am retipărit-o în biblioteca literară de la Vălenii-de-Munte.

O altă provincie românească, Basarabia, nu are numai pe Stamate, ci și fabuliști, și unu dintre acești fabuliști, de vechi origine boierească, a venit de s'a așezat la Iași, unde a trăit și a murit. E vorba de Alecu Donici, care reprezintă mai mult decit orice scriitor contemporan fondul acesta primitiv românesc. S'a dovedit că multe din fabulele lui sînt copiate după ale lui Crilov, dar cîte din fabulele acestuia nu sînt copiate din La Fontaine și cîte din fabulele lui La Fontaine nu vin de-a dreptul din Fedru! In materie de fabule este foarte greu să inoveze cineva. De altfel, dreptul de proprietate literară se înțelegea cu totul altfel decit acum. Vorba este că felul de a înfățișa fabula al lui Donici este adînc și caracteristic românesc. Fabulele lui Sirbu, pe care le-am retipărit cîndva, într'un volum de „Scriitori basarabeni”, nu au totdeauna un ritm plăcut — ritmul fabulei este puțintel deslinat, apropiindu-se de prosă—, dar conțin și bucăți frumoase. Intr'una e vorba de floarea smulsă din pămîntul ei, care, mutată în pămînt străin, se ofilește: e o smerită declarație de iredentism, la sfîrșitul unei fabule plăcute.

Iată prin urmare o întregă literatură care păstrează fondul acesta indigen. Dar vine un moment cînd cel indigen apare la suprafață, ca să domine, supț forma „Convorbirilor literare”, literatura românească.

Literatura romantică tindea la neglijarea formei și la o falsificare a fondului, devenită cu vremea intolerabilă, pentru că imaginile mari nu se găsesc oricînd, nici pasiunile puternice, nici mințile complicate, iar romantismul, în forma sa exagerată, cere aceste condițiuni. Forma ajunge deci prea ușoară, iar fondul prea strident. De altă parte, romantismul în forma aceasta degenerată a lui Bolintineanu este le-dispoziția oricui. „Romînul s'a născut poet.” Orișice băiat de la șaisprezece ani înainte putea să sacrifice Muselor cîteva luni de zile, cîțiva ani sau ceva mai mult, după împrejurări. Cine nu poate să rimeze două diminutive, cine nu poate continua să cînte pasiunile prefăcute pe care le cîntaseră și alții înaintea lui?

I-a fost, astfel, foarte ușor să răstoarne astfel de adversari, aceluia care a dominat această mișcare a societății „Junimea”,

prin spiritul său echilibrat,, prin maiestatea ființii sale, lui Titu Maiorescu. El a fost înainte de toate o personalitate impunătoare, cu gestul lui artificial, cu vorba lui cîntărită, cu tonul lui gradat, cu viața lui socială matematic pregătită pentru a produce mari efecte teatrale, prin mijloace care în aparență erau foarte simple. El a realizat un tip superior de demnitate omenească, apărînd ca semizeul teoriei în toate manifestările sale, așa încît domina fără să aibă un talent de formă deosebit, fără să dovedească o originalitate de idei, căci nu a creat nicio teorie și nu rămîne dintr'însul nicio pagină într'adevăr vibrantă; discursurile lui, foarte apreciate, cișligau pe auditori mai ales prin eufonia care-i cuprindea persoana, glasul, cuvîntul, punînd distanță enormă între cel care vorbea și cei cari admirau de la distanță. El putea să deie aparența că întreaga literatură nouă este într'adevăr condusă de dînsul.

Să nu-și închipuie cineva că revista cercului, „Convorbirile literare”, a însemnat distrugerea prin puternice mașini de asediu a unei formidabile cetăți. Nu. Cetatea ar fi căzut și la cea d'întăiu suflare a bunului simț. Cînd, iarăși, Maiorescu a combătut școala ardeleană a lui Cipariu,—literatura aceasta este de multe ori foarte apropiată de sufletul poporului românesc, dacă se înlătură numai ortografia insuportabilă și teoriile false în materie de limbă—, cînd a atacat ortografia cipariană, cum se putea apăra o formă ortografică și lingvistică atît de străină de necesitățile poporului românesc? Era de ajuns să se înlătore suprafața de pedantism pentru a se vedea ce este dincolo de dînsa.

Maiorescu făcuse studii foarte frumoase la Paris și trecuse în Germania într'o vreme cînd metafisica murise, rămîind din ea un singur lucru: cultul abstractului, fără ca el să fie cuprins într'o teorie. El s'a format deci ca un spirit logic, care dădea argumentelor sale conturul precis și putea să ajungă la notarea foarte exactă a unui scriitor. Din metafisica aceasta dispărură rămăsele un sistem de a argumenta, o mașină de cugetare, nemilostivă ca ascușul unei ghilotine, care se putea aplica tuturor scriitorilor, în ei înșii. Pe toți i-a judecat criticul, pe niciunul nu l-a înțeles cu adevărat, pentru că, dacă ar fi înțeles într'adevăr pe unul, nu ar mai fi judecat pe

nimeni. Mijloacele de luptă nu sînt dintre cele mai extraordinare și romantismul a murit de moarte bună, de la el însuși. Sînt sisteme pe care le regreși cînd dispar. De exemplu, cînd la începutul epocii moderne dispărea arta gotică, nu este înșelegător al originalității și al frumuseții care să nu deplora dispariția artei gotice, ca să vină matematica Renașterii. Dar ce se putea regreta în romantismul murind!

Dacă se înlăturau formele literare ale romantismului, în locul lor trebuia să vie naturalismul. În Apusul frances, aceasta nu s'a petrecut imediat, căci parnasianismul a însemnat o fasă de trecere și, cînd a venit chiar naturalismul, el nu era o doctrină fixată, aceeași pentru toate țerile, pentru toate cercurile și pentru toți scriitorii. Naturalismul engles, care pleacă încă de la Jane Austen, la începutul secolului al XIX-lea, și ajunge la Dickens și Thackeray, este cu totul altceva decît naturalismul frances și decît naturalismul italian al unui Giovanni Verga.

Cînd doctrina nu există, cînd scriitorii sînt atît de deosebiți pe țeri și, în aceeași țară, pe individualități, nu poate fi vorba ca pe noi să ne fi putut slăpîni vre-o modă naturalistă venită din Apus. Am cunoscut mișcarea francesă din ultimul timp al Imperiului al doilea napoleonian și din cei d'întăiu ani ai republicei, cînd Zola înfățișa, cum zice el, „isteria naturală a unei familii supt al doilea Imperiu”, mai puțin pe cea germană, care în poesie a dat poeți dialectali, capabili să trezească iubirea pentru povestirile populare, ca acelea care merg de la Danesul Andersen până la Tirolesul Rosegger.

Dar prin anii 1860, cînd apar „Convorbirile Literare”, eram nesupuși, în prosă, unei puternice influențe străine, și, fondul indigen, vechiu de tot, îmbrăcat odată în ritmul popular al lui Dosofteiu, dănuind în deosebiți cronicari, întrupat în Eliad, cîștigă acum teren, până ce Maioreșcu îl pecețhuisse cu pecețea intelectuală a profesorului.

Literatura aceasta naturalistă se înfățișează în forme deosebite, și aceasta dovedește, că nu avem a face nici cu lucruri imitate din străinătate, nici cu impuneri teoretice, din țară. Fiecare vine cu felul lui de a fi, cu felul lui deosebit de a vedea. „Convorbirile” au fost întăiu la Iași un salon în care se strîngeau o mulțime de oameni cari nu-și făceau din literatură temeiu

activității lor. Era un salon mai mult în sensul adunărilor de tineri din Germania. În locul domnișoarelor cîntînd din harpă și al doamnelor jucînd cărți la masa verde, se băteau cu pernele și spuneau tot felul de ghidușii: „anecdota primează” era formula și ființă un fel de catalog în care se treceau glumele cele mai reușite. Cu totul altceva deci decît ceia ce era lumea bună de la 1840. De aici ni putem închipui că nu a putut să iasă o teorie, un regulament, teoriile de altfel fiind interzise formal la „Junimea”. Nici toți din generația noastră am fost crescuți puțin în atmosfera aceasta a junimismului, și de la el ni-a rămas un simț al umorului și al relativității lucrurilor omenești, precum și, la cei mai mulți, oroarea de pedantism.

În această societate „junimistă”, apar de-odată, prin „Convorbirile Literare” oameni a căror formațiune, anterioară revistei, ar fi foarte interesantă de studiat. La Iași, ei aparțineau acelei clase care-și creă pe vremea aceea literatura ei. Vechia literatură era o literatură de boieri, pe cînd acum începe să fie una de boierinași, de profesori, de „burghesi”. O schimbare de clasă socială se petrece atunci. De țerani adevărași, rămași țerani, trăind în mediul lor rural, nu este încă vorba, dar elemente intermediare își fac loc în literatură. Apare astfel Nicolae Gane, de loc din Folticeni, — un nume care se întîlnește în istoria Moldovei, dar nu este dovedit că între Gane din secolul al XVI-lea și Nicolae Gane ar fi vre-o legătură. Om liniștit, pașnic, cu simțul nou al unei limbi nu prea îndrăznețe și nu prea colorate; traducerea din Dante, făcută de dînsul este una din cele mai bune; a tipărit și cîteva poezii cu mult simț al ritmului.

Gane a început alături de romantism, de romantismul lui Alecsandri, cu figuri fără relief, în pieptul cărora nicio zvicnire de sînge nu se simte, dar, alături de acestea, a cules cîte ceva din viața contemporană, din povestirile care se spun în familie, ca *Aliușă*, *Cîteva zile la Slănic*, care toate aduc, fără îndoială, ceva nou. Salvat din apele moarte ale romantismului, el n'a ajuns totuși pe cine știe ce tărîm solid.

Alături de dînsul la „Convorbiri”, devenite un centru de raliere, supl egida „omului învățat”, apare Ioan Slavici, pregătit, în părțile arădane de unde venia, pentru preoția de sat,

ca și cea mai mare parte din intelectualii Ardealului și ai părților vecine cu dînsul, în această vreme. El a păstrat până la sfîrșitul vieții lui tonul acesta de îndreptător duhovnicesc, de director spiritual. Articolele publicate de dînsul după nenorocirea atitudinii lui din timpul marelui războiu, cînd nu mai era un om între oameni, sînt tot lecții morale: așa se scrie, așa se gîndește, așa se face. În toate nuvelele lui Slavici este tendința predicatorie. Dar, în același timp, el este și omul *de sat*, care înfățișează o anumită lume de acolo, de la el de-acasă, și între scrisul acesta „ungurean”, nu „ardelean”, și între scrisul unguresc din epoca aceea, ca la un Coloman Mikszáth, este o legătură. Pe vremea aceea și în literatura ungurească era un conflict între două direcții: a lui Jokai și a tînerilor.

Slavici a dat deci o literatură vie, plăcută, nouă pentru orășenii de „dînceace”, cari nu auziseră până atunci un asemenea glas venit din asemenea locuri.

Dar iată un diacon, un preot răspopit din Iași, Ion Creangă, cu pregătirea pe care putea s'o deie seminariul de la Socola, fără lecturi europene și fără teorii, suflet absolut original ieșit din fundul munților lui și primit în societatea aceasta a „Convorbirilor”, nu în calitate de scriitor, ci pentru comediile pe care le povestea. Îl priviau pușintel, oamenii aceea învățați și de o categorie socială mult mai ridicată decît a lui, ca pe un ghiduș al companiei. A fost aproape împins să scrie pătăraniiile lui, cînd el n'avea decît ambiția de a da bune cărți de școli primare, unde era institutor. Sînt unele din povestirile lui care nu vor putea fi publicate niciodată. Astfel de povestiri i se cereau lui în rîndul întăiu. Dădeau drumul țeranului, acolo între dînșii, pentru ca să simtă ceva nou. Așa trebuie să înțeleagă cineva legăturile dintre Creangă și „Junimea”, care „Junime” nu l-a ridicat niciodată, ca însăși, prea sus. Ridicarea la însemnătatea literară pe care o păstrează și care i se datorește, poate fi meritată în cea mai mare parte, dar nu chiar în această măsură, pentru că, oricum, Creangă se ridică numai până la o anume înălțime, până la felul lui pitoresc, cam vulgar, trebuie s'o spunem; nu i se poate cere nimic din ceea ce formează elementul cel mai interesant în sufletul omului modern. Reputația lui a fost creată prin anii 1890, la Iași, cînd s'a format grupul moldovenesc poporanist din rămăși-

țile vechiului socialism al fraților Nădejde, pentru că el exprima viața claselor fundamentale și era deci interesant supt raportul social, iar apoi prin acei filo-români filologi, din străinătate, de felul unui Urban Jarnik, cari căutau în literatura românească ceea ce era mai leit românesc.

În același timp, alături de „Convorbirile Literare”, culegătorul tipograf din București, Petre Ispirescu, a ajuns și el prețuit în aceleași condiții și pentru aceleași motive. Era un conducător de atelier, adunând neconținut material pentru calendare, până când a început să dea povestiri și de la dînsul. Un fel de Creangă din București, dar fără meritele superioare ale aceluia. Povestea lui vorbește prea des în limbajul de gazetă: altele gazete trecuseră prin minile lui! Pe cit de străin de stilul curent este Creangă, pe cit de multe orizonturi deschide el către lumea țerănească, specială, din codrii Neamțului, pe atîta este lipsit de caracter local Ispirescu.

Aici avem a face deci și cu manifestarea deosebitelor regiuni ale pămîntului românesc, și aceasta este foarte interesant pentru formarea limbii. De la fiecare dintre dînșii a rămas ceva în alcătuirea stilului românesc al unei epoce noi. Dincolo de mișcarea aceasta din Iași, necunoscut de dînsa până la sfîrșit, luînd și el elemente din viața românească, dar nu din viața pe care o trăise, alegînd, ca intelectual, acea regiune care i se părea că este mai pitorească, nu din amintiri, ci din experiența lui trecătoare, preferînd anumite categorii și înfățișîndu-le pentru anumite scopuri, pentru critica societății contemporane, care trebuie pusă în legătură cu o altă mișcare, este Duiliu Zamfirescu. Romanele lui nu prezintă totdeauna o concepție, dar au meritul de a cuprinde în ele icoana unei părți din societatea românească de pe vremea războiului de la 1877. Aceasta este epoca pe care el o cunoaște mai bine,

Prin urmare, în marginea „Convorbirilor Literare” este și o altă literatură, pe care Bucureștii continuă să o facă, la reviste de opoziție și concurență, în care romantismul se mai găsește amestecat cu teoriile filosofice, cu pretenții de doctrină, care au fost cu totul învinse, căzînd în ridicol. Dar un timp aceștia de la București își rideau de poeziile lui Eminescu.

Cercul de la „Convorbiri”, format de sine — căci scriitorii au făcut „Convorbirile”, iar nu „Convorbirile” pe scriitori—, a biruit. Pentru ce? Pentru motivul pentru care biruie orice literatură: *potrivit cu cantitatea de viață umană și națională care se cuprinde într'însa.*

Expresia integrală a sufletului românesc : Mihail Eminescu.

Deci la un moment dat n'a apărut un dătător de direcție, care să se inspire de la anumite teorii abstracte, să se așeze pe o catedră literară improvisată și să decidă cu ferula sau, dacă este mai blînd, numai cu degetul, că anume poezie este rea sau este bună și, după cum o anumită poezie ar fi fost decretată rea sau bună, să răsară o întreagă mișcare literară. Că este ușor a fi cineva beneficiarul unei literaturi prin câteva formule, aceasta o înțelege oricine, dară că are dreptul cineva să se presinte, în materie literară, — literatura fiind un fenomen așa de original, așa de spontan, așa de profund legat cu tot ce omul reprezintă mai fin și mai complex—, că are dreptul să se înfățișeze ca unul care creiază literatura, care o îndreaptă în altă direcție, sau o distruge, aceasta este o formidabilă eroare.

De această eroare adesea suferă și explicarea lui Eminescu, pe care unii l-ar vedea, în concurență cu alții, înaintea inflexibilului judecător teoretic. O natură așa de bogală, așa de complexă și așa de nouă supt toate raporturile ca a lui Eminescu a fost redusă la acele câteva poezii cuprinse în ediția Maiorescu, cu prefața acestuia. Acest fel de a judeca pe imensul poet care este Eminescu, se resimte până și astăzi în ce privește editarea operelor lui. Noi nu avem încă un Eminescu complet. Ceia ce s'a dat la Iași, la o anume librărie, de un tînăr care nu avea niciun fel de experiență literară și de aptitudine critică, nici măcar răbdarea trebuitoare pentru a desface manuscriptele, se poate socoti ca o ediție ne-

existentă. Și ceia ce s'a ales mai târziu, de unii și de alții, în cutare volum tipărit la „Minerva”, nu înscamnă nici măcar pregătirea ediției complete a lui Eminescu.

Parcă există o sfială față de ce n'a „aprobat” Maiorescu...

Nu poate fi vorba de generația de la „Convorbiri” creînd o epocă nouă în istoria literaturii românești. Schimbarea cea mare care se întrupează în Eminescu nu e un fenomen de viață artificială, teoretică, ce s'ar fi coborît într'o realitate disciplinată, ci avem a face cu una din acele mari mișcări care iese din adîncul viu al unei națiuni, din tot ce se poate conșineea în prezent, ca și dintr'un foarte lung trecut. E unul din momentele acelea fericite, cu unul dintre oamenii predestinați, care resumă o literatură și o îndreaptă, aruncînd puternica lumini către viitor, deschizînd drumuri și mai departe generațiilor care vor veni pe urmă. Ca să înlătur ultima bănuială în ceia ce privește relațiile dintre Eminescu și „Junimea”, trebuie să spun și aceasta: cînd Eminescu era numai cu trupul doar între cei vii și cînd, de sigur, era puțința să fie trezit dintr'această moarte a gîndului, omul a rămas singur. Colaboratorul „Convorbirilor Literare” rămăsese în sama nimănuui, a domnișoarelor filantropice și a studenților entusiaști, cari din banul lor îl țineau la sanatoriu — și ce sanatoriu!, oribila închisoare de nebuni din marginea Bucureștilor. Atuncea cînd este o legătură strînsă între o mișcare, între o societate, între o școală literară și un om, omul acela nu suferă și nu moare așa cum a suferit și cum a murit Eminescu. Dar, în ceia ce privește dreptul lui Eminescu asupra „Junimii” sau dreptul „Junimii” asupra lui Eminescu — mulți cred că sînt mai multe drepturi ale „Junimii” asupra lui — trebuie să se spuie că la „Convorbirile Literare” n'a existat o singură direcție, ci mai multe. Tot acolo, bucurîndu-se de aceeași atenție, la început chiar de mai multă atenție, era și prosa, cel puțin pe jumătate romantică, a lui Gane, era prosa populară a lui Slavici, sau prosa, foarte colorată, miezoasă, dar vulgară și trivial-populară, a lui Creangă. Tot acolo, între aceia cari se bucurau de favoarea cercului de la Iași era și Teodor Șerbănescu, autor de romane în cel mai perfect gen frances-romantic artificial. Au stat acolo cu toții, unii alături de alții. În revistă se tipăriau romanele fantastice ale unui venerabil bă-

trin, care trăiește și acuma, d. Pop Florentin. Alțița aveau acolo, din motive sociale, și mai tirziu și din motive politice, porțile foarte larg deschise, înainte de Eminescu, pe vremea lui Eminescu și după Eminescu, venit după o întreagă pregătire proprie.

Pentru că sînt mai mulți Eminescu, între cari unii mult inferiori acelu pe care mai ales îl cunoaștem. Chiar în înfățișarea aceasta definitivă sînt mai multe suflete, care până la sfîrșit se zbat într'însul. Incercarea de a face din el, chiar în afară de orișice influență, o singură mentalitate și o singură sentimentalitate este cu desăvîrșire greșită.

De unde a venit Eminescu? Un mare neajuns este că o cronologie sigură și definitivă a operelor lui nu se poate încă fixa; data publicării unei poezii nu înseamnă și data în care această poezie a fost scrisă. Se cere o cercetare foarte atentă a manuscriptelor lui. Eminescu care lucra greu, relua de nu știu cite ori aceiași bucată, și de aceia caietele lui cuprind foarte multe variante, din care unele sînt cunoscute, altele au rămas nepublicate; une ori are a face cîteva numai cu două-trei versuri puse împreună.

Cînd, la Iași, V. G. Morjun, un diletant în materie literară, a pus, prin ediția sa a lui Eminescu, în fața celor șezeci de poezii consacrate, materialele din „Versuri și prosă”, în mare parte inedite, într'un volum elegant, a fost o surprindere pentru toată lumea; nu era Eminescu al nostru. Ne întrebam cu toții: a putut vre-odată Eminescu să fie așa? Acestea sînt versurile lui? Nu numai cît versurile acestea corespund unui anumit stadiu al gustului său literar. E ceia ce primise el de la societatea românească înainte de a avea curajul, rar, de a înfrunta gustul public, de a fi el, cu riscul de a nu fi înțeles, cel mai dureros din toate riscurile pe care le poate lua cîteva asupra lui.

Dar, cînd Eminescu a îndrăznit să fie cu desăvîrșire altfel decît mediul din juru-i, Eminescu a existat. Până atunci el primise poezia lui Bolintineanu, cea mai lîncedă, cea mai lipsită de culoare din toată poezia contemporană. Și imitatori ai lui Bolintineanu încă mai existau, de și Bolintineanu trecuse din actualitate; ei erau amestecați înainte de toate într'o școală

cu tendinți sociale, și poate că și de accia Morțun, care era socialist înainte de a ajunge de mai multe ori ministru și președinte de Cameră liberală, alesese aceste bucăți în care ni înfățișează nu știu ce preot cu pîntecele rotund, ceia ce nu l-a împiedecat să fie foarte bun prieten al lui Creangă, care avea foarte mult talent, dar avea pîntecele foarte rotund și fusese în zilele lui diacon și preot. Bucăți cu o ușoară nuanță socială, ici și colo scăpărînd ceva din ceia ce va fi mai târziu. De obicei înșă ritmul lui Bolintineanu e sunetul de vioară spartă, cu coardele usate.

Foarte tînăr, cînd totuși trecuse prin anumite școli din Moldova-de-sus, el întrase în Bucovina. Aici a găsit un alt mediu și a cîntat, după dreplate, pe Aron Pumnul, un așa de călduros suflet, un așa de nobil visionar, înviatorul conștiinței de sine a Romînilor bucovineni. Dar Aron Pumnul, trebuie s'o spunem, era de fapt un pedant stricător al limbii pe care voia s'o îndrepte, un om straniu pentru care totul se reducea la forma artificială. Eminescu a trecut prin închisoarea gimnasiului bucovinean, care, trebuie s'o spun și aceasta, continuă în mare parte și până ieri, și aceasta este cauza pentru care învățații bucovineni n'au putut da o literatură spontană.

După accia poetul a fost, mai mult în trecut, la Blaj, și trecerea aceasta prin Blaj, legăturile sale cu Ardeleii, au avut o foarte mare influență asupra lui, influență care se datorește înainte de toate cunoașterii maselor țărănești adînci, neprefăcute de cultura superficială străină.

Trebuie să fi trăit cineva acolo la Blaj înainte de războiu, pentru ca să înțeleagă ce înseamnă acest Ardeal blăjean. Blajul nu este numai catedrala fastuoasă a canonicilor, nu este nici șirul de case ale acestor canonici-profesori, ci sînt copiii de la țară, cari vin acolo la școli; aspri, încă ruzi, porniți dintr'o viață țărănească profundă, tradițional virtuoaasă, cu merindea adusă de acasă, cu bucata de brînză și sacul de mălaiu. Sfînt asil de învățătură acest liceu! Cea mai bine organizată colonie, cel mai luxos internat încă nu echivalează pentru pregătirea sufletească a unui om cu cămăruța din fundul unei locuințe de canonic sărac, cu colțisorul de dulap în care se păstrează ceia ce s'a adus de acasă și unde se mă-

nincă în același timp și pînea pregătită de acasă și binecuvîntarea părinților cari au dat-o.

În mediul acesta de la Blaj s'a format Eminescu, băiețelul din Moldova-de-sus cu atîtea amintiri istorice, care nu s'au pierdut niciodată. Nu știe cineva ce este Moldova aceasta în viața poporului românesc. Ea înseamnă bisericile și mănăstirile de odinioară, înseamnă viața istorică, ce trăiește și în ultimul țeran. Țeranul bun elector din părțile muntene nu se poate asemăna cu țeranul, rămas în urmă în multe privinți, dar atît de inteligent, atît de armonios sufletește, atît de viteaz în atitudinea lui de arcaș al lui Ștefan-cel-Mare, din acest fund de Moldovă. Sint acolo zilnic evocații istorice pe care nu le poate uita cine le-a văzut odată. Aceasta a fost zestrea de acasă a lui Eminescu pe care a înfrățit-o acolo la Blaj cu viața copiilor de țerani, model de virtute simplă, pentru oricine, din orice timp și din orice țară.

Însă în lumea aceasta din Ardeal era și o poezie artificială, care se folosea de mijloace de expresie cu desăvîrșire sărace. De sigur că Românii din Ardeal au avut o viață reală mult superioară vieții lor literare, după cum noi am avut o viață literară mult superioară, în atîtea privinți, vieții noastre reale. Să ne gîndim la ce a însemnat pe atuncea întruparea spiritului ardelean în „Familia” de la Oradea Mare, condusă de bunul Iosif Vulcan, Ardelean de veche rasă, muncitor, econom, fără pretenție. Și acolo la această revistă de familie a început să publice Eminescu. Pe cînd unii dintre Ardeleni erau siliți să recurgă la foi de familie ungurești sau germane și neamul avea în adevăr nevoie de o foaie pe care un părinte de familie să o poată pune în mina unei fete de șaisprezece ani. Vulcan a avut curajul să încerce și norocul să reușească. Înălțimea literară a lucrurilor tipărite în „Familia” este cu desăvîrșire relativă; bătea atunci un vînt de naționalism ușor. Și Eminescu, în această fasă de la Blaj,—care trebuie deosebită de fasa de la Cernăuți, și e atîta distanță de fasa de la Viena, după care a venit o fasă de la Iași, și o fasă de la București, perioada din urmă a vieții lui chinuite,— în această fasă de la Blaj, în fasa în care el a tras în sine aierul ardelean și și-a înoit sîngele din aierul acesta așa de limpede și de înviorător, a fost colaboratorul „Familiei”.

„Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie”, etc., aceasta este nota de la „Familia” lui Vulcan, și de aceea, într’o ediție definitivă a lui Eminescu, trebuie în totdeauna însemnat locul unde a apărut întâia oară cutare bucată, pentru că aceasta arată influența supt care a stat el, cercul căruiua i-a aparținut de aproape sau de departe, în acel moment.

Eminescu se duce, în sfârșit, la Viena și acolo se găsește într’un mediu cu desăvîrșire deosebit de cele două pe care le cunoscuse. Sint două îmbogățiri esențiale pe care el le-a primit acolo. Viena era marea Universitate pentru tot Răsăritul. Intre Viena și între orice alt centru universitar german era o foarte mare deosebire. Aici naționalitatea germană nu exista; mai tirziu s’a creat un partid naționalist german în Austria, dar pe vremea aceea Viena rămăsese un centru internațional, toate tradițiile Vienei erau așa, internaționale. În Viena a trăit o societate francisată în secolul al XVIII-lea, în Viena o societate grecească în același secol și la începutul celui al XIX-lea; în condiții de libertate pe care nu le puteau găsi nici în București, nici la Iași, acolo au trăit o parte dintre Români, alcătuind acolo un mare centru românesc care dăinuia încă în anii aceea pe la 1870, în cari a venit și Eminescu. Ar fi un studiu foarte interesant de făcut, pentru cine s’ar duce să caute în arhivele Universității și ale altor instituții avînd legături cu studenții, acela de a reconstitui toată această viață universitară românească de acolo. Nu se germanisa cineva în acest mare oraș. Viena, să nu uităm, a fost în totdeauna influențată întru cîtva și de curentul occidental francez, care asupra Germaniei ori nu s’a exercitat de loc, ori nu s’a exercitat în aceiași măsură.

Și Eminescu însuși nu a fost de loc străin de literatura franceză. Este o foarte mare greșeală să se uite aceasta. Că a aparținut lui Lenau și lui Schopenhauer, lui Lenau pentru pesimismul sentimental romantic, lui Schopenhauer măcar pentru explicația filosofică a acestui pesimism, este evident. Și aceasta a găsit-o el la Viena. Poate că Schopenhauer a pătruns mai mult în societatea aceasta vieneză decît în societatea germană. În Schopenhauer, în fundul concluziilor lui melancolice este ceva care vine din depărtatul Orient budist. O întregă lume mult mai largă decît teoriile și teoremele me-

tafisei germane. Iar Lenau, să nu se uite, nu e un German pur, ci un Bănăţean, influenţat de o anumită poezie, de o anumită muzică şi atmosferă sentimentală.

Pentru Eminescu acestea erau lucruri apropiate, un fond pe care el şi-l putea însuşi. Şi însuşirea acestui poet şi a acestui filosof nu este o întâmplare: şi cel d'întăiu şi cel de-al doilea veniau din regiuni în care şi Eminescu era acasă.

În acelaşi timp Viena nu era închisă pentru nicio literatură romantică. Viena a fost în totdeauna, din potrivă, un centru de studii pentru limbile şi literaturile romanice, şi este aşa şi până acum. S'ar putea ca acolo poetul moldovean să fi primit şi o influenţă de la literatura francesă a unui Vigny, ceva mai adinc şi mai ridicat decît Lamartine şi nesfîrşit mai distins decît Hugo. Cine crede că *Rugăciunea unui Dac*, vine de la Eminescu singur se înşală: ea reprezintă sensul vieţii aşa cum l-a înţeles totdeauna înstrăinatul de lume, o sindicatorul lumii care este Alfred de Vigny. Şi, răscolind în ineditele lui Eminescu, va găsi şi alte bucăţi de acelaşi spirit.

Am spus că la Viena Eminescu a găsit şi un *mediu general românesc*, alcătuit din studenţi din toate părţile poporului nostru. Viena era chiar singurul centru pan-românesc care putea să existe pe vremea aceea. Romîni din Principate cari să se așeze în Ardeal erau prea puşini, iar Ardelenii veniau la noi, dar din sărăcie, găsind aici condiţii politice şi sociale mai bune. Şi pe cîţi dintre marii Ardeleni nu i-am stricat noi cu desăvîrşire şi i-am distrus!

Trebuia, atunci, să mergi la Viena ca să întilneşti Romîni din toate părţile şi ca să-i întilneşti în vremea cînd sufletele sînt mai curate, mai pline de avînt, cînd sînt mai potrivite pentru desăvîrşirea uniunii morale pe care noi astăzi, în România unită, nu o mai avem. Mai aproape erau sufletele tuturor, mai mult băteau în acelaşi ritm inimile Romînilor din toate părţile în Viena anului 1870, decît, acum, în cuprinsul ţerii pe deplin liberate.

Nicio influenţă nu a creat, de sigur, pe Eminescu, dar Eminescu nu este explicabil dacă se lasă de o parte măcar una din aceste influenţe care au lucrat asupra sufletului lui, aşa de complex.

Încă o influenţă nu trebuie să lipsească din acest complex. Ti-

părirea cronicelor lui Kogălniceanu a exercitat o foarte mare acțiune asupra literaturii românești de atunci. Negruzzi, din *Sobieski și Rominii*, din *Lăpușneanu*, nu se poate închipui fără de lipărirea *Letopisețelor*. Kogălniceanu el însuși a luat din aceste cronici inspirația pentru nuvelele sale istorice. Tot de la dînsul și puțintel și de la cronicile muntene, publicate de Laurian și Bălcescu, a plecat o parte din serialul, foarte artificial, dar foarte elegant și cu o pasiune de viață istorică, pe care nu o poate avea decît un om alît de delicat și alît de fin cum era, el, al lui Alexandru Odobescu. Dar, prin anii 1860, urmînd pe Kogălniceanu, care încetase acum astfel de publicații, au apărut documentele românești presintate de Hasdeu în *Arhiva Istorică*. O adevărată revelație a unei limbi alta decît a cronicilor, de atîtea ori cu mai multă libertate decît aceasta. A fost din nou un vînt din trecut, un șivoiu de viață care a măturat o mulțime de elemente artificiale și a lăsat milul fecund, din care a putut să răsară altă literatură și altă poezie. Și una din gazetele cele mai răspîndite, care avea și un cuprins politic, *Columna lui Traian* a lui Hasdeu, era plină de reminiscențe istorice. Hasdeu însuși era un om de un mare talent literar și de o însemnată putere de sugestie, venită din extraordinarele mijloace ale acestui spirit superior. Și în teatrul românesc apare atuncea, de autorul lui *Ion-Vodă cel Cumplit*, *Răzvan și Vidra*, de sigur operă de un sentimentalism forșat și de o tendință care nu ne mai atinge de mult. Dar, atunci, represintarea ei era încă un triumf al acestui spirit istoric.

Supt toate aceste înfrîuriri diverse, în lumea din Viena s'a creat nu numai în Eminescu, ci și în alții, spiritul acela nou, pe care geniul lui Eminescu l-a întrupat ca o splendoare care mai tirziu numai a fost prețuită, căc nic un sunel de trimbiță nu a vestit apariția zeului celui nou, care era într'adevăr Dumnezeu adevărat. Nu se mai cetesc versurile unui poet bucovinean pe care l-am apucat și eu cînd era foarte bătrîn, undeva într'o casă din Suceava, înainte de alpierea Bucovinei, pe un timp cînd aceasta se putea crede a fi visul unui nebun: profesorul Vasile Bumbac. El era autorul, acum neștiut, al unei adevărate epopei a întemeierii Moldovei, cu o viziune complectă a acelei lumi maramurășene de la jumătatea secolului al XIV-lea, cu un simț istoric adînc,

o intuiție de mirare în ce privește forma. Omul acesta a trăit între țerani, și de aceea nuanța rurală, atât de fericită, care animă opera lui, cu porniri la războiu ca pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, isprăvi vitejești încă pe vremea Marelui Domn, ospețe cum n'au mai fost niciodată. Bumbac a scris și după Alecsandri, dar influența lui Alecsandri este cu desăvîrșire superficială și mai curînd s'ar recunoaște urma legendelor populare din părțile acestea de către munte ale Bucovinei și ale Moldovei-de-sus.

Acuma cităva vreme, în volumul de omagiu oferit d-lui Bianu, cineva a semnalat versuri ale unui Dimitreșcu, student la Viena pe atunci. Ele sîmănă cu ale lui Bumbac; același caracter eminescian. E, supt alt nume, omul pe care l-a cunoscut generația mea mult timp după ce ieșise din aceeași atmosferă, căci a trăit o viață întreagă ca profesor și director de liceu: V. D. Păun, acela care a învățat românește pe regele Ferdinand,

Slavici însuși, alt student vienez, nu a fost un istoric, de și a scris o carte despre Românii din monarhia austro-ungară și mai tirziu, după indemnul lui Dimitrie Sturdza, a supravegheat tipărirea documentelor Hurmuzaki, care au ieșit așa și așa. Sufletul lui țerănesc nu avea nimic a face cu ce numim inspirație istorică. Cu toate acestea, el s'a dus la Putna să comemoreze cu ceilalți pe Ștefan-cel-Mare, în fața guvernului austriac. A făcut-o aceasta, urmînd curentul, irezistibil, cineva care nu a fost în viața lui un sentimental, ci a trăit la Iași în legătură cu „Junimea”, cineva care era înainte de toate un teoretician, a cărui operă principală nu este „Istoria Romînilor”, cu toată valoarea ei, ci teoria filosofică a istoriei, A. D. Xenopol. Filosoful obiectiv, sufletul îndreptat către analiză și-a dat drum întregului avînt al inimii serbătorînd pe marele strămoș. S'a interesat toată țara de acest trecut istoric, rechemat astfel de tinerii entusiaști.

Și iată de ce posibilitățile lui Eminescu au fost infinite. Cea ce admirăm și se va admira atîta vreme cît se va vorbi limba românească, cît limp accentele acestei sfinte limbi vor fi pe buzele unui om viu, e pătrunderea tufurilor aceste elemente în cea mai vastă sintesă făcută de vre-un suflet de Romîn.

Dar tot ce avem de la Eminescu, sînt fragmente ale unui geniu împiedecat de a pune în valoare imensele lui posibilități. A venit la Iași, unde pe vremea aceea erau două curente: un curent bărnățian, care trăiește și pînă acum, creat de Simeon Bărnățiu, marele orator al legendei de la 1848, suflet tare și exclusiv, care a dat acolo o întregă teorie de drept. Și contra acestui curent, în opoziție față de Bărnățiu însuși, pe care Maioreșcu l-a atacat zeflemisîndu-l la *Convorbiri Literare*, spiritul critic neîncercător, sceptic, dar nu fără, în fond, același simț pentru nație, al „Junimii”.

Și, în atmosfera aceea de povestiri, de glume, care distrau une ori mai mult decît toată literatura care se presinta acolo, omul s'a înfățișat așa cum se înfățișează, într'o poezie a poetului francez Baudelaire, acea pasăre a mărilor care, pe uscat, din cauza aripilor ei de uriaș, nu poate să umble. Tot așa imensele aripi ale lui Eminescu se vedeau stingherite în odăile pline de veselie unde se strîngeau membrii „Junimii”. Acesta nu era aierul care trebuia să între în plămîinii lui puternici și aceștia nu erau oamenii a căror aprobare trebuia să o aibă, oameni cari cetiseră așa de multe, încît se des-gustaseră de toate, sau cetiseră așa de puțin, încît nu puteau judeca nimic. Inchipuiți-vă însă o națiune crescută ca pentru dînsul, încunjurîndu-l din toate părțile; gîndiți-vă la Eminescu, care a încercat pînă și teatru, din subiecte ale trecutului nostru, așa cum nimeni nu încercase pînă la dînsul—au rămas fragmente uitate prin hîrțile lui—, gîndiți-vă la Eminescu vorbind unei mulțimi care să-l înțeleagă... Ce alt fel de poezie, într'adevăr în rîndul literaturilor celor mai mari, ar fi răsărit din el! Și ce nu s'ar fi ales din oamenii pe cari i-ar fi încurajat și condus către aceeași biruință a sufletului românesc, ridicat la înălțimile celor mai mari ale cugetării contemporane?

În loc de aceasta, sufletul lui s'a închircit neconținut. A apărut, la un moment dat, în București; dar aici oamenii erau pentru zeflemeaua de cafea, mai orientali încă decît cei de la Iași. Eminescu în mijlocul spiritului public care domina atunci în București, era ridicul printre ridiculi. Și omul, încetul cu încetul, s'a închis. Tot sufletul delicat și nobil, jignit adînc, s'a închis în el însuși.

Și ceia ce cunoaștem din revisorul de școală aruncat afară la schimbările de guvern, fiindcă cine știe ce canalie politică îl căuta în registrele prietenilor săi și nu-l găsia, din redactorul de gazetă care se încercase să schimbe partidul conservator și să-l pună pe baze istorice și filosofice, pe când partidul conservator de pe vremuri era ceva mai onest decât cum sînt partidele de astăzi, dar alcătuit din cîțiva boieri mai mult sau mai puțin răsufiați și neînțelegători pentru ce adăugia la această cauză el, ne ajută să înțelegem ce s'a întîmplat cu dînsul în această societate care nu poate regreta niciodată în de ajuns ceia ce s'a făcut, ceia ce, într'o societate cu mult mai distinsă decât a noastră, din același păcat de neînțelegere, s'a întîmplat tocmai cu acela pe care l-a cunoscut, l-a imitat și l-a adaptat Eminescu: Alfred de Vigny. Alături de destrăbălata producțiune poetică de caracter istoric a lui Hugo, călăuzit de mulțime, care, une ori, înțelege din literatură numai zbirniitul cuvintelor „ce din coadă au să sune”, alături, dar sus pe virful de munte al mîndrelor sale suferințe, a murit Alfred de Vigny, lăsînd vremilor să descopere frumuseța pe care el, din despreț, nu a vroit să o înfățișeze. Și soarta lui Eminescu a fost aceeași fiindcă se găsia tot așa de sus.

XIII.

Revenirea spiritului local.

În „Junimea” de la Iași, după o bucată de vreme, se ajunsese — cum nici nu se putea altfel — la o înțelegere, adică la oarecare uniformizare. Oamenii veniseră din toate părțile, dar, trăind împreună, schimbînd neconținut ideile lor, cunoscîndu-se bine între dînșii, înfrăîndu-se, ajunseseră a armonisa deosebirile individuale. Dar, odată mutat la București salonul literar al lui Maiorescu, societatea pierdu. „Convorbirile literare” se prefăcuseră într’un fel de magazin literar la porțile căruia nu mai era pus niciun portar critic, pe cînd la început acesta era elementul de căpetenie. Revista se produsese într’un anumit mediu, ea era un fenomen moldovenesc și în special ieșan, al Iașilor de pe vremea aceea, cari nu trebuie confundați cu cei de azi.

În acest oraș de elegantă atmosferă intelectuală s’a format „Junimea” și organul ei era foarte cetit până și de bătrînii de pe vremuri ca Manolachii Drăghici, care mă puneau pe mine, copil, să-i cetesc din „Convorbiri”. Acolo, a fost, fără îndoială, în jurul lor o foarte largă simpatie, în marginea deprinderii noastre de a ceti. Dar trebuie să mai adaog încă un lucru: și boierimea din Moldova a fost incontestabil superioară celei din Muntenia. Aceasta de aici administra mai bine averile sale, se pricepea mai mult la politică, dar în ce privește sentimentul culturii nu poate fi nicio comparație între unii și ceilalți. Moldova are o înaltă tradiție de cultură și pe atunci, prin 1860, era încă o rămășiță din vechii boieri, foarte înzestrați. Eu am apucat încă,—în casele acelea frumoase, locuite astăzi de străini, care duceau din piața centrală până

la plimbarea de la Copou, splendide case, făcute după norma francesă în care se amesteca pe alocuri și priceperea de arhitect și de artist a lui Asachi, care inaugurase genul acesta de arhitectură—, boierimea acestui Iași, un Pogor, un Carp, care el însuși făcea parte din această nobilime, cu toată originea lui vasluiană. Boierii aceștia de Iași avuseră o influență așa de puternică asupra clasei mijlocii, încît reușiseră s'o educă.

Dar, de la o bucată de vreme, conducătorii „Convorbirilor” trecuseră în viața politică, și nu se poate înțelege literatura românească de prin 1866 până aproape de 1890 fără să se țină samă de *politicianisarea societății românești*. Toți deputații, senatorii, miniștrii de acolo de la Iași veniră să se așeze la București, astfel că, la un anume moment, toată viața s'a concentrat aici și, concentrîndu-se aici, toată viața politică și socială chiar din Iași s'a mutat la București. Inșă în materie de artă, de știință, de literatură nu se pot face așa de ușor strămutări.

Astfel, în haosul capitalei de anarhie politică și morală a Bucureștilor din 1880, în care era o burghesie care nu sămăna cu cea de la Iași, aceasta o burghesie străină care deci nu putea influența, ci o burghesie *creștină*, compusă din Romîni sau din romanisași, cari aceștia dau tonul, — este, de altfel, și oraș dominat de mahala, pe cînd la Iași centrul domina mahalalele,— în mediul acesta, nu s'a mai găsit nimic din înșușirile speciale de la Iași.

În cele d'întăiu timpuri „Junimea” avuse un mare program de reformă: schimbarea totală a unei societăți pe care o desprețuia. Pe urmă, cînd a venit la București, politicianismul îi asimilase. Aveau tot felul de interese, și interesele fac să se treacă asupra unor anumite slăbiciuni. Nu mai dură condamnarea generală, care tăia neted în tot ce era falsificație sau lipsă de judecată, care și una și alta împiedecau orice adevărată literatură, ci porțile „Convorbirilor Literare” s'au deschis largi, o repet, la tot felul de diletanți de salon. Se tipăreau lucruri care nu erau totdeauna rele, ca prosa lui Ciru Oeconomu, care a scris romane cu subiecte indigene, avînd oarecare îndemînare, dar cei cari erau deprinși cu vechea „Junime” nu se mai recunoșteau în această nouă atmosferă.

Împotriva „Convorbirilor Literare”, de la un timp, s'a îner-

cat, fiindcă și era nevoie, o *altă grupare*. cu o revistă de opoziție. O conducea un om fără îndoială genial, Hasdeu, Cînd se gîndește cineva la pregătirea așa de slabă pe care a petrecherile rusești care se pot vedea până și acum în Basarabia, Harcov, la tinereța lui, în tovărășia unor tineri ofițeri nabili, din petrecherile rusești care se pot vedea până și acum în Basarabia, de la Hotin, prin Chișinău până la Cetatea-Albă, cu nesfîrșite discuții care sînt mai mult niște tîndăleli fără scop și fără sens asupra unor generalități vagi, se va mira ce pulea să aducă o astfel de minte ca a lui. A debarcat la Iași, ca un fugar quasi-politic, cu ambiția mare de a fi Domn, el care, din Boleslas, devenise, pentru aceasta, Bogdan, și visul și l-a pas-tal neadmis și nerecunoscut, scos în afară de cercul de aten-Vodă. Trăia cine știe cum: nu numai că nu avea nicio carieră, dar desprețuia orișice carieră; fără cîrmă sigură, era supus la tot felul de influențe personale. Legăturile lui erau totdeauna în zigzag sau cel puțin într'o linie șerpuitoare. Nu s'a localizat într'un mediu și într'o clasă. Niciodată n'a avut legături cu straturi mai înalte ale societății: n'a călcat niciodată în saloane, și saloanele nu au mers niciodată către dînsul. Și, cum limba românească trebuia să-i fie pușintel desmorțită, iar, în materie de știință, trebuia să-și creeze abia o metodă a lui, el care nu învățase niciuna și care nu trăise în niciun mediu care să i-o impună, trebuie să admirăm rezultatul la care a ajuns acela care a fost în totdeauna inegal, dar s'a ridicat de sigur printr'o spontaneitate admirabilă care merita toată stima.

Între Hasdeu și între Maiorescu de la început a fost războiu, între spontaneitatea neregulată a unuia și între normalitatea critică a celuilalt. În Maiorescu nu era nimic ridicul, cine însă este inegal ca Hasdeu pretează fără îndoială la ironie și la glumă, și de sigur că gluma trebuia să rănească adînc pe Hasdeu. Cînd erau „Convorbirile Literare” la Iași, el a fost tot neadmis și nerecunoscut, scos în afară de ceacul de atenție al societății critice a „Junimii”, și s'a răsbunat. Într'un rînd a trimis o poezie cu acrostih, care după ce s'a tipărit, s'a văzut că P. A. Calescu înseamnă Păcălescu, iar acrostihul era: „la „Convorbiri Literare”“, numai cît se schimbase un V și se înlocuise printr'un F, cercul ieșean avînd, zicea Hasdeu, o

aplecare nemțească. Această ceartă a durat aproape până la sfârșitul lui Hasdeu¹.

Și, atunci, Hasdeu, strângînd pe accia de care mă voiu ocupa îndată și pe cari „Convorbirile” nu i-au recunoscut nici odată în adevăratul sens al cuvîntului, a încercat o „Revistă Nouă”, prin care să se facă o altă literatură. Revista se înfățișa foarte frumos, de format mare, cu o copertă împodobită cu ilustrații și, în ce privește materialul, acesta era dese ori bun, de și mai totdeauna inegal. Supt conducerea capricioasă a lui Hasdeu, foarte aplecător să considere tot ceea ce se făcea ca o operă personală, destinată unor oameni mult inferiori lui, și cu toate că „Revista Nouă” a fost bine primită, mai ales în cercurile tineretului,— noi, la Iași, la sfârșitul liceului, ne luptam ca să împrumutăm de la unul la altul fasciculele revistei cu înfățișarea, nu foarte distinsă, dar măcar ochioasă,— *o concentrare nu s'a putut face.*

Trebuia pentru aceasta un conducător mai preocupat de liniile generale ale acțiunii sale, mai puțin stăpînit de pornirile sentimentale ale propriei sale persoane, așa încît „Revista Nouă”, după cîtăva vreme, a decăzut. În ultimii ani era adăpostul oricui, ca ruina unui frumos palat, neisprăvit niciodată și în care se poate oploși orișice vagabond.

Prin urmare nu poate fi vorba de un doctrinar nou, de un conducător chemat anume pentru călăuzire și capabil să realizeze idealul său, Deci faza literaturii românești de pe la 1880 va fi represintată prin individualități, care se apropie sau se despart, după împrejurări, între dînsese. N'au reușit,

¹ Cînd un German, care luase pe o Romîncă din Ardeal, o scriitoare cu oarecare merit, Lucreția Suciu, Wilhelm Rudow, a încercat să facă o Istorie a literaturii românești, foarte slabă, de altfel, în nemțește, cu știri luate în cea mai mare parte din cercul „Convorbirilor” și, evident, din punctul de vedere al „Convorbirilor”, au fost însărcinați doi dintre prietenii mai tineri ai lui Hasdeu să scrie o întîmpinare plină și de ironie, și une ori de insulte. Unul dintre dîșii era Ionescu Gion, lipsit de orice spirit, caracter cu desăvîrșire artificial, plin de mahalagisme, cu toată înfățișarea de perfect gentilom literar, altul, d. Lazăr Șăineanu, care este acum mutat la Paris (Sainéan), Hasdeu însuși desăvîrșind „Trilogia”. În această trilogie era înfățișat Maiorescu cu tricornul napoleonian, — Rudow recunoscuse „napoleonismul” lui Maiorescu — și se vorbea și de gimnastica de barbișon a șefului „Junimii”.

din nenorocire, niciodată să stabilească legături de prietenie netulburată, și a fost un moment chiar în care își rideau unul de altul, moment foarte dureros pentru toți aceia cari țineau nu numai la unul și la altul, ci la toți împreună. Reviste apărereu chiar, pentru ca unul să lovească în celalt, reviste humoristice, speciale Bucureștilor, foarte bune pentru cafenea, dar care nu au contribuit întru nimic — cu individualități ca a lui Anton Bacalbașa, cel cu „Moș Teacă”, și cu caricaturi — să ridice prestigiul literaturii românești și să contribuie la dezvoltarea scrisului nostru național.

6 —

În mișcarea aceasta nouă nu există nici același punct de plecare și nici aceleași influențe de tradiție sau de împrumut, nu există nici aceiași direcție. Cu toate acestea cei trei șefi se deosebesc de înaintașii lor prin aceia că scapă de supt o disciplină care în ultima ei fasă era fără îndoială stricătoare. „Convorbirile Literare” erau un fel de birou de cercetare literară pentru tot ce se prezenta acolo, așteptînd fiecare cu mai multă sau mai puțină emoție să-și vadă sentința: apare sau nu apare. Dar aceștia trei pleacă fiecare din alt mediu și reprezintă altă notă.

Incepem cu acela care reprezintă curentul tradițional, în ciuda subiectelor pe care și le-a ales, Ioan L. Caragiale. Se spune la „Junimea” că numai atunci cînd privești umanitatea supt formele ei generale, permanente și eterne, faci literatură. Dar orice subiect, trecut prin adevărata literatură, capătă un element de imortalitate. Nu stă arta în subiect, ci în felul de tratare. Poți să tratezi pe Iuliu Cesar ca pe un mahalagiu din culoarea de albastru sau de galben și poți să tratezi pe Ion și pe Smaranda așa cum ai trata cele mai vestite figuri ale literaturii universale. Deci, în ciuda subiectelor pe care și le-a ales, va trăi, și va trăi, fără îndoială, și în ciuda exagerărilor care, din anume motive, s’au făcut, în ultimii ani, de o anumită presă și de anumite cercuri literare, care nu deosebeau în felul de scris al lui Caragiale, — în ciuda ideilor foarte proaste pe care le avea despre persoanele cu care obișnuia să piardă vremea la cafenea — o influență specială a inșei cafenelei asupra lui. El va trăi fără îndoială, fiindcă *într’însul este adevăr.*

Arta este fără îndoială adevărul ridicat la o anume înălțime prin însușiri sufletești care nu se pot defini, dar adevărul acela se poate vedea, se poate constata și se poate sublinia, și nicio literatură nu poate trăi în afară de adevăr. Nu e vorba, încă odată, de adevărul luat de-a dreptul, ci de acela prelucrat, ridicat oricât de sus de către o personalitate superioară. Dar numai ceea ce reprezintă o realitate observabilă, definibilă într-o societate, numai aceea rămâne pentru mai tirziu.

Va trăi Caragiale încunjurat și de simpatie, cu toate că, trebuie să spun că, personal, nu era totdeauna cel mai bun prieten: glumele lui erau pentru oricine, chiar pentru cei mai de aproape și cari aveau mai mult merit decât dinsul în atâtea domenii. Nu era bine să-i fie cineva dușman, dar nici dacă-i era prieten, nu rămânea asigurat. V'o spun dintr-o foarte lungă și dureroasă experiență. Pot adăuga și că nu era totdeauna insensibil la situația cuiva.

Această parentesă s'o închidem însă cit mai răpede.

Dar, dacă el va trăi prin însăși literatura sa, pe care nimeni nu o va putea ataca, fără îndoială, nimic și nimeni, va fi, între altele, și pentru motivul că *el continuă tradiția cea adevărată a noastră*, tradiția aceea indigenă de care am vorbit de atâtea ori, care se poate recunoaște și caracteriza în literatura românească, nu numai în ce privește subiectul, ci și spiritul. Poate nu s'a observat în de ajuns ce legătură strinsă există între dinsul și cineva care este cu mult inferior lui ca mijloace literare — dar în ce epocă trăia acela! —, Filimon, cu „Ciocoi vechi și noi”, de și la Filimon este un oarecare romantism, care îl împiedeca de a fi totdeauna pe pământ, cu ochii coboriți asupra realității contemporane. Poate că este și o legătură între Caragiale și Eliade Rădulescu, între Tirgoviștea lui Rădulescu și Ploceștii lui Carageale, legate prin cea mai rea șosea națională din țară. Dar, cu toate că, sînt foarte aproape și orașe alcătuite în același fel, însă politicianismul pe care-l descrie Caragiale este de acolo din Plocești. Trebuie să li cunoscute cineva Ploceștii de acum vre-o patruzeci de ani ca să-l înțeleagă într'adevăr pe Caragiale și să vadă cît de mult este legată orice literatură, nu de o normă abstractă, ci de ceva real și omenesc pe care trebuie să-l cunoști.

Ploeștii avocatului Grigorescu, reprezentantul liberalismului clasic, cu Statuia Libertății și republica lui Candiano Popescu, Ploeștii i-a avut Carageale înaintea-i. Și, cum liberalismul acesta îl făceau avocații și profesorii, înainte de toate, iar negustorii stăteau la taraba lor și se uitau, când ei se luptau, cu o indiferență glumeață la procesiunile politicianismului, Caragiale pare că trăiește reacțiunea mahalagiului român din Ploești față de ceia ce „Romanulu” lui Rosetti, cum scria titlul, îl reprezintă înainte de toate și-l recomandă națiunii românești. Tipul lui Rică Venturianu este de aici de la București, fără îndoială, dar trebuie să fie Ploeștean de origine. Jobanul, redingota și pantalonii călcați pe dungă i-a cumpărat de la prăvăliile de aici, dar îl descoperi că e feciorul vre-unui preot sau negustor de acolo de la Ploești.

Fără Ploești nu poate înțelege nimeni pe Caragiale. Dar nu-l poate înțelege și fără de altceva: *el este dintr'o familie de actori*. S'a relipărit cindva la Vălenii-de-Munte, în fasa naivă a editurii mele, care nu a dus la nimic, câteva bucăți din teatrul cel vechiu, și între altele și una din comediile lui Iorgu Caragiale, unchiul lui. Actorul însă aduce în viață o notă caracteristică: el știe că nu tot ce înfățișează pe scenă este adevărat, el știe că pumnalul pe care amorezatul răspins stă să-l cufunde în pieptul bietului trădător este un cuțit de hirtie văpsit cu culoare de argint, știe că, atunci cînd eroul cade pe spinare, aceasta nu înseamnă că trebuie înștiințat imediat serviciul pompelor funebre, că, pe lângă tot ceia ce se expune, este și multul care este în realitate. Sînt două lumi deosebite în această viață a actorului, care, după ce a reprezentat pe scenă oameni cu falnice mustăți, întors acasă este complet ras.

Aceste două note personale ale lui l-au făcut să fie departe de societatea „Junimii”, pe care el a cercetat-o, cu curiozitatea copilului ștrengar, până în resorturile adinci și ascunse ale obiectului cercetărilor sale, „Convorbirile Literare” l-au atras totuși la București, fără îndoială fiindcă el întîlnia aici, supt formă de zeflema distinsă, ceia ce era la el umor nativ, acel spirit mehengiu de care vorbiam cînd am prezentat pe Eliad Rădulescu. El a fost încurajat în această direcție, și societatea l-a deviat chiar pușintel. Fiindcă cercul „Junimii” era

un cerc politic conservator, care mai tirziu s'a întins, în sfere mult mai largi, la o întreagă mișcare conservatoare. Caragiale a ajuns și conservator, de desgust față de mascarada provinciei liberale, și ei, conservatorii, cari avuseră nevoie de pasiunea sinceră a lui Eminescu, aveau nevoie, acum, de ironia corosivă a lui Caragiale. Caragiale a fost deci scos în linia întâia de luptă. Și e foarte interesant să se facă un studiu de literatură modernă: să se cerceteze cum a fost primit el de critică, rezervele din tabăra liberală, care simția foarte bine ce este „Glasul Patriotului Național” și în nenea Dumitrache recunoșteau pe unul dintre alegătorii pe cari se sprijiniau mai mult libertățile publice. Aceștia erau „oamenii” partidului liberal și pe aceștia-i demonetisa satiricul. Și marea supărare pe Caragiale a continuat până la moartea lui. A fost o scurtă trecere a lui pe la Teatrul Național, dar nu a putut rămînea: un om care făcuse un astfel de rău, nu putea fi iertat. Caragiale a rămas deci ca dușman în memoria celui mai puternic partid din România și a fost îndepărtat de la tot ceia ce ar fi avut dreptul să ceară.

O a treia influență, extraordinară, asupra lui vine din însuși cercul „Convorbirilor”. El a fost în adevăr un om foarte utilisabil, dar niciodată, pentru cercul „Convorbirilor”, un foarte mare scriitor; un scriitor de care ai nevoie, aceasta nu înseamnă încă un scriitor pe care îl așezi la rangul lui. Mai tirziu, numai, s'a mutat el din domeniul teatrului cu tendinți în acela al povestirii lucrurilor care aveau alt caracter. În năvelele lui țerănești, toată atenția asupra clasei rurale, pe care o regăsim și în Năpasta lui, nu-i vine din fondul propriu. Țeranii lui sînt de un adevăr foarte relativ. Scenele comice, cu mahalagii sau funcționarii lui de la Ploești sau de aiurea, sînt lucruri pe care el le-a văzut; dar, cînd e vorba de țerani, ori de țerance ca în „Năpasta”, de plata unui vechiu păcat pe care o urmărește o țerancă, cu o statornicie crudă care nu stă în obiceiurile poporului românesc, Caragiale se resimte din faptul că nu cunoștea viața rurală. Lumea țerănească, el a cunoscut-o nu direct, ci prin atmosfera de la „Convorbiri”. Țeranii lui derivă puțințel din ai lui Slavici. Dar, în fasa din urmă, a „Năpastei”, țeranul tragic derivă din altă influență: a romanului rusesc, cu oameni mistici, fantastici, cu țerani

capabili de toate brutalitățile, aceia pe cari, după generația lui Turgheniev, i-a înfățișat, în tot relieful lor puternic, dar răspingător, Gorchi, care nu cruță niciuna din sălbătăciile de cari sînt capabili. La Caragiale este deci și influența literaturii pe care a citit-o.

Iar, în ce privește ultima fasă, cu teoriile generale asupra societății românești, cu încercarea de explicații sociologice, presintind nemilos toate viciile noastre, cu despărțirea fără inimă de țara care nu numai că-l născuse și-l crescuse, dar îl și încunjurase de o netăgăduită admirație, aceasta se datorește altei faze de lecturi care a venit asupra lui, atunci cînd, din ce fusese el în tinerețe, rămăsese foarte puțin. E rezultatul convorbirilor în cercul creat de exotica personalitate contagioasă a blajinului fanatic rus, refugiatul Cass, devenit Dobrogeanu și Gherea. Ni închipuim un singur Caragiale. Punem împreună cele d'întăiu comedii de moravuri cu criticile privitoare la răscoalele din 1907. Omul nu avea nici un talent atît de puternic, nici o cultură atît de întinsă, încît să-și păstreze linia lui, neschimbată de influențele venite din dreapta sau din stînga, ci el strimba neconținut într'un sens sau în altul figurile pe care le crease în piesele sale.

Dintre cei doi prieteni ai lui, Vlahuță și Delavrancea, cel d'întăiu, Tutovean, din neam de mici proprietari cu suflet mistic, represintă fără îndoială un alt tip în mișcarea aceasta nouă, care nu a putut să alcătuiască un bloc și în blocul acesta să stabilească anumite ranguri pentru a produce anumite curente.

Societatea românească ieșită din boieria de odinioară, înainte de a trece la democrația foarte agitată care nu s'a fixat nici pînă acuma — căci am ieșit din vechea societate încă d'înainte de 1848, dar n'am ajuns încă o societate deplin alcătuită—, a produs o nouă categorie socială, una adînc nemulțămîită. Înainte erau boierii de o parte și supușii boierilor de cealaltă, boierii cari se uitau dese ori cu condescendență, chiar cu prietenie, la cei de jos, și cei de jos cari se uitau respectuoși la boierime. Două categorii sociale neted despărțite. La mijloc, în Moldova, Evreii, anumite pături mai mult sau mai puțin românești în Muntenia. Țeranii stăteau în margene, și ei nu

aveau cuvîntul, nici în domeniul literaturii, nici în domeniul politicii.

Așa era vechea societate românească. Dar noul Stat român a creat o lume întreagă de funcționari. Toată administrația noastră este de după Regulamentul Organic, și chiar după Constituția de la 66; ea a fost, acum, lumea intermediară, care era tot așa de cultă ca și boierii, dar nu avea mijloacele materiale pe care le aveau aceștia, pe lângă faptul că era mult mai onestă decît o mare parte din boierimea acum decăzută. Aceștia nu jucau cărți, nu-și petreceau viața întreagă în aventuri sentimentale, nu pierdeau vremea cu banii altora. În categoria aceasta nouă de funcționari se găseau și oameni de talent. Ei vedeau că în străinătate un om de talent poate să trăiască din talentul său, din scris. Dar, în România, un om de țară care să trăiască numai din talentul său, aceasta nu se putea. Toată categoria aceasta socială era deci amărită, înveninată. E o mare deosebire între critica de la „Convorbiri” și între critica aceastălaltă nouă. Cea de la „Junimea” atîngea ușor, fiind făcută de oameni cari trăiau bine, cari puteau să fie mulțămîși cu viața pe care o duceau, pe cînd acum avem a face cu alții cari nu se pot împăca niciodată cu a lor.

Această categorie nouă e represintată prin Vlahuță. Fondul poeziilor lui este acesta; chiar cele de dragoste vedeți-le cum se isprăvesc: cu dureri care provin înainte de toate din motive sociale. Fără îndoială a cîntat pasiunea pentru dînsa, dar fără delicateța de suflet a lui Eminescu, de și, fără îndoială, este o influență, prea mult exagerată, a lui Eminescu asupra lui, Eminescu fiind însă inimitabil de către un mare talent. E prea complex, prea subtil; magia lui nu poate trece la altul.

De altă parte, luați o parte din opera de întăie tinereță a lui Vlahuță, care nu se cunoaște în de ajuns, cum nu se cunoaște nici partea de la început a activității lui Caragiale, care și accia trebuie scormonită, luați chiar pe Vlahuță care colabora la „Convorbirile Literare”, dar colabora și la anumite ziare din București, cînd era magistrat la Tîrgoviște, și vedeți ce adevărată pasiune socială întîlnim la un tînăr care se găsește într'o societate inferioară, față de care nu se luptă cu zimbetul de despreț, ci, crud, prin lovitura directă. Caragiale nu a urît în adevăratul sens al cuvîntului: omul de teatru

știa doar că lumea este alcătuită din acte de comedie, care pot să ajungă până la tragedie, și de obicei au și una și alta. Dar, pentru Vlahuță, tot ce vede ca o piedecă ridicată în fața lui; și a celor buni, cari sufăr, de nedreptatea socială, îi este un vrăjmaș, împotriva căruia trebuie luptat, lovit energic, cu scopul de a-l distruge. De aceea, poetul, în societatea aceea de salon a Bucureștenilor, nu putea decât să o descrie cum face într'una din cele mai bune bucăți ale lui, *Liniste*.

L-am cunoscut până la sfârșitul vieții, i-am văzut admirabila atitudine în timpul războiului, felul splendid cum a așteptat el sfârșitul acestei tragedii naționale pentru ca, apoi, după o încercare ziaristică, deviată în curind, să se retragă la țară, într'un sat din Rîmnicul-Sărat, iarăși din despreț față de această societate pe care o pecetluiește până la cei mai de sus:

„Minciuna stă cu regele la masă...”

Astfel a trăit el, apoi, aspru cu cei mari, cu iubire de țerani, nu pentru țeranii ei înșiși, ci ca reacțiune împotriva degenerării unei clase superioare stăpînind cu nedreptate, impunînd vulgaritatea ei unor straturi sociale mult superioare în fond. Aseuns în colțul său, el n'a vrut să-și manifeste voința alina cît putea, de multe ori hotărîtor, asupra oamenilor cari în aparență aveau și hotărîrea, și, cînd a murit, a cerut—încă o condamnare pentru societatea contemporană—ca toate manuscriptele lui să fie distruse. Nu știu dacă o fi avut cineva curajul să o facă, dar dorința lui era un răspuns la indiferența nemeritată pe care o generație de tehnicieni ai formei o aruncase omului care represintase într'un moment, alături de prietenii lui, adevărata literatură românească.

Nuvelele lui „Din durerile lumii” înfățișează de fapt viața lui; eroul povestirii mai întinse, care se distruge din suferință fizică și morală, este icoana întregii generații care voia în zădar să-și croiască drumul contra oamenilor și contra sorții, și simpatia lui pentru „Sămănătorul”, prietenia personală pe care ni-a păstrat-o până la sfârșit, se datorese tocmai faptului că s'a găsit, aici, înaintea unor oameni cari au avut curajul, cu oarecare risc, să înfrunte furtuna și să încerce a schimba societatea. Pentru dînsul a fost o foarte mare mulțumire cînd, la 13 Mart 1906, s'a produs demonstrația împotriva persoanelor care voiau să represinte „Madame Flirt” în franțuzește

la Teatrul Național; simția ca o întinerire când s'a produs această mișcare, mult superioară tuturor celor de pe urmă; ce visase el tinăr făceau acum tinerii cari nu considerau revoluția ca un mijloc de a parveni.

Al treilea, reprezentant al mișcării noi, Barbu Ștefănescu Delavrancea, poate fi înțeles numai reconstituind condițiile lui de viață. Mai înzestrat decît amîndoi ceilalți în ce privește privirea adîncă în viață pentru a smulge dintr'însa elemente caracteristice, cu desăvîrșire noi, pe care ceilalți nu le observau, om capabil de a găsi instinctiv pitorescul oricărei vieți și oricărei situații, suflet cu desăvîrșire inedit, care, la început, fără îndoială, cu toată cultura înaltă pe care a căpătat-o, nu a fost influențat de această cultură, ci înainte de toate de ereditatea țerănească pe care o ducea cu dînsul, el n'a fost, ca Slavici, un om de la sat departe, ci unul din margenea, încă sătească, a Bucureștilor. Aici „grînarii” duceau viața satelor de pe vremuri cu adausul a tot ce puteau culege în drumurile cele mari ale lor; o viață de sat cu orizontul drumurilor. El a apucat sufletul țeranului, dar încunjurat de aventură, cum îl represintau acești „grînarii”, mergînd din sat în sat și din loc în loc pentru a se întoarce acasă cu carul plin de povești. Nu putea să găsească nimic mai ales decît să înfățișeze cîndva această viață de mult dispărută, cum a făcut-o în „A fost odată”. Povestea românească, pe care unii au reprodus-o servil — și nu există o poveste, ci există mai mulți povestitori —, povestea aceasta nu a fost niciodată transformată într'o mai mare și mai înaltă literatură decît atunci cînd Delavrancea s'a îndreptat către dînsa.

Prin urmare, pitorescul natural, viața țerănească și imaginația din povestirile acestea, care alcătuiesc fundamentul sufletului poporului românesc, toate acestea sînt unite la dînsul. Totuși ceva lipsește: margenea Bucureștilor nu are, ca Moldova lui Vlahuță, un trecut, nu are simțul trecutului. Veacurile nu trăiesc în el. De cîte ori le încearcă, ele nu răspund. Acestea i le puteam spune foarte greu cînd era în viață, căci îl rănia adînc orice critică și datoria prietenilor era să o evite. Atunci cînd, pentru drame, a luat subiecte istorice, nu a putut găsi în el însuși elementul esențial care este de nevoie pentru înfățișarea trecutului. Ce este Ștefan-cel-Mare

al lui, ajuns bătrîn, pușintel luat în glumă de lumea mai tînără; ce sînt șezătorile acelea din fundul Bucureștilor înfășișate că adunări de eroi și de tovarășe de eroi în cea mai m ndr  vreme a trecutului românesc; unde sînt pasiunile acelea tari care fr m ntau societatea de atunci; unde este d rzenia care deosebește vremea cea mai serioasă din tot trecutul nostru? Când Petru Rareș apare, ar t ndu-ș  semnul, sau c nd Ștef niș  se zbuciumă cuprins de o epilepsie pe care nu ar fi admis-o boierii cari știau să moară supt cușitul călăului atunci c nd g ndul lor nu se împăca cu g ndul lui Vodă, ce înseamnă pribeagul milog ori fantoma  nf șișat  ca represint nd pe însuși nepotul de fiu al lui Ștefan Voevod? Aceasta este o deviare a talentului lui, și societatea este aceia care, cu alle preocupări și gusturi, l-a deviat.

Dar asupra lui s'a exercitat și o altă influenș . El aducea cu dinsul, și a spus-o în povestirile lui, ura copilului,  ntrebuinșat în cutare familie ca pedagog, ura tinărului care îndrăznește să ridice ochii către cineva de acolo și căruia i se spune: dumneata la c rșile dumitale de școală! Desp rșirea aceasta brutală între dreptul inimii lui și între dreptul societ șii, care-i interzicea acest drept, l-a lovit și el a fost un chinuil în lupta socială, care nu s'a isprăvit nici p n  în momentul de fașă, ba încă astăzi este și mai dureroasă, căci, pe lingă t g duitorii de sus, este ne nșelegerea grosolană de jos. O întreagă tragedie care se deschide astăzi pentru societatea românească și s ngle intelectualilor curge din două vine, una tăiată supșirel de cușitul boieresc și alta sf r mat  brutal de izhilura de topor a omului ne nșeleg tor de jos.

Și peste toate acestea trebuie să amintim că era un *pictor*, un *artist extrem de fin*. Și în materie de literatură, se poate vorbi de aș  ceva. Sînt direcșioni pe care e chemat să le ia cineva, dar împrejurările l-au împiedecat și atunci tot ce fusese îndreptat în aceas  lature se întoarce și influenșeaz  în altă direcșie. Este în stilul lui ceva as m n tor cu ceea ce în literatura francesă din aceiași epocă se întilnește în opera curioasă a celor mai subtile spirite din secolul lor, care numai fără dreptate se numesc și ei naturaliști,—frașii Edmond și Jules de Goncourt. Delavrancea, mai tirziu, și în elocvenș  lui se presinta cu același nesf rșit meșteșug. Atunci,

În el nu găsești o singură expresie obișnuită: pretutindeni, pe lângă ce dădea fondul lui propriu, se adăugia și arta de a găsi cuvântul nou, legătura neobișnuită între cuvinte. În privința aceasta, față de clasicismul sec al lui Caragiale și față de retorismul sentimental, cu oarecare plutire de cuvinte, al lui Vlahuță, la dînsul este într'adevăr o îndreptare către ce s'ar putea numi literatură modernistă, dar fără îndoială în alt sens decît sensul cu totul scăzut al literaturii moderniste de astăzi.

XIV.

Noua orientare a tineretului de la 1900.

La sfârșit să încerc a înfățișa aspectele generale ale literaturii românești după ceia ce am putea numi: *generația intermediară*.

Fiindcă generația lui Caragiale, Vlahuță și Delavrancea este de sigur o generație intermediară, și aceasta nu scade de loc valoarea talentelor care s'au manifestat atunci, nici nou-tatea scrisului lor, dar, de oare ce avem a face cu o grupare care nu s'a încheșat — i-a lipsit și un organ de luptă—, care nu a satisfăcut nicio teorie sau măcar un îndemn teoretic, o putem numi „intermediară”, între două generații organizate, „Junimea”, oricare ar fi fost originea celor scrise la „Convorbiri”, a isprăvit printr'o organizare, care a decăzut, fără îndoială, și a pierdut influența asupra publicului, făcînd posibil alt capitol din istoria literaturii românești, dar a existat supl un conducător de o înaltă valoare doctrinară, chiar dacă, într'un anumit moment, Maiorescu asimila pe Eminescu cu Samson Bodnărescu¹. Acolo se dădeau decrete, se fixau ranguri, și, cu toate că ele nu au rămas pentru totdeauna, dar organizația era vizibilă și impunătoare. Mai tîrziu noua generație se va afla concentrată în jurul unei reviste cu o oarecare teorie,—de și adversarii mai mult au vrut să vadă o teorie acolo unde nu erau decît sfaturi de un caracter, nu părintesc, fiindcă nu era deosebire de vîrstă, dar așa cum putea să fie de cineva care umblase prin mai multe lucruri și mai multe literaturi—, „Sămănătorul”.

¹ Samson Bodnărescu era un om foarte simplu și foarte complex, îmbăcșit de influențe străine, în mare parte germane, ceia ce-i dădea un stil indescrifrabil și lumea în afară de „Junime” ridea pe sama lui „Sămsune”.

Dar, înainte de a atinge generația aceasta, care înseamnă alt mediu și alte influențe, o observație care poate servi și la înțelegerea scriitorilor de la 1900. Vechea literatură românească este o literatură unitară, general românească. Din timpurile cele mai vechi, așa este. Incercările din Maramurăș și din părțile vecine Maramurășului de a da o literatură sfântă pentru publicul românesc au trezit imitatori pretutindeni. Mai târziu, când s'a trecut de la cărțile acestea bisericești, prezentate într'un stil de începători, cu stângăcie, la opere de un caracter mai solid, au mers pretutindeni traduceri secolului, al XVI-lea. Alexandria, discutată în ceea ce privește locul în care s'a făcut cea d'întăiu traducere a ei: în Ardeal sau părțile acestea de dincoace, a avut și ea un caracter general românesc. Cronicile nu au pătruns imediat din Moldova în Muntenia și în Ardeal, dar, când a început istoriografia în Ardeal, istoriografii au fost influențați de letopisețele moldovenești. Până și Dimitrie Cantemir a trecut într'o formă oarecare, târzie, în mintea Romînilor din toate părțile. Când s'a pornit literatura bisericească din secolul al XVII-lea, care se adresa poporului, începe a tipări cărți românești acolo, el s'a adresat bodelenească, Psaltirea în versuri a lui Dosofteiu a fost copiată și am găsit manuscrite în care Psalmii lui sînt introduși foarte departe de marginile Moldovei lui. Mai târziu, când a apărut editura de la Buda, și când Zaharia Carcalechi, un Ardelean de origine grecească, spirit întreprinzător, pușintel cam ridicul, începe a tipări cărți românești acolo, el s'a adresat boicilor de la noi, și i-a trimis Alexandru Beldiman din Moldova traduceri, care au apărut cu litere cirilice frumoase, acolo, în tipografia din Buda, răspîndindu-se în toate părțile locuite de Romîni. Când a urmat mișcarea cea mare de la 1820-40, când s'a ivit romantismul, acesta a găsit, indiferent de locul unde erau scriitorii, aceiași primire caldă în ce privește pe principalii reprezentanți ai lui. Sau, când, supl conducerea lui Barișiu, un creator de foi care aveau caracterul de revistă, pe vremea când între un ziar și o revistă nu se făcea deosebire, a apărut *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, după modelul foilor germane, aceasta a pătruns și în București și în Iași: o rubrică specială privia Principatele, și această rubrică era făcută numai pentru ce-

tilorii de aici; indiferent chiar, de scopul practic pe care îl urmăria rubrica aceasta, corespondența, de ton general, a foii de la Brașov a contribuit să apropie pe Români între dinșii. Și, dintre scriitorii cei mari ai acestei generații; dacă Eliad nu a fost niciodată prea popular în părțile ardeleno și dacă Asachi nu a trecut dincolo de marginile, nu ale Principatelor, ci ale Moldovei lui, fiindcă la București niciodată Asachi nu a găsit cetitori mai mulți, este din pricină că Moldova și Muntenia, Moldova prin Asachi, Muntenia prin Eliad, au stat în veșnice certuri cu privire la limba literară. Cu toate acestea, peste școlile filologice, a stăpînit școala de mîndrie latină care, în ultima ei fasă, a eucerit atîta din cultura, populară, a Ardealului, școala lui Cipariu. Toluși Ardealul acesta, influențat de ciparism, până foarte tîrziu, până la 1870, a primit foarte bine pe Alecsandri. Pe vremea cînd am început înțîia oară a cunoaște mai bine Ardealul până și în bibliotecile lui, mi-a făcut o deosebită plăcere cînd am găsit acolo foarte des pe Alecsandri, în frumoasa ediție Sococ, legată, cu chipul scriitorului de-asupra.

În ce privește Bucovina, o țară românească așa de mică în care era însă, relativ, foarte multă cultură, o cultură falsă, dar o cultură de școală foarte remarcabilă, deci un număr de cetitori destul de mare, peste punnalism, peste stilul marelui reformator ardelen de la Cernăuți, peste moda lui de filologie, cu desăvîrșire neacceptabilă, Alecsandri s'a impus, apărînd acolo ca un fel de zeu tînr, bine primit în cercurile dominante din acea vreme. Am pomenit de acel poet care învățase în Viena, foarte puțin cunoscut pe vremea lui, uitat imediat după moarte, Vasile Bumbac, care, pe de o parte, se inspiră din sufletul vienez, ca și Eminescu, suflet mult mai complicat, de o evidentă nouitate și în fond și în formă, dar, pe de altă parte, ia ritmul poeziilor lui Alecsandri pentru o altă parte din opera lui. S'a vorbit de „regalitatea” lui Alecsandri. Această regalitate s'a exercitat în Bucovina mult mai multă vreme decît în părțile noastre, unde începea să pară demodat, lînced, îmbătrînit, pe cînd răminea tot cu aureola de veșnică tinereță în părțile bucovinene.

Era prin urmare o literatură generală românească, și literatura aceasta, trebuie s'o spunem, a fost ruptă pe vremea

„Junimii”. Atitudinea de decizie irevocabilă și abstractă pe care a avut-o conducătorul „Junimii”, desprețul cu care trata omul foarte cull, spiritul critic ascuțit, mai mult filosofic și politic decît psihologic și înțelegător de suflete, au îndepărtat fără îndoială și pe Bucovineni, dar, în cea mai mare măsură, pe Ardeleni, cari se simțiau jigniți de acele articole, adunate în broșură, împotriva curentului ardelean al lui Cipariu și împotriva curentului ardelean trecut în Moldova și așezat în Iași prin Bărnăușiu. Iată efectul ironiei, care nu era necesară. Greșelile de limbă, de gust erau o boală care se putea lecuî fără să recurgă cineva la aceste mijloace chirurgicale care curățînd fac răni ce nu se pot închide. Dar prin „Convorbirile Literare”, prin felul cum ele au atacat chestiunea deosebirii de limbă între provinciile românești, s'a creat fără îndoială o deosebire, și de atunci în Bucovina, în Ardeal, în Basarabia,— aici după cazuri cu totul isolate, sporadice ca ale lui Donici sau Stamate,— a fost altă literatură, locală, neglijată, descurajată. În special școala ardeleană putea fi cruțată, căci scriitorii aceștia erau oameni de o înaltă intelectualitate cari se găsiu, e adevărat, pe drumuri greșite, dar nu se judecă omul după drumul pe care l-a greșit, ci foarte dese ori după intenția pe care a avut-o și după țintele care l-au călăuzit pe drumul acela greșit. *Nu a fost pe vremea aceea o singură literatură românească*, și urmările le simțim și acum, ațitate de nenorocitele deosebiri ale politicei din timpurile acestea mai noi. În mare parte vina acestei rupturi a vechii unități sufletești între toate provinciile românești care, atunci cînd se scria cu ortografia cipariană, se ascundea mai mult sub o aparență de deosebire, pe cînd, mai tîrziu, cînd s'a scris cu aceeași ortografie, care era aproape ortografia lui Maiorescu și a „Junimii”, vădîa și alt spirit, vina o poartă tot „Junimea”.

Să ne mai oprim un moment asupra lui Eminescu, așa de nou, așa de adînc pătrunzător în suflete, așa de capabil de armonie sufletească și care, de altă parte, cunoscuse pe Slavici și pe alții dintre fruntașii generației noi ardeleni, învățîndu cu ei la Viena și fiind el însuși, o bucată de vreme, un tînar Ardelean din Blaj, care, apoi, se inspira de la literatura românească veche și cunoștea și literatura populară, care toc-

mai atuncea se aduna, cîțiva ani mai tîrziu după încercările greșite ale lui Alccsandri, după reproducerile parțiale din lăutari țigani, de prin cafenelele brăilene, ale lui G. D. Theodorescu, de un Jarnik și Birseanu. Eminescu, cu toate acestea, nu și-a găsit în părțile ardeleno cetitori. Este o deosebire între Ardeleanul venit în Principate, de felul lui Slavici, Ardeleanul, care, trecînd prin multe centre românești, devine un Român în sensul general, și între Ardeleanul de acasă. Vorbesc de Ardeleanul preot de sat, sau învățător sau chiar și avocat sau profesor prin cutare centre, aparținînd unor grupări profesionale deosebite, dar care se adună la o casină, terenul neutru pentru cetiri și discuții represintind diferite direcții. Ardeleanul acesta, din Ardealul rămas Ardeal, cel cu punct de vedere ardelean, nu l-a primit și nu l-a înțeles pe Eminescu în genialitatea lui. Este chiar o carte răbdător scrisă, a unui canonic blăjean, împotriva lui Eminescu, în care carte, foarte bine intenționat, se denunță marele poet ca fiind cel mai mare stricător de suflete care a existat vre-odată, infierînd direcția imorală a lui Eminescu, limba stricată a lui Eminescu, primejdia pentru sufletul românesc care stă în Eminescu. Cînd am fost întăia oară la Blaj, am cules între altele această scriere, care încă se împărția. Prin urmare nici geniul lui Eminescu nu a fost în stare să dreagă ceia ce stricase o anumită critică, din punctul de vedere logic foarte îndreptățită, dar cu urmări nenorocite.

Cînd au venit Vlahuță, Delavrancea, Caragiale, în Ardeal nu au străbătut. Caragiale a străbătut în Ardeal doar prin generația d-lui Goga, ceia ce înscamnă cu totul altceva. Era după 1906-1907, și el a pătruns acolo mai mult ca un tip foarte curios, a cărui arzătoare ironie era privită cu un amestec de spaimă și de admirație, în anumite cercuri de tineri cari făceau haz nespus de glumele lui, și bune, și rele, și cari și-au văzut în parte sufletul stricat de pe urma acestor glume,—fiindcă gluma, în acel moment, în Ardeal, era într'adevăr o nenorocire, în Ardealul acesta care avea nevoie de toată credința. În lipsa accia de caracter care se observă une ori la generația ardeleană care nu este cea tînără de acum, ce se ridică în școală, este ceva din ironia bucureșteană, transplantată prin Caragiale. Vechiul Ardelean, aspru, dîrz, acela era cu mult pre-

ferabil. Canonicul de la Oradea-Mare, cu părul ras, cu mustăți lungi ungurești, cu pipa în gură, vorbind pe jumătate latinește, pe jumătate românește, cum l-am apucat eu pe vremuri, este cu mult superior tinărului cu legături bune la București, care aruncă banii în dreapta și în stînga și consideră viața ca un lucru care trebuie să fie profitabil, în grabă, acelaia care se cufundă într'însa. Dar alături de dinșii stăteau bătrîni cari nu șiau ce să facă. Să fugă? Era prea glumeț, prea hazliu și spiritual. Să protesteze? Li era frică de a fi considerați ca niște oameni cu totul demodați. Aprobau, dar, chiar atuncea cînd aprobau, simțiau oarecare cîință pentru lipsa de curaj.

Glumele lui Caragiale au pătruns, dar Caragiale însuși, adevăratul Caragiale, nu.

În ce privește pe Delavrancea, stilul acesta, nu numai pitoresc, dar „de pictor”, așa de căutat, așa de artificial, prin care totuși din cînd în cînd străbătea o inspirație indigenă de un caracter atît de interesant, nu se putea aprecia în lumea patriarhală, dar deosebită, a culturii ardelenе, Melancolia, desgustul de viață, desprețul împotriiva unei clase dominante, bogală și pretențioasă, dar fără merit, nu putea străbate în Ardeal literatura nouă, literatura lui Gheorghe Coșbuc, literatura în ce privește desgustul de viață, lumea aceasta era religioasă, adine morală și nu putea să primcască nici pesimismul filosofic al lui Eminescu, cu atît mai puțin pesimismul acesta mai scăzut, de caracter practic pămîntean, care se întilnește și în opera lui Vlahuță.

Astfel prăpastia a rămas. Și, atunci cînd începe în Ardeal literatura nouă, literatura lui Gheorghe Coșbuc, literatura aceasta se inspiră de la un alt izvor; această literatură, care a rămas multă vreme necunoscută Vechiului Regat, ca și toată literatura de la „Tribuna” din Ardeal, cea de la Sibiu, nu cea din Arad, literatura creată în direcția lui Slavici, de oamenii generației lui, e la o parte. Apariția „Nunții Zamfirei” în fruntea „Convorbirilor Literare”, prin urmare cu decret de la „Junimea”, cu pecetea lui Titu Maiorescu, a fost o revoluție surprinzătoare, și oarecum o jenă. Era o poezie cu totul nouă, cu care nu eram deprinși, o poezie care a rămas la poartă pentru toți cei din Vechiul Regat cari aparțineau acelei generații. Pe urmă a venit o alta care nu a mers nici

la Coșbuc, nici la altul, pentru că i s'a părut — așa cum i se pare și acum — că poezia lui Coșbuc este o poezie muncită, smuncită. Fără îndoială că în părțile acelea de către Năsăud ale lui Coșbuc, în părțile acelea grănicerești, este un alt spirit între țerani. Iobagul din Ardeal, de pe moștile nobililor ũnguri, de pe fundus regius, în legătură cu Sașii, are într'insul îngrămădite pasiuni seculare produse de inensa și aproape intolerabila nedreptate care-i era partea, pe cînd celălalt, țeranul grănicer, este mai aspru, mai împăunat cu laude. Ar fi foarte interesant să se cerceteze în viața Ardealului spiritul grăniceresc, care s'a ridicat foarte sus în armata austro-ungară.

S'a scris foarte mult, dar nu tot ce trebuie despre Coșbuc, — și de către Gherea, care era un spirit delicat, un om foarte de treabă, dar în afară de rasa noastră, care habar n'avea de adîncurile vieții românești și venia cu anumite tipare de literatură care au impresionat așa de mult generația lui Caragiale, Vlahuță și Delavrancea¹.

Pe de altă parte, acei din această generație cari erau în legătură cu Eminescu trebuiau să pună, natural, față în față cele două poezii: fondul fără păreche al lui Eminescu, armonia lui desăvirșită, magia aceea a sunetelor cu ceia ce, în acest domeniu, lipsește aproape cu desăvirșire lui Coșbuc. Coșbuc era un spirit grăniceresc, luptător, provocant, sfidător, un spirit brusc și bălăios, și așa a rămas până la sfîrșit; cînd a tradus pe Dante și cînd a tradus pe Virgiliu, a introdus aceeași notă, care, în ce privește pe Virgiliu, este greșită, căci el e înainte de toate poetul armoniilor supreme, dar în ce privește pe Dante, nu poate da acel cor medieval într'o biserică gotică.

¹ Am apucat vremea cînd se adunau toți înaintea lui Gherea, și fiecare mișcare a ochilor inteligenți ai aceluia, fiecare tremurare a bărbii rotunde și blonde, fiecare mișcare a minilor acelora dibace erau socotite ca niște decrete divine. Aceasta este iarăși dovada că ne aflăm în fața unei generații neorganisate, care-și căuta conducătorul într'un imigrat, cu cîte calități vreți, dar un imigrat, a cărui formă literară era revăzută de Ion Nădejde și vă puteți închipui ce poate însemna corectura conducătorului „Contemporanului“ de la Iași, om care niciodată nu s'a gîndit la ce înseamnă o formă literară. Jargonul lui Gherea trecea prin corectura lui Ion Nădejde, și cu toate acestea scriitori până în virful unghilor, mergînd până la cea din urmă legătură între două cuvînte, s'au lăsat conduși de dînsul.

De unde s'a inspirat Coșbuc, am spus. Înainte de toate din spiritul popular de acolo. Este în scrisul lui o îndărătnicie a țeranului care lucrează cu trudă asupra unui lemn dur; se vede înviersunarea în a face făietura în materialul rebel. Nu este o poezie care să izvorască spontan, ci o poezie de atelier, muncită și dureroasă. Rima este căutată, ritmul este descoperit anume, fondul este scormonit. Dar de sigur mai este încă ceva. În Eminescu e ceva romantism, nu numai german, dar de pretutindeni, și asupra romantismului acestuia a venit *clasicismul, atitudinea obiectivă* a lui Coșbuc, cu *înlăturarea oricărui element personal*. A reconstitui viața sentimentală a lui Coșbuc după operele lui este, cu desăvârșire imposibil, pe cînd ficcare fasă din viața sentimentală a lui Eminescu se întrevede în opera lui. Influența clasicismului care se ridică din nou în noua generație, aceasta se întâlnește și la dînsul, dar poezia aceasta făcută dintr'un amestec de țeranism de graniță din Ardeal, de influență clasică germană, pătrunsă prin școală, nu este o poezie de circulație generală românească, cum nu era o poezie de circulație generală românească cea de la București. Coșbuc a fost introdus, decretat: societatea noastră a trebuit să-l accepte, pentru că așa spusese criticul cu hotărîri încă nediscutabile, dar pătrunderea în viața însăși a societății, aceasta nu s'a întimplat. Coșbuc nici n'a avut imitator la noi. Și fondul și forma sînt prea complicate, cer prea multă muncă, un devotament de care lumea de aici nu era capabilă.

Dar mai lîrziu, supt influența noului romantism, a modernismului ungurese, — hotărîta influență a acestui modernism ungurese cu tendințe sociale, cu pornire aprigă către luptă—, dar în același timp fără ca lupta aceasta să aibă caracterul precis al luptei așa cum se înfățișează în poezia lui Coșbuc, ci cu nemulțămiri, cu sfidarea societății, cu porniri către un viitor nelămurit, cu iubire pentru clasa de jos înainte de toate, pentru țeran, pentru femeia cu copilul înfășurat în mîntean, cu scene dintre acelea muncite și dureroase din viața celor de jos, apare poezia d-lui Goga, care po urmă a răsărit aici și a avut contact cu poezia de la „Sămănătorul”. Cu toate acestea pornirea luptătoare, bătaioasă, care se manifesta în activitatea politică a d-lui Goga, în pa-

girile de prosă pe care le dădea prin publicații ardeleni, vin iarăși dintr'un alt mediu decât mediul de aici. El a fost primit aici și înțeles mai mult decât Coșbuc pentru că a căzut într'un moment de crasă, și multe din pornirile sale corespundeau pornirilor de dincoace. A căzut în mediul acela de chinuire pentru idealul românesc, și a fost unul dintre accia cari s'au pătruns mai tare de acest zbucium. Dar mai mult tendința sa decât forma sa, tendința care a fost la început mai limpede, dar și după accia o tendință generală românească, i-a câștigat un loc în literatura de aici.

Cînd în Bucovina, — pentru a trece la acest mic pămînt românesc — a încercat cineva a serie, a fost unul pe care o carieră politică, strălucit începută, terminată tragic, l-a rupt din domeniul literaturii, de și putea aici, ca și dincolo, să dea lucruri mari. George Popovici a fost conducătorul unei întregi generații, și dispariția-i a fost dureros resimțită de toată vremea lui. Supt pseudonimul Robeanu el a scris balade. Și ca aspect fizic Popovici era un coboritor bălan al arcașilor lui Ștefan-cel-Mare. Dar asupra lui a venit falimentul politic, iar după așezarea aici, sinuciderea în nu știu ce otel pierdut din fundul Maramurășului, pierzîndu-se acela care mai mult decât alții ar fi putut da, la el acasă, lucruri mari în literatura românească.

Apoi, cînd alt scriitor din Bucovina, Teliman, a încercat ceva, a fost doar un fel de glumă de foileton din *Neue Freie Presse* adaptat pentru mediul cernăușean. Se vede gustul de Viena, fumul gros de țigară al unei cafenele germano-evreiești din capitala Bucovinei. Ce nu ar fi putut ieși din viața țărănească a Bucovinei, din Cîmpulungul admirabil! Alceva decât numai adunarea de doine și de poezii populare a preotului Simion Florea Marian, membru al Academiei Romîne, om foarte meritos, dar care nu era decât un adunător de lucruri pe care i le oferia poporul.

Și, atuncea, era o necesitate ca noua generație de aici să îndeplinească două condiții pentru a înlătura anumite imitații fără nicio valoare literară, anumite copieri de servi ai literaturii apusene, ceia ce a revenit pe urmă, din nenorocire.

Dar „Sămănătorul” a pornit pe calea oficială de organ al Casei Școalelor pentru cultivarea poporului și răspîndirea de

idei morale, nu ca să înnoiască literatura românească și să creze un curent. În mișcarea aceasta nu se poate vorbi de o revistă creată de la început, liber, de Vlahuță și de Coșbuc, cari, de altfel, nu se puteau înțelege mult timp între dînșii: unul eminescian, iar celalt un tinăr Ardelean care venia cu ciocanul lui Vulcan ca să sfărme stinca aspră a limbii românești din ținuturile năsăudene; unul blind, fără unghiuri ascuțite, sentimental, melancolic, celalt frământînd împreună cu argila și piatra amestecată cu dinsa, cu primejdia de a-și zgîria mîinile, de a amesteca sîngele său în pasta care ar rezulta din această trudă. Nu se putea ca oamenii aceștia să meargă împreună, către o țintă comună. Revista a fost deci la început o simplă creațiune de birou pentru a se da ca premii școlare. După aceia numai „Sămănătorul”, părăsit de fondatori, a trecut în mîna lui Ilarie Chendi, un foarte bun polemist, dar care nu avea principii literare, nu avea o estetică a sa, ci se îndrepta, din simpatie sau antipatie, către un scriitor sau către altul, astfel că acel care fusese mare scriitor azi, putea să scadă mai tirziu din cauza unei schimbări în legăturile sale cu Chendi. Așa, încît, cînd „Sămănătorul” a apărut ca organ de luptă, a fost o întimplare faptul că poetul, cîntăreș dulce de vremi noi, Iosif, și Chendi mi s'au adresat mie.

Revista aceasta se impunea de la sine: era o necesitate a societății românești. Și de ce era o necesitate a societății românești? De o parte fiindcă generația nouă, care se ivește pe atunci, pe la 1890, era deosebită, prin toată pregătirea ei, prin toată educația ei, de generația precedentă. Cred că asupra lucrului acestuia nu s'a atras în de ajuns atenția. Și motivul acestei deosebiri îl arăt.

În afară de Caragiale, care nu învățase în străinătate, dar cetise multă literatură franceză și cu multă alegere și era influențat de multe ori de altă literatură decît de cea curentă, spiritul său clasic ducindu-l către cărți care aveau ele însele acest caracter clasic¹, Vlahuță, fără a fi mers în străinătate, era și el supt influența literaturii franceze din vremea sa, iar, în ceia ce privește pe Delavrancea, acesta făcuse studii de

¹ Era, de pildă, un cetitor al lui Töpffer, scriitorul geneves, care are lucruri foarte frumoase: este un spirit de Geneva deosebit de spiritul de Paris.

drept la Paris, așa încît în el este fără îndoială influența literaturii franceze de atunci. Deci, Caragiale nu învățase, în înțelesul nostru al cuvîntului, la nicio școală. Vlahuță învățase, făcuse liceul și cîțiva ani de drept, mi se pare fără a lua licența, care de altfel se căpăta foarte ușor pe vremea aceea, iar Delavrancea fusese trimis de timpuriu în străinătate: nici unul dintr'înșii nu era produsul școlii românești complete, al școlii românești definitive.

Dar liceul vechiu a creat un anume tip de spirit. Pe lingă foarte multe lucruri inutile, pe lingă foarte multă oboseală înainte de vreme, pe lingă enciclopedia strivitoare, care sînt defectele acestui învățămînt— și cîte forțe sufletești nu s'au prăpădit din cauza relei organizări care durează și pînă acum în acest blăstămat învățămînt secundar! —, școala făcîndu-lă la noi, într'o formă care era oarecum definitivă, a dat o generație care a primit de la acest organism al școlii un anume caracter: ochiul atent asupra vieții de aici, conștiința în rîndul întăiu a acestei vieți românești, o legătură, cu voie sau fără voie, de o doria ori nu profesorul, dar o legătură cu realitățile de aici. Literatura cea nouă este acuma a *absolvenților de liceu*.

D. Mihai Sadoveanu a terminat clasa a VII-a, mi se pare, într'un liceu din Moldova-de-sus, Gîrlău, școala militară din Iași, Sandu Aldea o școală de agricultură: luați pe fiecare din acei cari s'au manifestat la „Sămănătorul” și veți vedea că sînt absolvenți ai acestui învățămînt integral, aici, în Vechiul Regat.

Se cetia și literatură străină, dar literatura aceasta străină nu mai avea, fără îndoială, prin anii în care s'a format această generație, marea putere de sugestie pe care o avuse pe vremuri. Erau, în Apus, scriitori la modă, nu mai erau scriitori mari, cari să cucerească sufletul întreg. Nemțește se știa foarte puțin, englezește, italienește nici vorbă: cultură clasică era acita cîtă putea s'o aibă un om care învățase să declină în latinește și în grecește, așa, că, pe vremea aceea, rămîne singură puțința influenței din partea literaturii franceze contemporane. Era însă epoca decăderii naturalismului, și epoca aceasta nu a putut da ceva care să prindă întreg sufletul unei generații. Oamenii au fost de aceia originali: din cauza învățămîn-

lului, cit și din lipsa unei alte literaturi care să domine.

Dintre toți cei cari au fost la „Sămănătorul”, sau, mai tirziu, cu sau fără voia lor, au fost alipiți de această mișcare, unul singur a fost influențat de o singură literatură străină, care atunci putea sugera: este d. Sadoveanu, care, la începutul carierii sale, s'a inspirat din literatura rusească tradusă pe vremea aceea, grație enormei propagande pe care i-o făcuse. într'un stil așa de cuceritor, Melchior de Vogüé. După „Le roman russe” al acestuia, literatura rusească s'a cedit foarte mult în străinătate, mai mult, prin traduceri franceze aiurca, decît în Franța însăși. Scenele acelea de Cazaci prin Basarabia ale d-lui Sadoveanu, cu oarecare potrivire misterioasă între om și natura încunjurătoare, vin fără îndoială din astfel de lecturi¹.

În generația aceasta nu este niciun singur scriitor care să plece într'adevăr numai de la sat, și, chiar dacă unii erau originari de acolo, nu mai este contactul direct cu satul, contact care durează în Ardeal, dar dincoace nu.

Dacă ar fi fost numai atîta, nu s'ar fi simțit însă nevoia de a se deschide un nou capitol în istoria literaturii românești, capitol care va rămînea cu toate acușările total neîntemeiate și atît de pătimase care se îndreaptă împotriva unei mișcări literare de pe urma căreia sufletul românesc a cîștigat. Dar a mai fost ceva: *s'a simțit nevoia ca literatura să servească drept instrument de luptă pentru scopurile supreme ale unui popor*. Știu că se joacă anume oameni cu „confusia între literatura estetică și literatura care nu urmărește nimic decît scopuri care nu sînt estetice”. Orîșice literatură, întrebîndu-se pentru orîșice scop, trăiește numai cînd cuprinde elemente estetice. Nu este cu puțință o alegere pentru ca să se zică: fac literatură estetică sau nu fac literatură estetică. Ba se poate întîmpla ca acela care zice: eu fac literatură culturală să facă de fapt o literatură estetică și acela care pretinde să facă literatură estetică să nu ajungă nici măcar la o literatură culturală, fiind că aici totul atîrnă de la puterile ascunse dină-

¹ Eu știu ce se cetia pe vremea aceea, pe vremea cînd generația mea se formă: librăria noastră presinta pe Alphonse Daudet, în *Tartarin de Tarascon*, o literatură care nu putea influența nici într'un fel, pe Bourget, în criticile sale, în „Încercările de psihologie contemporană” și în primul său roman, *Cosmopolis*, și ceva din literatura rusească.

untru: acelea nu cresc și nu scad după socotelile abstracte ale oamenilor cari scriu. Este o foarte frumoasă bucată a lui Longfellow, pe care am tradus-o acum vre-o patruzeci de ani, care se isprăvește așa: „el trebuie să se supuiе, cînd ingerul îi zice: scrie!”. Poetul american știa foarte bine de unde pornește adevărata literatură. Și aceasta e o acușajie a pseudo-criticei interesate și pasionate. De fapt nimeni, la „Sămănătorul”, nu a spus să se neglijeze literatura estetică, fiindcă era inutil s'o spui unui scriitor de chemare, după cum ar fi fost inutil să i-o recomanzi, pentru că, dacă era în adevăr un scriitor de chemare, o punea el fără de niciun fel de teorie.

De fapt toți oamenii aceștia adunați în jurul revistei, cu temperamente deosebite — calmul temperament visător, simplitatea atît de atrăgătoare a lui Iosif, cu temperamentul liric al povestitorului Girleanu, cu firea puternică, epică, neconținut producătoare, a d-lui Sadoveanu, — toți aceștia, pe lângă cari începuse a se ralia atît de supfirele, observator al lucrurilor, meșterul descoperitor al resorturilor secrete ale ființei omenești, delicatul înfățișător al părților celor mai ascunse din sufletul românesc, care este d. Brătescu Voinești, plecat de la „Convorbirile Literare”, pentru a se adăugi, măcar lateral, mișcării acestei nouă, nu înțelegeau să sacrifice nimic din chemarea lor în literatură în același timp cînd se supuneau chemării lor sociale și naționale.

Era nevoie de o literatură care să creze un suflet unui popor care ajunsese a nu mai avea suflet de pe urma celui mai josnic politicianism. Era nevoie de o adevărată, mare și binecuvîntată revoluție, care aceia nu se făce cu strigăte de revoltă, cu arma în mîină, ci în sufletul omeneșc. A fost atunci o însănătoșire printr'o literatură de realități naționale asupra cărora puteau să picure și lacrămile sufletelor celor mai duiocese, dar înainte de toate o literatură de „cuvinte adevărate”. Nimic nu inspiră mai mult literatura unui popor decît realitatea națională văzută cum trebuie.

Și, fără niciun fel de reclamă teoretică, fără niciun fel de legătură interesată, fără niciun fel de comercializare a acestei literaturi, s'a ajuns ca literatura acestei generații a Vechiului Regat să se lege de la sine cu literatura care se făcea dincolo. „Luceafărul”, apărut la Budapesta, cam în același timp

cu foaia lui Gheorghe Tofan în Bucovina, au mers de la sine alături cu „Sămănătorul”. Pentru întâia oară în dezvoltarea literaturii românești, trei mișcări, pornite din puncte diferite, s'au confundat de la sine pentru a alcătui același curent. D. Goga, care scria la „Luceafărul” supt pseudonimul ușor de recunoscut de „Nicolae Otavă”, de la cele d'întăiu manifestări, a fost primit frățește de acci cari represintau același curent dincoace, în Vechiul Regat. Iar, în ce privește Bucovina, scriitorii de acolo, împreună cu d. Ioan Nistor, înviator al trecutului, și alții alții, au venit de la sine în mișcarea aceasta nouă.

Mișcarea deci nu este numai a „Sămănătorului”, ci *generală românească*. „Sămănătorul” înseamnă una din înfățișările ei, cea de la București. Când „Sămănătorul” a pierdut direcția de la început și, pe urmă, a dispărut, alte reviste au continuat în același spirit, necesar. În „Viața Românească” de la Iași, care represinta curentul de stînga al partidului liberal, hrînind ambițiile unora, cu contribuții silite ale tuturor clubiștilor, în „Viața Românească”, zic, a trecut, cu voie sau fără voie, peste direcțiile impuse de un anumit politicianism, ceva din spiritul sămănătoresc. Că nu-l exprimă d. Ibrăileanu în domeniul criticii românești, aceasta e altceva: eu vorbesc, nu de profesorii de literatură, fără talent literar sau fără talent de vorbă, ci de colaboratorii literari ai acestei reviste.

Dar la mișcarea aceasta Ardealul a dat elemente extrem de prețioase, pe care numai o neglijare condaamnabilă le scoate în afară de interesul și de preocupările actuale ale criticii românești: este vorba de părintele Ioan Agirbiceanu. Viața de sat din Ardeal, așa cum este, în toate lucrurile ei bune, ca și în toate ascunzișurile cele mai adînci ale acestor suflete de acolo, numai în aparență primitive, dar capabile de o nesfîrșită putere de simțire și de cugetare, va trăi în opera aceasta, foarte întinsă, a d-lui Agirbiceanu. Dar toți accia cari doresc numai decît frasa de efect, cuvîntul neobișnuit, legătura de vorbe care să scapere, accia cari așteaptă în fiecare moment să se deschidă cerurile pentru a se ivi o nouă revelație literară, blasații și esteții, cari ieau în mînă un sceptru de critic, pe care te întrebă cine li l-a hărăzit, firește se dau în lături cu despreț înaintea lui. I se face astfel o foarte mare nedreptate și va veni vremea cînd se va recunoaște cît de mult datorim adevăra-

tului continuator al lui Slavici în regiunile acestea ardelenene. Este la el o bogăție de suflet, o puritate morală, care nu predică, dar care se simte din fiecare pagină, alfel de fără păreche, încît el este și va continua să fie pentru cetitorii lui, cari sînt încă destul de numeroși — căci nu criticii cetelesc, ci aceia cari nu cetesc pe critici, — scriitorul cel mai de samă al poporului românesc din această regiune.

O literatură sănătoasă, inspirîndu-se de la realitatea națională, tinzînd la soluții de care poporul românesc avea nevoie în acel moment, de loc indiferență pentru latura estetică, cu desăvîrșire capabilă de a se pune în curent cu tot ceia ce reprezintă literatura apuseană de pe acea vreme, aceasta a fost „Sămănătorul”. El n'a făcut altceva decît să spuie: inspirați-vă de la literatura occidentală, inspirați-vă de la literatura clasică, dar nu vă robiți de literatura momentului care trece. Acestea s'au spus, acestea *le-am* spus. Interzicerea a fost numai pentru literatura de modă, de export, a Parisului, iar nu pentru marea literatură universală. Literatură strîns legată de pămîntul unde era înrădăcinată, dar trăind în același timp din toată atmosfera timpului, capabilă, prin urmare, de a-și însuși tot ce era sănătos și viu în inspirația generală a aceluși timp, literatură reprezentată de oameni al căror talent nu a avut nevoie de o teorie estetică nici de lupte personale pentru a se impune, aceasta era literatura care în pragul războiului de unitate națională a creat sufletul românesc.

Iar, cît despre ce a venit pe urmă, vremea nu a sosit încă pentru a se fixa ranguri, dar este ceasul al unsprezecelea pentru a chema la ordine literatura aceasta, care a uitat conștiința datoriilor sale, morale și naționale, a căror observare nu exclude suprema datorie estetică, ci, din potrivă, o cuprinde.

~~Institutul de Literatură și Artă de 3 ani Buc.
BIBLIOTECA~~

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
1987

VERIFICAT
2017

TABLA DE MATERII

Pagina

Introducere	5
I. Crearea limbii literare	11
II. Primul fond străin al literaturii Românilor	29
III. Căutarea subiectelor proprii	49
IV. Cuvântul românesc în Scriptură.	63
V. Literatura individualistă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.	83
VI. Memorialiști și erudiți.	93
VII. Decăderea vechiului spirit. Traduceri religioase din grecește	106
VIII. Spirit filosofic și modă poetică din Apus	116
IX. Curentul autohton în fața romantismului de împrumut	133
X. Romantism frances pe subiecte românești	143
XI. Intoarcerea vechiului fond românesc	156
XII. Expresia integrală a sufletului românesc: Mihail Eminescu	167
XIII. Revenirea spiritului local	178
XIV. Noua orientare a tineretului de la 1900	192

